II
3311

СЛАВЯНСКА ФИЛОЛОГИЯ

14

митр

БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ
БЪЛГАРСКИ КОМИТЕТ НА СЛАВИСТИТЕ

СЛАВЯНСКА ФИЛОЛОГИЯ

ЧИТАЛНЯ

Том XIV
ИСТОРИЯ И ФОЛКЛОР

БАН
Институт за литература
БИБЛИОТЕКА

СОФИЯ · 1973

РЕДАКТОРИ

Акад. ПЕТЪР ДИНЕКОВ, проф. ВОИН БОЖИНОВ

ПРОВЕРЕНО
2009 - 2010

II 3311
Б 4169/73

ПРОВЕРКА
1979 г.

ДИМИТЪР АНГЕЛОВ, БОРИСЛАВ ПРИМОВ

СЪЗДАВАНЕТО НА БЪЛГАРСКАТА ДЪРЖАВА И НЕГОВОТО ЗНАЧЕНИЕ В ИСТОРИЯТА НА ЕВРОПА

Създаването на българската държава, която възниква и се утвърждава през 681 г. в днешните североизточни български земи, вкл. и Добруджа, е едно от най-забележителните събития в нашата многовековна история. Изграждането на тази държава не е случаен акт, а резултат от продължителен социално-икономически и политически процес, който се е развивал в недрата на славянското и прабългарското общество. Българската държава възниква по силата на една историческа закономерност в резултат на разлагането на първобитнообщинните отношения сред славяни и прабългари и появата на остри вътрешни противоречия, които изисквали изграждането на здрава организация и на силна власт, необходима за интересите на господствуващите слоеве. Много важна причина за образуването на българската държава били външните заплахи и непрестанната опасност за славяни и прабългари, която идела главно от страна на Византийската империя, както и от страна на Аварската държава. Обградени от силни врагове, славянските племенни князе в Мизия и вождът на прабългарската държава Аспарух са били заставени по силата на една естествена необходимост да търсят политическо и военно сътрудничество, да прибягнат до съвместни действия. Това довело в крайна сметка до създаването на здрав съюз между двете етнически групировки и до изграждането на трайна политическа, административна и военна организация, която могла да им осигури спокойствие и защита. Външната заплаха, която тегнела над славяни и прабългари през втората половина на VII в., несъмнено е един от най-съществените фактори, който съдействувал за формирането на общата държава и за нейното нататъшно укрепване и развитие.

Обстоятелството, че създаването на българската държава е резултат от продължителен обществено-икономически и политически процес, ни задължава да хвърлим поглед върху развитието на славянското и прабългарското общество още далеч преди събитията през 681 г. Ще се спрем най-напред върху историята на славяните, чието заселване на Балканския полуостров хронологически предхожда заселването на прабългарите.

Както е известно, славянските племена започват своите първи набези в балканските земи през V и началото на VI в., т. е. по време на царуването на византийския император Анастасий I (491—518). Особено опасни и чести стават техните нападения обаче при царуването на Юстиниан I (527—565). По

това време славяните живеели в една обширна територия северно от р. Дунав, която обхващала голяма част от днешна Южна Русия, цяла днешна Румъния и цяла днешна Унгария. Делели се на две големи племенни групи — славини и анти. Славините били разположени приблизително в областта между реките Днестър и Тиса, а антите се намирали източно от тях докъм р. Днепър. Двете групи племена били твърде близки помежду си по език, бит и обществено устройство. От известията на съвременни византийски писатели (Прокопий, Маврикий, Теофилакт Симоката и др.), както и от данни на археологическите проучвания се вижда, че славяни и анти се намирали на стадия на т. нар. военна демокрация, т. е. на крайната степен на разложение на първобитнообщинния строй — делели се на множество племена, всяко едно от които заемало определена територия (означавана с названието Славиния). Начело на племето стоял племенен вожд (рекс или архонт, както ги назовават византийските писатели). През VI в. се споменават в изворите редица славянски племенни вождове северно от Дунав, като напр. Даврита, Мусокий, Радагаст и др., с които воювали византийците и аварите. Племенните вождове разполагали със свои военни опълчения, с дружини от конници и пехотинци, с които извършвали своите набези. По време на война вождовете имали голяма власт над племето, но в мирно време властта им била ограничена от съвета на първите хора (родовите старейшини), в чийто глас те трябвало да се вслушват. Освен това племенните вождове били длъжни да свикват едно общоплеменно събрание (известно по-късно с наименованието *вече*), в което участвували всички възрастни свободни мъже, годни да носят оръжие. Чрез това събрание, което представлявало въоръжения народ, се осъществявал на практика демократичният характер на племенната уредба. За този демократичен характер срещаме едно интересно сведение в съчинението на византийския писател Прокопий от Кесарея: „Славините и антите не се намират под властта на един човек, но открай време живеят в народовластие (*ἐν δημοκρατία*) и всички въпроси у тях се поставят на разглеждане в общото събрание."

Военната демокрация, характерна за славяните през първата половина и средата на VI в., била свързана със значително за времето си развитие на икономическия живот и с доста напреднало вече социално и имуществено разслоение, „някогашното пълно равенство, типично за ранната фаза на родовообщинния строй", било вече чувствително нарушено. Налице били подчертани имуществени различия и съществувала една богата славянска военноплеменна върхушка, която се отличавала от обикновеното население. Тази именно върхушка, обединена около племенния вожд, била организатор на непрестанните набези, предприемани от славянските племена на византийска територия. Така тя се снабдявала с още богатства, със скъпи одежди, с оръжия, с роби и пр. Славянските нападения били закономерно за времето си явление. Те били присъщи на стадия на „военната демокрация", по време на който според израза на Енгелс „войната и организацията на война станали сега редовни функции на народния живот".

При своите нахлувания в земите южно от Дунав славяните се задоволявали първоначално с грабежи (на вещи, добитък, оръжия, хора и пр.), след което се завръщали обратно в поселищата си северно от голямата река. През втората половина на VI в. обаче при наследниците на Юстиниан I — Юстин II, Тиберий, Маврикий — те започнали вече да се установяват трайно, да засядат в Мизия, Тракия, Македония, Средна Гърция и Пелопонес. Първи сигурни свидетелства за заселването на славянски племена южно от Дунав

намираме след 580 г., а процесът на заселването на балканските земи продължил до към средата на VII в. Трябва да се предположи, че един от основните фактори за прехвърлянето на славянските маси южно от Дунав и за заемането на Балканския полуостров е била липсата на достатъчно земя в техните по-стари територии, което се дължало главно на нейното екстензивно използуване поради ниската агротехника по това време.

Заселилите се към средата на VII в. славянски племена на юг от Дунав спадали към две основни групи: сърбо-хърватска и българска. Племената от сърбо-хърватската група заели една обширна област в северозападните краища на полуострова, която обхващала приблизително днешна Югославия (без Македония). Племената от българската група заели старите римски провинции Горна и Долна Мизия (днешна Северна България), а също така провинциите Тракия и Македония, както и част от Северна, Средна и Южна Гърция. В изворите се споменават редица племена от тази група, като напр. севери (в днешна Добруджа), ринхини, сагудати, драговичи, берзити (в днешна Македония), ваюнити (в Епир), велегостичи (в Тесалия), езерци и милинги (в Пелопонес) и др. Пръснати в една обширна територия — в Мизия, Тракия, Македония и Гърция, всички тези племена говорели един и същ език, който приличал на езика на славяните от сърбо-хърватската група, но се отличавал от него главно по някои фонетични особености.

Заселването на славяните на Балканския полуостров дало нов и силен тласък за по-нататъшното развитие на процеса на имуществено и социално разслоение сред славянското общество. По време на това заселване била събрана огромна плячка (оръжие, добитък, хора и пр.), с която се обогатявали преди всичко военните дружинници начело със своя вожд, които участвували най-дейно в походите и в чиито ръце била въоръжената сила. Обогатявали се племенните старейшини, които играели ръководна роля и образували съвета на вожда. За забогатяването на славяните са показателни данните на сирийския летописец Йоан Ефески, които се отнасят към 583—584 г., т. е. към това време, когато славянските племена започнали да се заселват вече трайно в балканските земи: „Славяните — пише той в своята хроника — са заели много укрепени градове по своя път, настанили се в завоюваната територия, устроили са се по новите места, владеят големи стада коне, станали са богати, имат злато, сребро, снабдили са се с оръжия, които употребяват по-добре от византийците.“ „Славянската земя — отбелязва друг съвременник на събитията, византийският писател Менандър (края на VI в.) — изобилствува с пари, тъй като славяните отдавна са започнали да грабят ромеите. . ., а тяхната земя не е била разорявана от никакви други народи.“

Едва ли може да има съмнение, че така отбелязаните писмени известия за забогатяването на славянското общество се отнасят предимно до военно-племенната аристокрация, която е имала главния дял от плячката. Тя именно е трупала по време на непрестанните набези оръжия, злато, сребро, стада коне и пр., докато обикновеният войник е трябвало да се задоволява с помалко. По такъв начин социалната и имуществената диференциация непрестанно напредвала. Това може да се докаже и от данни на археологически проучвания. Установява се, че през втората половина и началото на VII в. е имало една богата за времето си върхушка от племенни първенци, която се отличава съществено по бит и начин на живот от обикновените хора.

При самото заселване на славяните на Балканския полуостров имущественото и социалното разслоение получило още по-подчертана форма. В ръ-

цете на представителите на военно-племенната аристокрация паднали най-добрите и плодородни земи, докато за простите селяни войници и техните семейства останали по-малки дялове. Така наред с приоритета, който имала по отношение притежаването на движими имущества, военно-племенната аристрокрация получила сега надмощно положение и по отношение притежаването на недвижими имущества (земи). Пропастта между бедни и богати, между снабдени с власт и подчинени се изостряла все повече и повече.

Така се създавали условия за по-нататъшно разпадане на родово-племенната уредба и за възникване на по-здрава административна и военна организация, която да укрепи положението на силните в икономическо и политическо отношение слоеве сред славянското общество. Назрявали и се разраствали, с други думи, предпоставките за постепенното изграждане на държавата. Към създаването на държавна организация водело не само развитието на социално-икономическите отношения сред славянското общество, но и външнополитическата и военна обстановка, в която попаднали славянските племена след заселването си на Балканския полуостров. Те били изправени сега пред един силен и опасен враг — Византийската империя, която се стремяла да ги подчини и да си възстанови отново господството над отнетите ѝ територии. Опасността от страна на Византия принуждавала отделни славянски племена да се сплотяват помежду си, да се организират в политически и военни съюзи. Такъв съюз е бил създаден напр. между седем славянски племена в днешна Североизточна България през втората половина на VII в.

При така създадената обстановка, която тласнала славянския свят в Балканския полуостров към изграждане на държавни организации, се появили в балканските земи през втората половина на VII в. прабългарите.

Историята на прабългарите до идването им на Балканския полуостров е твърде сложна и изпълнена с разнообразни и бурни събития. Най-ранни сведения на писмени извори сочат, че прабългарите обитавали областта северно от Кавказките планини в близко съседство с арменци и грузинци. Те се делели на няколко племена, ръководени от отделни вождове. В края на IV в. през земите на прабългарите преминали хуните, които идели от Централна Азия. В своя неспирен ход в западна посока те отвлекли със себе си една част от прабългарското население и го докарали чак в старата провинция Панония (днешна Унгария), гдето възникнала хунската държава начело с Атила. Като поданици на хунския владетел панонските прабългари участвували в неговите военни походи срещу лангобардите. След смъртта на Атила и разпадането на хунската държава панонските прабългари се придвижили в източна посока и се настанили в областта между реките Днестър и Днепър (втората половина на V в.). Така прабългарският етнос бил раздробен в териториално отношение на две части: едни от прабългарските племена продължавали да живеят в старите си живелища северно от Кавказ, докато други се намирали значително по̀ на запад от тях в равнините на днешна Южна Русия и в близост до устието на Дунав. Тези именно прабългари започнали да нахлуват от края на V и началото на VI в. в територията на Византийската империя. За такива нахлувания става дума през годините 499, 502, 530, 535, 539 и 540.

През втората половина на VI в. прабългарите претърпели нови удари от страна на различни врагове. Върху тях връхлетели най-напред аварите (племена от тюркски произход, които идели от Централна Азия). Преминавайки през Южна Русия в западна посока, аварите отвлекли със себе си големи

маси прабългари и ги докарали отново в древната провинция Панония, където се създал силният Аварски хаганат. Като поданици на аварския хаган панонските прабългари участвували нееднократно във военните действия, които той предприемал срещу Византийската империя (в края на VI и началото на VII в.).

Към удара, нанесен на прабългарите вследствие аварското нашествие, се прибавил наскоро след това един удар от страна на т. нар. западни турци (тюркюти), които стават главен фактор в политическата история на Приволжката и Прикавказката област след 60-те години на VI в. В продължение на няколко години под властта на тюркютите попаднали редица племена в района на реките Волга и Дон, както и в областта северно и северозападно от Кавказките планини. Тогава са били подчинени и кавказките прабългари (не по-късно от 571 г.), като се превърнали в поданици на турския хаган. По такъв начин през втората половина на VI в. прабългарският етнос не само бил раздробен в териториално отношение, но загубил и своята политическа независимост.

В обществено-икономическото си развитие през VI—VII в. прабългарите се намирали приблизително на същото равнище, на каквото били по това време и славяните. Господствувала сред тях родово-племенната уредба в стадий на разложение (военна демокрация). Формирала се била вече богата и влиятелна военно-племенна върхушка, налице били имуществени и социални противоречия. С други думи, сред прабългарското общество съзрявали предпоставки за изграждане на държавни организации, но този процес бил затруднен вследствие нашествията на хуни, авари и тюркюти, които раздробили прабългарския етнос и не му позволявали да се обедини в териториално и политическо отношение.

Трябва да се отбележи, че в резултат от ударите, нанесени от различни врагове, и от разпръсването на прабългарите в един обширен ареал отделни прабългарски племена получили възможност да влязат в по-тесен и пряк контакт със славяните. Такъв контакт между прабългари и славяни бил осъществен главно в Панония, където в продължение на години двете етнически групи живеели съвместно най-напред под властта на хуните, а по-късно под властта на аварите. Знаем, че панонски прабългари и панонски славяни участвували съвместно в походите срещу Византийската империя, организирани от аварския хаган. Така напр. през 626 г. прабългари и славяни обсаждали византийската столица Константинопол под ръководството на аварите. В резултат от съвместния си живот в Панония те започнали да се смесват помежду си, да изучават взаимно езиците си. Така напр. един прабългарски висш сановник от втората половина на VII в. знаел освен родния си език твърде добре и славянския език. За това се споменава изрично в т. нар. „Чудеса на Димитър Солунски“ (византийски паметник от VII в.).

Досег между прабългари и славяни се осъществил и през VI в. в една обширна територия на север от Долния Дунав и в днешна Южна Русия (между реките Прут, Серет, Днестър, Днепър). Това личи главно от данни от археологически проучвания на жилища, некрополи, оръдия на труда и пр. Няма съмнение, че създадените връзки между славянския и прабългарския елемент още по времето, когато те се намирали на север от Дунав, не са били без значение. Обстоятелството, че двете етнически групировки се познавали помежду си, изиграло благоприятна роля с оглед към по-бързото им сплотяване и образуване на една обща държава, което станало по-късно.

През края на VI в. в създадения в Южна Русия обширен Тюркютски хаганат избухнали вътрешни междуособици и това дало възможност на подчинените прабългари да се освободят. Кога точно е станало това, не може да се определи с положителност, но се знае със сигурност, че в началото на VII в. е съществувало вече едно напълно самостоятелно прабългарско обединение, наричано от византийските писатели Велика България. Пръв владетел на това политическо обединение бил Гостун, а след него дошъл Кубрат (или Курт). Според данните на „Именника на българските ханове" той управлявал 60 години, а от разказа на византийския писател Теофан узнаваме, че умрял по време на царуването на византийския император Константин II (641—668). Най-вероятно е да се предположи, че това е станало към 650 г.

От сравнително оскъдните данни на изворите се вижда, че Велика България обхващала една обширна територия на север и на северозапад от Кавказките планини в днешна Южна Русия. Основно ядро в това политическо обединение съставлявали прабългарите, които и по това време продължавали да се делят на няколко племена. Познати са названията на племената купибулгар, дучи-булгар, олохондор-булгар и чдар-булгар. Наред с прабългарските племена в пределите на Велика България живеели и други племена, сродни с прабългарите, но не идентични с тях (оногундури, оногури и котраги). Изглежда, че по време на Кубрат важна роля е играело племето на оногундурите и според едно известие самият той бил вожд на това племе.

Наскоро след смъртта на Кубрат в пределите на „Велика България" нахлули хазарите, племе от тюрски произход, сродно по език и бит с прабългарите. Под техните удари това голямо племенно обединение се разпаднало твърде бързо. Една група прабългари, чийто вожд бил Баян, син на Кубрат, останала в първоначалната си родина и била подчинена на хазарския хаган. Друга група прабългари, водена от втория син на Кубрат, Котраг, се отправила в северна посока по течението на р. Волга. По-късно, през X в., тези прабългари поставили началото на т. нар. Волжка България, която просъществувала като самостоятелна държава до първата половина на XIII в. Трета група прабългари начело със сина на Кубрат, Аспарух (или Исперих, както е наречен в „Именника на българските ханове"), потеглили на запад, преминали реките Днепър и Днестър и се установили в днешна Южна Бесарабия в непосредствено съседство с Византийската империя. Предполага се, че това станало към 660 г. Мястото, заето от Аспаруховите българи, е известно у византийските писатели с наименованието оглос (Ὄγλος).

За движението на Аспаруховата дружина на запад и за установяването ѝ в Оглоса ни дават сведения византийските летописци Теофан Изповедник и патриарх Никифор, чиито съчинения са писани в началото на IX в. въз основа на по-стари, недошли до нас писмени известия. И двамата отбелязват, че избраното от Аспарух място се намирало северно от р. Дунав и че било твърде подходящо за отбрана. Според Теофан прабългарският вожд забелязал, че „мястото е защитено и мъчно превзимаемо от всяка страна, тъй като било отпред блатисто, а от другите страни оградено като венец от реките, то давало голяма сигурност спрямо неприятели за отслабения от раздялата народ" (става дума за разпадането на Велика България — б. н.). По подобен начин характеризира Оглоса и патриарх Никифор. „Най-после третият брат на име Аспарух, пише той, преминал реките Днепър и Днестър и се заселил при Истър. Той завзел удобно за заселване място, наречено на техния език Оглос, което било недостъпно и непревзимаемо за неприятелите.

Отпред то е защитено от непроходима местност, и то поради това, че тя е блатиста. Отзад пък е оградено като със стена от недостъпни стръмнини."

За първоначалните отношения между Аспарух и византийските управници няма сведения, но, както изглежда, те са били мирни. Впоследствие обаче прабългарите започнали да преминават Дунав и да навлизат във византийска територия. Ако се съди от едно известие на Теофан, първото проникване на прабългарските дружини южно от Дунав е станало през пролетта на 680 г. Византийският летописец отбелязва, че на 6. IV. 680 г. умрял арабският владетел Моавий и започнал да управлява неговият син Изид. Непосредствено след това съобщение следва известието за нахлуването на прабългарите. Съответният пасаж гласи: „През същата година народът на българите нападнал Тракия." Логично е да се приеме, че това събитие е последвало след смъртта на Моавий и че най-вероятно е то да се отнесе към средата или края на април 680 г. Трябва да се предположи при това, че навлизането на прабългарите не е било еднократно и че Аспарух със своята дружина проникнал на няколко пъти южно от Дунав и с това предизвикал сериозна тревога сред цариградските управници.

При това положение тогавашният византийски император Константин IV Погонат (668—685) решил да премине към настъпателни действия и да предприеме специален поход срещу новите пришълци. Ето как описва летописецът Теофан разиграли те се събития: „А императорът Константин, като се научил, че мръсен и нечист народ се е настанил неочаквано отвъд Дунав в Оглоса и че напада и опустошава близките до Дунав земи, т. е. сега владяната от тях страна, тогава владяна от християните (византийците — б. н.), много се огорчил и заповядал на всички отреди да преминат в Тракия. И като въоръжил флота, потеглил срещу тях по суша и по море с намерение да ги изгони с война, като отправил в боен ред пехотната войска по суша към т. нар. Оглос и Дунав и заповядал на корабите да пуснат котва на близкия бряг. Българите, като видели тези гъсти многобройни редици, се отчаяли за спасението си, избягали в споменатото укрепление и взели мерки за защита. След като в продължение на три-четири дни те не се осмелявали да излязат от това укрепление, а ромеите не завързвали сражение поради блатата, мръсният народ, забелязвайки слабостта на ромеите, се съвзел и станал по-смел. Понеже императорът страдал силно от болки в крака и бил принуден да се върне с пет кораба и с приближените си в Месемврия, за да прави бани, оставил стратезите и войската със заповед да водят схватки, за да ги измъкнат от укреплението и да завържат сражение с тях, ако се случи да излязат. В противен случай — да ги обсадят и да ги пазят в укрепленията. Конниците обаче разпространили слух, че императорът бяга и, обзети от страх, се отдали също на бягство, без никой да ги преследва. А българите, като видели това, започнали да ги преследват подире им и повечето погубили с меч, а мнозина наранили. И като ги преследвали чак до Дунав, преминали го и дошли до т. нар. Варна, близо до Одесос и до тамошната земя."

Почти по същия начин е описан походът на Константин IV Погонат срещу прабългарите и последвалото поражение в хрониката на патриарх Никифор: „А Константин, като узнал, че заселилият се при Истър народ напада близките области на ромейската държава, се заел да го унищожи. Той прекарал тежко въоръжени войски в тракийската земя, въоръжил също и флота и се отправил против този народ, за да се отбранява. А българите, щом видели множеството конници и кораби, уплашили се от внезапния и ненадеен поход,

избягали в своите укрепления и там останали четири дни. И понеже ромеите не могли да завържат сражение с тях поради непроходимостта на мястото, те се съвзели и станали по-смели. Императорът пък получил пристъп от подагра и страдащ силно, отплувал за град Месемврия, за да се лекува, след като заповядал на военачалниците и на войските да обсаждат укреплението и да предприемат действия колкото за отблъскване на тоя народ. Обаче се разпръснала някаква мълва, която известявала, че императорът бяга. Ромеите, обезпокоени от нея, избягали бързо, без никой да ги преследва. А българите, като видели това, започнали да ги преследват стремително и колкото войници улавяли, избивали ги, а мнозина ранявали. Те преминали Истър (спуснали се) към така наречената Варна, близо до Одесос и до разположената по-нататък вътрешна земя."

Относно датата, когато е бил предприет походът на Константин IV Погонат, завършил с разгром на ромеите и проникването на прабългарите дълбоко на юг от Дунав, летописците Теофан и Никифор не ни съобщават нищо. Като имаме пред вид обаче, че първото нахлуване на прабългарите следва да се отнесе към средата или края на април 680 г. и че впоследствие Аспарух със своята дружина още няколко пъти нападал и опустошавал областите южно от реката, би трябвало да се предположи, че този поход се е състоял към средата или края на лятото. Това е било по време, подходящо за бани (императорът отива за тази цел в Месемврия), което означава, че се касае за един все още топъл сезон.

Имаме още едно косвено указание, което ни позволява да направим подобно заключение за датата на похода. Става дума за едно писмо на Константин IV Погонат от 10. IX. 680 г., отправено до константинополския патриарх. В него императорът се оплаква от военни и граждански тревоги (... *μερίμναις στρατιωτικαῖς τε καὶ πολιτικαῖς*), под което трябва да се подразбира вероятно претърпяното поражение в битката срещу Аспарух, тъй като други неприятни събития за Византия по това време не е имало. Прочее 10 септември 680 г. трябва да се разглежда като terminus ante quem, т. е. като дата, *преди която* е бил извършен злополучният поход срещу прабългарите.

Разгромът на византийската войска и навлизането на прабългарската дружина на Аспарух дълбоко на юг от Дунав чак до района на града Одесос (дн. Варна) дали началото на нови важни събития, които довели в крайна сметка до образуването на славянобългарската държава. В завоюваната територия, която обхващала главно старата провинция Малка Скития (дн. Добруджа), прабългарският вожд влязъл във връзка с намиращите се там славянски племена. Едно от тези племена било племето на северите, а имената на другите седем, които образували по това време едно местно племенно обединение, не са ни познати.

Ето как Теофан и Никифор описват по-сетнешните събития, свързани с отношенията между Аспаруховата дружина и славянските племена. „Когато (прабългарите) видели, че мястото е много сигурно, отзад поради реката Дунав, отпред и отстрани поради теснините и Понтийско море (Черно море — б. н.) и след като покорили измежду намиращите се там славянски племена така наречените седем славянски племена, те поселили северите от предната клисура на Верегава (Стара планина — б. н.) към източните части, а към юг и запад до Авария — останалите седем племена, които били под договор." Почти по същия начин предава събитията и Никифор: „Когато (прабългарите) видели, че мястото е укрепено и осигурено отвсякъде — и от реката, и от

непроходимата местност, установили се тук. Те покорили и славянските племена, които живеели наблизо, и заповядали на едните да бранят земите, които граничат с аварите, а на другите — да пазят земите, които са съседни с ромеите."

Прочее, както личи от разказа на византийските летописци, прабългарите влезли в тесен контакт с осем славянски племена и предприели разместване на тяхното дотогавашно местожителство с оглед осигуряването на границите на юг — срещу Византийската империя, и на запад — срещу Аварския хаганат. При това и Теофан, и Никифор отбелязват, че прабългарите „покорили" славяните. Едва ли обаче това твърдение на летописците може да се приеме. Нелогично е да се предположи, че Аспарух и неговата дружина, вплетени във враждебни действия срещу силната Византия, едновременно с това са започнали завоевателни действия и срещу славяните, които по това време са били едни от главните и постоянни врагове на империята и които тя се стремяла упорито да подчини на своята власт. Много по-вероятно е обратното предположение, а именно, че прабългарският вожд, след като разгромил Константин Погонат и проникнал дълбоко на юг от Дунав, е срещнал в лицето на славяните активни поддръжници и съюзници, готови да го подпомогнат в по-нататъшната му борба срещу общия враг. И благодарение на именно тази подкрепа е станало възможно така бързо и лесно прабългарите да заемат една сравнително обширна територия и да стигнат на юг чак до Варна и до склоновете на Стара планина.

Със сътрудничеството между Аспарух и славянските племенни вождове трябва да се обясни и следващият важен ход, за който ни уведомяват Теофан и Никифор, а именно предприетото разместване на население от славянските племена с оглед да се осигурят западните и южните граници на заетата област срещу евентуални нападения на византийци и авари. В случая става дума за едно голямо мероприятие, продиктувано от военностратегически съображения, при което на славяните се възлага твърде важната и отговорна задача на бранители на завоюваната територия. Трудно е да се предположи, че такава задача би била поверена в ръцете на едно току-що покорено и следователно раздразнено и недоволно население. Напротив, съвсем разбираеми и естествени изглеждат предприетите мерки за защита на границата, ако се приеме, че между прабългарите и славяните са се осъществили приятелски и съюзни отношения още през този пръв етап на техния взаимен досег след проникването на Аспаруховата дружина южно от Дунав. Тук е уместно да се припомни обстоятелството, че двете етнически групи не са били напълно непознати една на друга и че между тях са съществували връзки още преди заселването им на Балканския полуостров (главно в Панония, а също така и в обширната територия между реките Серет, Прут, Днестър и Днепър).

За това, че след преминаването на Аспарух на юг от Дунав между прабългарите и славяните са били създадени съюзни отношения, свидетелствува добре познатият и отбелязан вече израз в хрониката на Теофан за седемте славянски племена, които били „под договор" (*ὑπὸ πάκτον*). Върху този израз са се водели редица спорове и отделни изследователи му дават различни тълкувания. Някои считат, чу думата „пактон" не означава тук договор, а данък и че това подкрепя твърдението на византийските писатели, че прабългарите подчинили славяните. Това тълкуване обаче не е приемливо. Много по-вероятно и логично е да се приеме, че терминът „пактон" означава именно договор и че в случая с този израз се подчертава действителният характер

на създадените военни и политически отношения между прабългари и славяни след поражението на византийската войска и придвижването на Аспарухова-та дружина дълбоко на юг до града Варна. Става дума за „договор", сключен очевидно между Аспарух като вожд на прабългарите и вождовете на отделните славянски племена, с които той е влязъл във връзка и с чиято подкрепа и съгласие са били извършени отбелязаните вече мероприятия по разместването на славянското население за защита на границата срещу византийци и авари.

Обстоятелството, че между прабългари и славяни са били създадени отношения на сътрудничество, не отменя един безспорен факт, а именно че в разиграли те се събития решаваща роля е изиграла прабългарската дружина на Аспарух, която нанесла тежък удар на ромейската войска. Поради това авторитетът на прабългарския хан и неговите дружинници е бил особено силен и трябва да се приеме, че това е дало известно военно и политическо превъзходство на прабългарския елемент при изграждането на взаимните отношения със славянските племенни вождове. На Аспарух е било признато правото на върховен владетел и главнокомандуващ на цялата войска — право, което се предало по наследство и на следващите ханове (Тервел, Кормесий и др.).

Договорните отношения, създадени между прабългарския вожд и славянските племенни князе, и последвалото в резултат от това разместване на славянски племена с оглед защитата на южната и западната граница могат да се окачествят като важни стъпки по пътя на изграждането на една *държавна организация*. Чрез споразумението между Аспарух и славянските князе се поставяло началото на създаването на една здрава *административна власт*, на един апарат от военни и граждански сановници, който да се грижи за управлението на общите дела. А чрез разместването на славянските племена, които трябвало да изпълняват защитни функции, се установявала вече трайно една *определена територия* в завоюваните земи, която трябвало да се брани от нападенията на враговете (авари и византийци). Наличието на определена територия със свои граници и на формирала се върху нея публично-правна власт (осъществявана от хана в сътрудничество със славянските племенни вождове) са несъмнено елементи на една *държавна организация*. Налице е и третият елемент, а именно *поданиците* (прабългари и славяни), които заживели съвместно под управлението на една и съща власт.

Относно хронологията на събитията, свързани с отношенията между славяни и прабългари и разместването в пограничните райони, нямаме никакви данни. Сигурно е във всеки случай едно, а именно че това разместване не е могло да стане бързо и че е продължило най-малко няколко месеца. Като се има пред вид, че поражението на византийците при Оглоса и навлизането на Аспаруховата дружина на юг от Дунав е станало към средата или края на лятото на 680 г., би могло да се предположи, че към това време трябва да се отнесе и сключеният договор между прабългарския вожд и вождовете на отделните славянски племена. А самото разместване на славянското население ще да е било извършено през последвалите *есенни месеци* (*септември, октомври и ноември*) с оглед преди настъпването на зимата да се създаде вече една здрава военна бариера в пограничните краища и да се попречи на евентуални, очаквани през зимата и особено през пролетта настъпателни действия на византийци или на авари. Такъв е бил стратегическият план на Аспарух и неговите съюзници — славянските племенни вождове, който

бил осъществен вероятно през есента на 680 г. в навечерието на настъпващата зима и на новата 681 г.

Малко и оскъдни са сведенията на византийските летописци относно хода на следващите събития. Както изглежда, месеците октомври и ноември на 680 г. и зимата на 681 г. са преминали сравнително спокойно и между Византия и северните ѝ съседи нови сблъсквания не е имало. Знаем, че във Византийската империя по това време се водели горещи спорове по богословски въпроси и че на 7. XI. 680 г. бил свикан специален църковен събор в Константинопол, който да се занимае с тях. На този събор дейно участие взел самият император, обстоятелство, което сочи, че той вече не обръщал внимание на събитията, които ставали на север от Стара планина. Заседанията на събора продължили през цялата зима. По същото време, докато във Византийската империя се разгаряли вътрешни борби на религиозна основа, Аспарух и неговите славянски съюзници се готвели за нови, евентуални сблъсквания със своя опасен противник през идващата пролет. И тези сблъсквания наистина започнали. Инициативата била при това вече в ръцете на Аспарух. След като през предишната година той нанесъл тежко поражение на Константин IV Погонат и след като си осигурил сътрудничеството на славянските племена и техните князе, прабългарският хан разполагал с достатъчна военна сила и имал възможност да продължи военните действия срещу Византийската империя на още по-широк фронт.

За тези действия на Аспарух сведенията на летописците са съвършено кратки. Ето какво ни съобщава Теофан: „И тъй, след като се разширили по тези места (българите), се възгордели и започнали да нападат крепостите и земите,които били под ромейска власт.“ Още по-лаконичен е патриарх Никифор: „Между това, те (българите — б. н.), след като се укрепили и се усилили, започнали да опустошават селата и градовете в Тракия.“ От посочените пасажи може да се направи изводът, че Аспарух е действувал със своите войски вероятно на юг от Стара планина, но не е изключено да са били правени набези и в западна посока. Вижда се също така, че византийците въпреки своето желание не са били в състояние да окажат необходимия отпор на нападателите. Те търпели непрестанни поражения и техните градове и села, както изрично отбелязва патриарх Никифор, са били подлагани на опустошение.

Разтревожен от нахлуванията на северните си съседи, византийският император Константин IV Погонат, който участвувал редовно в заседанията на свикания в Константинопол църковен събор, заявил на 18. III. 681 г., че е „зает с държавни работи“, и напуснал събора. От това може да се заключи, че нападенията на прабългари и славяни са започнали още в ранна пролет и че към средата на март положението на империята е било вече значително влошено, което накарало императора да вземе мерки. Както изглежда обаче, личната намеса на Константин IV Погонат не е била особено ефикасна и ромеите продължавали да търпят поражения в Тракия. За това свидетелствува красноречиво речта на един византийски духовник, Константин от Апамея (Сирия), произнесена на 16-ото заседание на събора в Константинопол на 9. VIII. 681 г. В тази реч Константин между другото укорява присъствуващите на събора, че ако се били вслушали в неговите думи и били прекратили взаимните ежби (т. е. споровете по богословските въпроси), нямало да претърпят сполетелите ги беди от страна на българите. Съответният пасаж гласи: „Дойдох при вашия свети събор, за да ви поуча, че ако бях изслушан, нямаше да

претърпим онова, което претърпяхме тази година, сиреч каквото претърпяхме във войната с България.“ От тези думи на сирийския духовник се вижда, че опитите за противодействие срещу Аспарух били напълно несполучливи и че към началото на август, когато той произнасял своето слово пред събора, войната срещу северните съседи фактически е била вече загубена.

За безуспешно завършилата война срещу българите ни уведомяват накратко и византийските летописци Теофан и Никифор. Ето как завършва разказа си Теофан за събитията след предприетите от страна на Аспарух набези на византийска територия: „Принуден от това (действията на нашествениците — б. н.), императорът сключил мир с тях, като се съгласил да плаща годишен данък за срам на ромеите и заради многото ни грехове. Защото чудно бе за далечни и близки да слушат, че този, който бе направил свои данъкоплатци всички — и на изток, и на запад, и на север, и на юг, да бъде победен от този мръсен и новопоявил се народ.“ Още по-лаконичен в изложението си е патриарх Никифор: „Императорът, пише той, като гледал това (опустошенията на прабългарите — б. н.), се принудил да сключи договор с тях при условие да плаща данък.“

Кога точно е бил сключен мирният договор между Аспарух и Константин IV Погонат, византийските летописци не отбелязват. Като се има пред вид обаче обстоятелството, че на 18. III. 681 г. византийският император е бил принуден да напусне църковния събор поради нападенията на прабългарите, а на 9 август с. г. Константин от Апамея отбелязва с огорчение, че ромеите претърпели тежки беди поради несполучливата война със своя северен съсед, би трябвало да се приеме, че мирният договор между двете страни е бил подписан някъде през този именно период, т. е. не по-рано от 18 март, което е terminus post quem, и не по-късно от 9 август, което е terminus ante quem. Като знаем, че нападенията на прабългарите са били неколкократни (това личи от известията на Теофан и Никифор), можем да предположим, че войната между тях и ромеите е продължила няколко месеца и че най-вероятно е мирният договор да е бил сключен през лятото на 681 г. Поради липса на повече данни точната дата обаче не може да се определи с положителност.

Сключването на мира от 681 г. означава по същество признаването на новата държава, която се изградила в североизточния край на Балканския полуостров в резултат от споразумението между прабългари и славяни и успешно завършилата война срещу Византия. Както всяка държавна организация, така и славянобългарската държава притежавала всички присъщи на един държавен организъм елементи, а именно *определена територия* със свои граници, трайно установена *публична власт* начело с хана на славянските племенни вождове и съвкупност от хора (*поданици*), които се намират под тази власт.

Изграждането на държавата не е станало веднага, а е било продължителен процес, който започнал с проникването на прабългарите южно от Дунав (април 680 г.) и завършил с редицата поражения над ромеите през пролетта и лятото на 681 г., които принудили византийския император Константин IV Погонат да сключи траен мир с Аспарух и да се задължи да плаща ежегоден данък. Можем да приемем следователно, че славянобългарската държава се е формирала приблизително в един период от повече от година и че към средата на 681 г. тя представлява вече една здрава и устойчива военна и политическа организация, пред чиято сила трябвало да отстъпи Византийската империя и да признае нейното реално съществуване. Разбира се, в така обра-

зуваната държава все още били доста силни някои елементи на родово-племенната уредба (като напр. разделението на територията по племенния принцип, наличието на общи събрания, в които участвува въоръженият народ, и пр.). В процеса на по-нататъшното развитие през VIII и особено през IX в. тези елементи постепенно изчезнали и българската държава се утвърдила като здрав и напълно централизиран във военно и административно отношение организъм, ръководен от изграждащата се вече по това време феодална аристокрация.

Относно границите на българската държава след нейното образуване сведенията на изворите са оскъдни. Трябва да се предполага, че някои от тях са били установени окончателно след сключването на мир с Византия през лятото на 681 г. Знаем, че при управлението на Аспарух на юг държавата достигала до Стара планина, а на изток — до Черно море (без Одесос — Варна). За западната граница няма сигурни сведения и се счита, че първоначално тя се е намирала някъде към р. Искър, а впоследствие след сполучливи действия срещу аварите западна граница е станала р. Тимок. Малко се знае за северните граници на държавата. Както изглежда, в нейните предели още по време на Аспарух са влизали някои области северно от р. Дунав, включително и първоначалното прабългарско население в Оглоса (в Южна Бесарабия). Столица на новата държава станал градът Плиска, където установил своята резиденция хан Аспарух. Официалното означение на държавата било България. Така я нарича споменатият вече византийски духовник Константин от Апамея в своето слово от август 681 г. Така е известна тя и в други извори от VII—VIII в. Утвърждаването на името България идело по традиция от някогашната Велика България и се дължело на важната роля, която изиграли прабългарите във войната срещу Византия и в изграждането на цялостен военноадминистративен апарат в новата държавна организация.

Образувана първоначално от една сравнително ограничена територия, българската държава, както добре е известно, успяла в продължение на около две столетия да разшири значително своите предели. През VIII и първата половина на IX в. в нея били включени голяма част от Тракия и почти цяла Македония, които били населени плътно със славяни от „българската група". Обединени чрез общ икономически и политически живот, славяни и прабългари започнали постепенно да се сливат помежду си и да се формира единна българска народност с общ език, със специфична материална и духовна култура и определено народностно самосъзнание. В края на IX и началото на X в. процесът на консолидирането на българската народност бил в основни линии вече завършен и един от решаващите етнообразуващи фактори, който съдействувал за осъществяването на този процес, била българската държава. Тя създала необходимите предпоставки от икономическо, политическо, административно и културно естество за трайното сближаване и опознаване на двата етнически елемента, за тяхното взаимопроникване и постепенно сливане в едно монолитно цяло. В такъв смисъл ролята на средновековната българска държава е огромна и нейното значение за създаването на българската народност е наистина неоценимо.

*

Създаването на Първата българска държава е съществен проблем не само в българската средновековна, но и в европейската средновековна история. Защото тази държава е първото устойчиво средновековно държавно

Институт за литература БИБЛИОТЕКА

ЧИТАЛИЯ

образуване в Европейския Изток, създадено и укрепнало хронологически преди всички останали. Защото самото създаване представлява интересен пример в сложния процес на изграждане на европейските държави през средновековието. И защото тази държава играе през ранното средновековие важна роля в историята на Европа. А тази роля, трябва да се изтъкне, започва още през първите години от съществуването на самата държава.

През годините след Втората световна война български и чужди историци извършиха полезни изследвания на редица въпроси около създаването на държавата. Бяха предприети и археологически разкопки и проучвания, свързани с нейната ранна история. И все пак постигнатото, макар и полезно, не може да се смята за достатъчно. Усилията бяха насочени към уточняване на хронологията, към разкриване отношенията между прабългари и славяни, към правилното методологическо изясняване на някои въпроси, към конкретни факти относно имената и броя на така наречените „седем славянски племена", включени в държавата при самото ѝ създаване, и пр. Тези въпроси, разбира се, не са за подценяване. Това са предимно вътрешни въпроси, свързани с факторите, които са създали държавата, и техните взаимоотношения. Но създаването на държавата е свързано не само с вътрешната история на България. То променя политическия и демографския облик на Европейския Югоизток, изисква международно признание и поставя на историческата сцена един нов държавен организъм, който започва да играе самостоятелна роля в международните отношения. Според нас в досегашните изследвания недостатъчно се е обръщало внимание на някои въпроси от външнополитически и общоисторически характер, които имат съществено значение. Разрешаването на тези въпроси трябва да разшири историческата картина, да свърже началото на българската държавна история с общите закономерности в европейското историческо развитие през ранното средновековие, да покаже и специфичните особености, с други думи — да обясни създаването на Първата българска държава на фона на общоевропейската история. Така изследвано, създаването на българската държава ще добие по-цялостно осветление и ще получи по-голямо, неоспорвано признание от страна на представителите на европейската медиевистика, занимаващи се с проблемите около изграждането и утвърждаването на европейските държави.

Като става дума за признание, трябва да кажем, че и в това отношение има какво да се желае. Когато проследяваме писаното за началото на българската държава в чужди съчинения, напоследък можем да констатираме някои неща, които будят известно недоумение и дори безпокойство. На някои от тях ще се спрем по-нататък в настоящия доклад и ще се опитаме да дадем съответните обяснения.

И тъй този доклад има за цел да хвърли допълнителна светлина по въпроса за създаването на Първата българска държава, като постави и обясни някои външнополитически и общоисторически въпроси, свързани със самото създаване, и като се опита да даде отговор на някои неправилни мнения около началото на българската държавна история.

*

Ще започнем най-напред с въпроси, които предизвикват оправдана критика.

През последните години се забелязват някои прояви на недооценяване и дори пренебрегване на Първата българска държава, по-специално на ней-

ното създаване и на нейната начална история. Те се изразяват в отминаване на българската държава, когато се обобщават въпросите по създаването на европейските държави през средновековието, и дори в конкретно отричане, че българската държава води началото си от втората половина на VII в. със своя създател и първи владетел Аспарух (681—702). На тези пропуски и твърдения трябва да се обърне сериозно внимание, тъй като те неоправдано, без да се съобразяват с историческите факти и изворните сведения за тях, изключват Първата българска държава от важния процес, който води до възникването на средновековните държави, или дори конкретно отричат нейното създаване и съществуване по време, когато тя е заемала своето място на картата на Европа и е получила признание за своето съществуване. Ето накратко в що се изразяват въпросните констатации.

Институтът за история при Полската академия на науките е организирал през месец септември 1965 г. във Варшава и Познан голям международен колоквиум на тема „L'Europe aux IXe—XIe siècles. Aux origines des Etats nationaux". Участвували са 31 полски историци и 17 историци от много европейски страни. Целта на колоквиума е била да бъдат изнесени доклади от съответни специалисти и да се направят разисквания по въпросите за създаването на средновековните държави в Европа, да бъде изяснен сложният процес на формирането на европейските държави и народи. Инициативата на полските историци и нейното осъществяване са били един безспорен успех на полската и общоевропейската медиевистика. Изнесени са били доклади, които обясняват важни въпроси около създаването на почти всички европейски държави, възникнали до XI в.

През 1968 г. бе издаден в Полша от Полската академия на науките един голям том, носещ същото заглавие като наименованието на самия колоквиум. В него са публикувани около 30 доклада и десетки изказвания по тях, т. е. докладите и разискванията на колоквиума. Трябва да се отбележи, че в тома са включени и материали на историци, които са били поканени да вземат участие в колоквиума, но не са успели да сторят това и са изпратили своите доклади допълнително. Тук е включен и докладът на известния български медиевист проф. Иван Дуйчев, озаглавен „La formation de l'Etat bulgare et de la nation bulgare". Самият Ив. Дуйчев не е присъствувал на колоквиума.

На първо място в тома е поместен обобщителен доклад от уважавания, сега вече покоен полски историк Тадеуш Мантойфел, озаглавен „Problèmes d'intégration et de désintégration des états européens aux IXe et Xe siècles. В доклада си той разглежда на фона на общоевропейската история, както сам казва, засилването на процеса на създаване нови държави или подобни организми от втората половина на IX в., разбира се, в най-общи черти, като търси да открие подобия и различия в отделни случаи или части на Европа. Той вижда два основни пътя, по които преминава процесът на формирането на държавите. Единият е пътят на дезинтеграцията, на разпадането на Франкската империя при Каролингите и на създаване върху части от нейната територия на отделни държавни организми — като има пред вид Франция, Германия, Италия и др. Той се спира поотделно на тях, като същевременно отбелязва, че и самите тези държави са били вътрешно разпокъсани на отделни повече или по-малко самостоятелни владения — графства, херцогства и др. Италия не се изгражда дори и нормално като цялостна държава.

Противно на този, общо взето, дезинтеграционен процес в бившите предели на старата Каролингска империя в териториите на изток от нея се раз-

вива в отделни земи процес на интеграция, на обединение на племена, предимно славянски племенни групи. В същност това са множество отделни процеси, в които се забелязват разнообразия и различия на фона на общата тенденция към изграждане на държавни организации. Т. Мантойфел проследява най-важните прояви на това изграждане. Тук той отбелязва като съществена причина за обединение на племената и племенните групи външната заплаха — la menace extérieure. Тя идвала от страна на Византийската империя, на Франкската монархия — по-късно Германия, на аварите и след тях на маджарите, които последователно се настаняват по Средния Дунав. За да преодолеят различните прояви на тази заплаха, племената се обединявали. Именно така се започнало изграждането отначало на временни, а по-късно на трайни държавни организации. Авторът се спира последователно на тях.

Така изграждането на Хърватската държава през X в. той обяснява със стремежите на хърватските племена да се отърват от владичеството на Византия, от една страна, и на Каролингите, от друга, да се запазят от аварите и маджарите. После се спира на „многоплеменната държава" на Само, която успяла да се организира след отхвърлянето на аварското иго и била „l'état la plus forte, la meilleure organisation parmi les Slaves du VIIe siècle". Като разглежда основните етапи на изграждането и развитието на Великоморавия, авторът изтъква нейното значение — много по-голямо от това на държавата на Само. Великоморавия обединила чешки племена и дори някои полски племена.

Последвали нови обединителни процеси, които през X в. довели до създаването на Чешката и Полската държава. За разлика от тези племена, достигнали до изграждането на държави, най-западните славянски племенни групи, групите на лужичките сърби, на лютичите и ободрите не могли да създадат трайни държавни организации и били погълнати от германците, първите много по-рано, още през X в., а останалите около два века по-късно. След това Т. Мантойфел обяснява изграждането на руската Киевска държава и на единствената неславянска държава — Унгария.

В заключителната част на доклада си Т. Мантойфел пише, че тогавашна Европа, която се простира от Пиренеите до черноморските степи, може да бъде лесно разделена на три зони. На първо място Балканите, които оставали „soumis au voisinage et l'influence de Byzance". Византийската империя, пазител на антични традиции, не била загубила нищо от своя характер въпреки смущенията и вътрешната слабост.

Втората зона се състояла от кралства, които наследили империята на Карл Велики. Държавният модел, създаден от Карл, не могъл да продължи своето съществуване и се стигнало до държави, в които при развитието на феодалните отношения триумфирал партикуларизмът.

Третата зона обхващала земите на север от Византийската империя и на изток от каролингските държави. В тях постепенно се вървяло от племенни организации към изграждането на трайни държави.

Такава е накратко според Т. Мантойфел картината в Европа до края на ранното средновековие, когато се изграждат средновековните държави, повечето от които със или без известно прекъсване са продължили своето съществуване през вековете и днес заемат същото място на картата на Европа. Както става ясно, българската държава изобщо не се споменава. На какво може да се дължи това? Трудно е да обясним това, което авторът сам не е пожелал да каже. Безспорно е обаче, че България е отмината и когато авторът говори

за Балканите, които се намирали главно под византийска власт, и когато той обяснява процеса на изграждането на държавите на север от Византийската империя. А известно е, че от втората половина на VII до началото на XI в. там е съществувала българската държава, създадена и укрепнала най-рано от всички европейски държави по онова време на изток от земите на бившата Карлова империя. Вярно е, че през 1018 г. тази държава слиза от историческата сцена за повече от век и половина и Византия възстановява своята власт върху земите до Дунав. Но Т. Мантойфел споменава и държавни организации, които са имали много по-кратко съществуване от българската — например държавата на Само, просъществувала само около 35 години през VII в., или Великоморавия, съществувала през IX в. и унищожена от маджарите, както сам той пише, през 907 г.

Едно е ясно. Каквито и да са съображенията на големия покоен учен, той е проявил пренебрежение към тази славянска държава, която от други историци е била оценявана като най-важната държава след Византия в Източна Европа по онова време.

Една латинска поговорка гласи: „De mortuis aut bene aut nihil." Би ли трябвало да дирим грешки или пропуски на един учен, който вече не е между нас? Но друга мъдрост, изразена пак на латински, говори за трайността и дори вечността на написаното: „Verba volant, scripta manent." Ученият остава да живее и след смъртта си със своите трудове. И те могат да въздействуват върху следващи поколения историци. Затова, почитайки паметта, ние можем да критикуваме някои мисли или пропуски на един покоен автор. Това ще се опитаме да извършим малко по-нататък.

Т. Мантойфел само отминава българската държава, когато обяснява основните факти и насоки на процесите, които водят до формирането на европейските държави. Друг полски историк обаче, занимаващ се със същите процеси в Централна и Източна Европа, направо отрича създаването на Първата българска държава през VII в. и приема като сигурно, че тя е съществувала едва в началото на IX в. Това е Х. Ловмиански.

В своя доклад на тема „Transformations sociales en Europe Centrale et Orientale aux VIe —XIIe siècles", предназначен за XIII световен конгрес на историческите науки в Москва през август 1970 г., публикуван предварително в отделна брошура, същият учен разглежда важни въпроси от историята предимно на славяните, но и на други народи през ранното средновековие. Като се спира на славянските държави, Х. Ловмиански намира като характерна особеност факта, че първите държавни центрове се формират не в западните предели на славяните, а по протежение на южните граници, до които те достигали. Така той отбелязва формирането към средата на VII в. по склоновете на Алпите, по горното течение на реките Драва и Мур на държавата на славяните карантани или карантийци. В началото на IX в., пише Ловмиански, съществуват „държавни центрове в Хърватско, може би в Сърбия и сигурно в България". По-нататък той изтъква, че по същото време подобен център се създава в Киев. През течението на IX в. същият учен отбелязва разпространението на държавната организация на север, в Моравия и Бохемия, в Краков и Гнезно, в Новгород и Полоцк на Двина. Ловмиански твърди, че през X в. надлъж и нашир по славянските територии процесът на образуването на държави прави значителен прогрес, като племенните обединения са само изключение.

И тъй полският учен изрично пише, че може със сигурност да се приеме съществуването на българска държава едва в началото на IX в. И не само това. Той категорично твърди, че българската държава не е била създадена през VII в. от Аспарух — „la création de l'Etat est injustement attribuée à Asparuch dès la fin du VIIe siècle". На какво се позовава, за да отрече безспорно засвидетелстваното и признато от самата Византия създаване на Първата българска държава още тогава, Ловмиански не казва. Той прави просто една силна, но напълно голословна декларация.

Създаването на българската държава през втората половина на VII в. е засвидетелствувано от сигурни извори — византийски и латински, — които досега не са предизвиквали съмнение у никой учен. И това създаване е било признато от всички, които сериозно са се опитвали да го проучат и обяснят. Имало е наистина редица недостатъчно ясни подробности — кога точно е била създадена държавата: през 679, 680 или 681 г.; какви са били отношенията между прабългари и славяни, които са били основните съставни етнически елементи на новата държава; какъв е бил приблизителният брой на едните и на другите и какво е било количественото съотношение между тях; колко и кои са били първоначално славянските племена, които са се включили в новата държава, така наречените „седем славянски племена" — седем, осем (седемте плюс северите) или едно племенно обединение, носещо само името „седем рода" или „седем колена"; доколко може да се говори, че прабългарите са създали държавата и доколко като създатели могат да се смятат и славяните, и редица други въпроси. Но всички тези въпроси не са предизвиквали съмнение относно основния факт, създаването на държавата. Не е тук мястото да изреждаме имената на всички български и чужди специалисти, които са писали и приели създаването на Първата българска държава през една от посочените по-горе години. И сега изведнъж полският учен Х. Ловмиански с една фраза, без каквато и да било аргументация отрича това създаване и го прехвърля близо два века и половина по-късно.

Науката търпи всякакви съмнения и твърдения, всякакви колебания към предишни установки и всякакви нови мнения. Но при едно условие — да не бъдат голословни, да се позовават на нови сведения или на нова интерпретация на съществуващите сведения, с една дума, да бъдат извършени по научен начин.

Трябва да се каже, че нито отминаването на българската държава от Т. Мантойфел, нито отричането, че тя е била създадена още през VII в., от Х. Ловмиански са научно издържани. Те предизвикват учудване, защото са в противоречие с обективната истина и са абсолютно неприемливи.

*

Можем да се съгласим с някои основни общи постановки на Т. Мантойфел, който проследява интеграционните и дезинтеграционните процеси, довели до създаването на европейските държави през X—XI в. Струва ни се обаче, че по-правилно бихме разбрали това създаване, ако започнем по-отрано, от самото начало на средновековието, от създаването на първите държавни организации на територията на умиращата (до 476 г.) или вече загинала Западна Римска империя, от една страна; от първите нападения и нахлувания на европейската територия на издържалата кризата и укрепила се Източна Римска, по-късно Византийска империя, от друга страна. Защото създаването

на държавите през IX и X в. е до известна степен завършек на процеси, които са се развивали през предишните векове. Разбира се, тук могат да се изразят само някои най-общи мисли.

Безспорно е, че първите държави в Европейския Запад са резултат предимно от нахлуванията и завоеванията на германски племена, докато държавите в Централна и Източна Европа — на славянски. Всички тези държави се създават в процеса на варварските нашествия, така нареченото „велико преселение на народите", и се доразвиват и укрепват след него. И интересно е, че този процес започва с най-голяма сила от изток, а дава резултати по-рано на запад. За това съществуват твърде ясни и съществени причини.

В сравнение с първите средновековни държавни образувания в Западна Европа първата държава на изток, именно българската, се създава сравнително късно. На запад първите държави, така наречените варварски кралства, се явяват още през V в. — Вестготско в Югозападна Галия, с център Тулуза, още през 419 г.; Вандалско в Северна Африка, с център мястото на древния Картаген, до 439 г.; Остготско в Северна Италия през 493 г.; Франкско в Северна Франция през 486 г. и т. н. На изток трябваше да изминат повече от два века, за да стане възможно да се създаде първата нова държава.

Докато германските племена, които образуват държави на запад, срещаха неособено силна или дори съвсем слаба съпротива отначало от страна на преживяващата смъртна криза Западна Римска империя, а после, след 476 г., на отделни местни сили тук-там на унищожената вече империя, на изток съществуваше Източната Римска или Византийска империя, която беше непреодолима сила и векове наред не допускаше да се създаде държава на нейна територия в Европейския Югоизток. Това е основната причина първите варварски държави да се създадат на запад.

Тук трябва да се има пред вид и следното важно обстоятество, което подкрепя горното обяснение. Самите варварски нашествия започнаха, както вече се каза, с най-голяма сила на изток. Оттам дойде през 375 г. ударът на хуните, които унищожиха готския племенен съюз на Германарик, подчиниха остготите и предизвикаха раздвижването на вестготите, вандалите и други племена, с което започна с неотразима сила die Völkerwanderung. Тогава се заредиха от изток най-напред върху Югоизточна Европа мощни вълни на нашественици, които нанасяха удар след удар.

Още в средата на III в. готите бяха разбили и убили римския император Деций при Абрит (днес Разград в Северна България). А около век и четвърт по-късно, именно когато беше започнало великото преселение на народите, вестготите преминаха на юг от Дунавския лимес и отначало се настаниха като федерати на Балканите. Но римските власти не изпълниха своите обещания да ги подпомогнат. Тогава вестготите се вдигнаха срещу империята и се спуснаха победоносно в Мизия и Тракия чак до стените на Константинопол. През лятото на 378 г. те разбиха римската войска при Адрианопол и убиха самия император Валент. През следващия век, около 441—447 г., хуните при Атила бяха превзели Ниш, Сердика, Филипопол и Адрианопол и стигнаха също до имперската столица. През втората половина на същия V в., когато след смъртта на самия Атила остготите се отърваха от хунското господство, те също се настаниха на Балканите. През следващия VI в. почти всички балкански земи, включително Солун и Константинопол, бяха нападани от авари и славяни.

Всички тези удари и нападения върху Европейския Югоизток бяха извършени с големи сили и от голям брой нахлуватели. Източната империя губеше сражения, на моменти се ограничаваше само край стените на столицата си и някои други опорни пунктове, беше изгубила в сраженията и двама свои императори. И въпреки всичко тя удържаше в края на краищата положението. Намираше разнообразни начини да се отърве от заплахите. С широк диапазон от средства разполагаше тя — военна тактика, съоръжения и крепостни стени, изпитана дипломация, вековен политически и дипломатически опит, хитрост и измама, пари, дарове и подкупи, всичко това, умело съчетавано и използувано, осигуряваше крайния успех.

Тук би трябвало да се вземе пред вид и един друг характерен факт. Дори тези германски племена, които създадоха първите държави на запад — вестготи, остготи, вандали и др., — най-напред бяха действували на изток. Тук не бяха успели. Едва тогава се отправиха на запад и там постигнаха това, което Източната империя не им беше позволила.

Основното обстоятелство в историята на Западна Европа, което бележи и края на старата история, и началото на средновековието, е падането на Западната империя. Веднъж станало, то позволи да се създадат много нови държави, отначало временни, после по-трайни. Една от тях, именно франкската, включи някои от предишните. В 800 г. при Карл Велики тя стана империя. Нейният владетел претендираше дори, че е наследил старата Римска империя и че е неин продължител. В пределите на тази нова империя беше обединена голяма част от Западна Европа.

По същото време на изток съществуваше Източната империя, която векове наред беше отбивала по-силни нападения и удари от тези на запад и не беше позволила появата на нова държава на картата на тази част от Европа. Тези обстоятелства обясняват защо трайните държавни образувания на запад през IX и X в., за които говори Т. Мантойфел, са резултат от дезинтеграционни процеси, които той проследява в най-общи черти. Същите обстоятелства показват убедително колко много по-трудно беше да се създаде държава в Европейския Югоизток в съседство с мощната Източна или Византийска империя. И наистина до втората половина на VII в. там държава не беше създадена.

*

И все пак такава държава се появи — това беше българската държава. Как стана възможно нейното създаване? Кои бяха обстоятелствата, които го подпомогнаха? Кой създаде държавата и кой оказа решителна помощ тя да се създаде?

Въпросът за създаването на българската държава е бил изследван многократно било в неговата цялост, било в различни аспекти. Основната трудност при неговото изследване е фактът, че държавата още от самото си създаване се състои от три етнически елемента — старото местно тракийско и илирийско, повече или по-малко романизирано или неромanизирано население, заварено от дошлите от север нови две етнически групи — славяни и прабългари. Споменатото местно население безспорно е играло роля при обединението на трите елемента и изграждането на българската народност. То обаче не е участвувало активно при самото създаване на държавата. Остават двата други елемента — славянският и прабългарският, чието обедине-

ние прави възможно образуването и укрепването на самата държава. Върху ролята на тези елементи в най-ранната история на българската държава са съществували различни мнения между историците и са се водили значителни спорове.

Безспорна е ролята на славяните както при изграждането на държавата, така и при нейното укрепване. В това отношение и в отделни изследвания, и в общи съчинения, например първия том на издадената от Института за история при БАН тритомна история на България, според нас правилно се обяснява, че укрепването на тази държава е станало възможно благодарение на славяните, надвишаващи многократно броя на прабългарите. Именно славяните са дали възможност на основаната от Аспарух държава да разшири своите предели, включвайки земи на славянско население, което е виждало в тази държава защитник срещу опасността от Византия, заплашваща да го погълне и асимилира. Ролята на славяните като основен фактор, който е осигурил запазването и съществуването на Първата българска държава, и като основен демографски елемент, основен състав на изградената през следващите малко повече от две столетия българска народност, е правилно изяснена.

Не така стои въпросът с ролята на славяните непосредствено при създаването на държавата. Тук са се породили противоречия и спорове, повечето от които ни се струват излишни. Съществуваше старо мнение за решаващата роля на прабългарите в създаването и укрепването на държавата. Срещу това мнение, в редица пунктове невярно и търпящо критика, бяха предприети опити да бъде оборено. Но сега се отиде до другата крайност. Изказаха се мнения и твърдения, че самата държава е била създадена и от славяните, и от прабългарите, дори едва ли не повече от славяните. Но те не можеха да дадат резултат, защото не се позоваваха на изворни сведения, липсваше им необходимата аргументация. Така се получи нещо неочаквано. Беше разколебано, или поне така изглеждаше схващането за създаването на държавата от прабългарите начело с Аспарух, но на негово място не беше утвърдено другото, че славяните или славяните и прабългарите са създали държавата.

Разколебаването може да се обясни с други думи и допълнителни разсъждения така. Българската държава се изгради и разви през средновековието като славянска държава, център на славянска писменост, просвета и култура. Нейното създаване от славяните през VII в. обаче не можа да бъде доказано. А това даде известни отражения у историците, които се интересуваха от проблема за създаването на средновековните славянски държави, без да са се занимавали непосредствено с въпроса за създаването на Първата българска държава. Не може да се каже докъде са стигнали тези отражения и дали те не са повлияли върху учени като Т. Мантойфел и Х. Ловмиански, понеже те самите не дават обяснения. Безспорно е обаче, че Х. Ловмиански направо отрича създаването на Първата българска държава от Аспарух.

Как стоят фактите и как може те да бъдат обяснени? Вярно е, че изворите свързват създаването на държавата с нападението на прабългарите. От изворните сведения, които преди всичко извличаме от „Именника на българските ханове", „Хронографията" на Теофан и „Кратка история" на патриарх Никифор, става ясно как те са се появили на европейската историческа сцена и как част от тях начело с Аспарух са нахлули през устията на река Дунав, разбили са византийската войска на император Константин IV Погонат и са създали българската държава в земите на Добруджа и днешна Северна България през 680 г. Тази държава получава още през 681 г. официално при-

знание от Византия, която се задължава да плаща ежегоден данък. (Тези факти са достатъчно известни, а са описани и обяснени точно и в първата част на настоящия доклад. Затова тук не е необходимо да се спираме подробно на тях.)

Създаването и утвърждаването на новата държава, известна във всички извори като България, е свързано обаче с един друг исторически процес, който още по-отрано се развиваше в ЕвропейскияЮгоизток и по-специално на Балканите. Това е тяхното славянизиране, населването на по-голяма част от тях от славянски племена. Този процес предшествува нахлуването и настаняването на прабългарите на Аспарух. Той има извънредно важни исторически последици, между които са създаването на условия и откриването на възможности за самото изграждане на българската държава.

Нахлуванията и по-късно настаняването на славяните на Балканите в основни черти са достатъчно добре проучени. Славяните живееха на север от Дунав няколко века преди да започнат своите нападения на полуострова. Тези нападения започнаха през V в., но се извършваха с особена сила през VI в. Започнали като нападения за грабеж и плячка, те се превръщат по-късно в масови нападения с цел за постоянно настаняване в нападаните земи и тяхното заселване. Това се завършва окончателно през първата половина на VII в. Славянските прониквания бяха улеснени от заангажираността на Византия във войните на изток срещу персите при императорите Юстин II, Тиберий II и Маврикий и особено при императорите Фока и Ираклий. Именно дотогава по-голямата част от балканските земи бяха заселени от славяните, които промениха техния етнически облик. Най-далечните вълни на славянското проникване достигнаха чак до Южна Гърция — до Пелопонес и дори до някои острови. За това свидетелствуват значителен брой топоними от славянски произход, запазени в земи, в които славяните са живели, но днес са вече претопени.

Така Византия беше изправена пред един нов факт, който тя не можа да предотврати — славянизирането на полуострова. Но тя подири начини и средства да направи славяните безопасни за империята, да ги включи в своята „интернационална " среда, да ги приобщи към християнството, да ги погълне в своята военна и административна организация, да им наложи своя официален гръцки език, с една дума да ги асимилира. Славяните, пръснати в отделни племенни групи, се опитваха от своя страна да се организират и да изградят свои държавни организации, за да отстояват успешно на византийската заплаха. И те започнаха да се обединяват в свои „княжения", наричани още „славинии". Но до момента, когато прабългарите нахлуха победоносно от север, държави славяните не изградиха нито в земите на север от Балкана, където Аспарух създаде своята държава, нито в Тракия и Македония и в други части на полуострова. Разисквани са били редица въпроси за изграждането на държава от славяните, за процеси в тази насока, които са започнали, за действия на византийците срещу отделни славянски обединения, но няма сигурни изворни указания нито за фактическо създаване на славянска държава, нито за нейно формално признаване.

И тъй през втората половина на VII в. на Балканския полуостров бяха се зародили два процеса. Единият беше започнат от Византия, която искаше да се справи с масово заселилите се на полуострова славяни. Това беше процес на постепенно приобщаване на славяните към византийския свят и тяхното асимилиране. От друга страна, беше започнал процесът на държавно орга-

низиране на славяните, за да се опазят. Нито единият, нито другият процес беше завършил, когато дойдоха прабългарите на Аспарух. Това са фактите. Всякакви опити да тълкуваме по-нататък започналите процеси и да предвиждаме тяхното развитие, да кажем например, че щом славяните са почнали да изграждат свои държави, ние трябва да признаем, че те са създали заедно с прабългарите Първата българска държава, не са обосновани и не могат да бъдат поддържани без наличието на конкретни факти.

Конкретните факти достатъчно силно говорят за голямата историческа роля на славяните и преди създаването на Първата българска държава, и по време на нейното изграждане, и още повече по-късно, когато държавата беше напълно славянизирана. Поради това не е нужно да разкрасяваме повече тази роля и да им приписваме създаването на самата държава, което те не са извършили. Изворите свидетелствуват неоспоримо, че прабългарите са създали държавата. Но те не биха могли да я създадат, ако славяните не бяха се появили и установили още отпреди на полуострова, ако не представляваха потенциална опасност за Византия, ако не бяха се включили в новата държава и не бяха се заели да я бранят.

Нека напомним само някои преди изнесени факти. Вестготи, остготи, хуни и др. бяха помитали целия полуостров, бяха превзимали големи градове и бяха стигнали до самия Константинопол, бяха убивали и императори. Но държава не създадоха. А прабългарите само се укриха тактически в блатата край устието на Дунав, не заплашиха с убиване император Константин IV, който напусна поста си на главнокомандуващ и отиде да се лекува в Месемврия, нападнаха след това разбитата и победена византийска войска и без да стигнат до Одрин и Константинопол, заеха само земите до Балкана. Това беше достатъчно, за да се създаде първата средновековна държава не само на Балканите, но и в цяла Източна Европа. И това стана възможно, защото почти целият Балкански полуостров беше населен от славяни. Славяните в днешна Северна България, така наречените „седем славянски племена", не само влязоха в новата държава, но веднага се заеха, разбира се, под върховната власт и върховното командуване на Аспарух и неговите първи помощници с нейната отбрана. Освен названието „седем славянски племена" известное и името на северите. Това племе, което обитава Добруджа, бе преселено на юг, за да брани проходите на Стара планина от византийците (у Теофан изрично се споменава Верегавският проход). Останалите славяни прабългарите преселват на запад, за да бранят новата държава от аварите. Това беше в самото начало, както осведомява най-важният византийски извор. А славяните в Тракия и Македония видяха в новата държава организирана сила и защита, която им беше нужна. В нея те тепърва ще се включат и ще я направят своя.

Така прабългарите начело с Аспарух създадоха Първата българска държава с решителната помощ на славяните. Тази държава получи веднага признание от Византия.

Опитите да се твърди, както това прави Х. Ловмиански, че прабългарите начело с Аспарух не са създали държавата, са толкова лишени от документална обосновка, колкото и опитите да се отрича решителната помощ и роля на славяните при самото ѝ организиране и особено при по-нататъшното ѝ укрепване. Българската държава, създадена по време на Аспарух, се изгради постепенно като чисто славянска държава. Това проличава не само от конкретни факти, засвидетелствувани от сигурни извори. То може да бъде обяснено и с примери

от историята на други държави в средновековна Европа. Да вземем един от тях, твърде характерен.

Франция е безспорно романска държава и френският народ е един от най-големите романски народи. Франция води началото си обаче от едно средновековно германско държавно образувание, от Франкската държава, създадена от западногерманските племена франки начело с техния вожд Хлодвиг в земите на днешна Северна Франция още през 486 г. През следващите векове Франкската държава се разрасна, обхвана земите на цяла днешна Франция заедно с Белгия и Холандия. През 800 г. при Карл Велики (786—814) беше създадена Франкската империя, наречена Римска империя на франките, която включи в своите пределн по-голямата част от земите на Западна Европа. Тази империя просъществува фактически до 843 г., когато при внуците на Карл Велики — Лотар Карл и Людовик — според Вердюнския договор беше разделена на три части, които поставиха началото на трите най-големи западноевропейски държави: Италия, Франция и Германия. Във Франция се изгради френската народност, а по-късно, през втората половина на XV в., и френската нация, говореща на романския френски език. Франция и френският народ обаче носят името си от германските племена франки и част от тяхната ранна история е история на франките и на тяхната държава.

Никой историк днес не отрича това, както историците не могат да отрекат, че и прабългарите при Аспарух поставиха началото на България, в която се изгради българската народност, говореща на славянски език. И днес името на държавата, народа и езика, които са славянски, води своето начало от прабългарите.

Така началото на Първата българска държава е твърде добре засвидетелствувано и не позволява съмнения и колебания. Можем дори да кажем определено, без да имаме възможност да се спираме и даваме конкретни примери, че то е по-ясно от началото на редица други славянски и неславянски държави в средновековна Европа. Поставено на фона на европейската история, то дава интересен пример в сложния процес на създаване на средновековните държави. Разбира се, то може още да бъде изследвано като важна част от този процес. Но и това, което досега се знае за него, не позволява то да бъде пренебрегвано или отричано без каквото и да било основание.

*

За да се разбере по-пълно създаването на Първата българска държава и значението на този факт в европейската история, необходимо е да се посочи ролята на тази държава още непосредствено след нейното създаване. С други думи, да се посочат факти, които показват международното ѝ значение още по време, когато някои се опитват да отричат самото съществуване на държавата или да пренебрегват нейното значение. Това ще направим тук само с няколко думи, като се позовем на сигурни факти.

На първо място трябва да се посочи икономическата роля на България в международните отношения. А тази роля започва твърде рано, само две-три десетилетия след създаването ѝ, още в началото на VIII в. Тя е засвидетелствувана преди всичко от договора, сключен между византийския император Теодосий III и българския владетел хан Тервел през 716 г. Чрез този договор се поставя началото на регулирането на търговските отношения между двете държави, като се установяват мерки за техния контрол. По-късни опити за спо-

разумения и други факти свидетелствуват за разрастващата роля на държавата през следващите векове.

Други писмени извори и някои археологически открития и проучвания показват, че българската държава още твърде отрано е играла посредническа роля в търговията на Византия с други страни и е имала преки търговски връзки с аварския хаганат в Панония (днешна Унгария) до неговото съществуване, с Великоморавия, с Киевска Русия и др. Така например България е снабдявала Великоморавия със сол и други артикули. Тя е подпомагала търговията на Киевска Русия с Византия, като същевременно е водила и пряка търговия. Открити са еднакви или подобни керамични произведения — съдове от различен тип, стомни, гърнета и др., кирпичи, предмети за украса— гривни, торкви, ножове и др. В някои случаи производственият опит на български занаятчии е бил пренасян и възприеман в Русия. Има сведения за дейността на българите освен в Константинопол още и в Солун и за пренасянето на български произведения чак на остров Крит. Има указания за ранно проникване на български произведения в Италия, за което свидетелствува възприетата там дума сукно, suknja.

Българите и българската държава са играли роля още през ранното средновековие в редица важни военни и политически събития в тогавашна Европа. Благодарение на това те са станали известни на запад и се споменават в редица западни исторически извори. Последните свидетелствуват за големия интерес в Западна Европа към българите, предизвикан от техните прояви. Трябва да се има пред вид, че изворите, за които става дума, са били писани в различни страни — Италия, Германия, Франция, Англия и др. Ще посочим само два примера.

Още в началото на VIII в., само няколко десетилетия след създаването на българската държава, средновековна Европа бе изправена пред една голяма опасност. Това бе арабската опасност. След възприемането на исляма и изграждането на своята държава — халифат — арабите започнаха бързо да разширяват нейните предели. Установяването на феодалните отношения при тържеството на новата религия, която проповядваше свещена война „в името на Аллаха“, беше съпроводено от една мощна експанзия. Тя, извършвана упорито и сполучливо, отведе арабите до Индия и Централна Азия на изток, до Северозападна Африка, Испания, Пиренеите и Франция на запад. Те три пъти се втурнаха през Мала Азия към Балканския полуостров и нападнаха сърцето на Византия и вратата на Източна Европа — Константинопол.

Три сили в Европа отблъснаха арабската опасност. На запад франките начело със своя известен майордом Карл Мартел при Поатие през 732 г. На изток на първо място Византия, която упорито отблъсваше арабите и преодоля най-тежкото нападение, едногодишната обсада на Константинопол от 717 до 718 г. при своя прочут император Лъв III Исавър. Третата сила бе младата българска държава по същото време. Когато византийците отбиха арабите по море, българите при хан Тервел им нанесоха удар откъм сушата при техните опити да проникнат в тил на византийската столица. Редица византийски и западни извори свидетелствуват за ролята на българите. Тук само ще изброим най-важните — Теофан, Зонара, Химн Акатист, Беда Преподобни, анонимните и неизвестни автори на „Универсална хроника — 741“ и на „Ведастинска хроника“, Павел Дякон, Ландолф Сагакс, Зигеберт, Алберих и др. Приемайки отбиването на арабската заплаха като едно от най-

важните събития в европейската история през първата половина на VIII в., тези автори не пропускат да подчертаят ролята на българите.

И понеже съществуването на българската държава до първата половина на IXв. неоснователно се оспорва, ще си позволим да изтъкнем още един важен факт от международните отношения в Европа в началото на този век, който може да бъде обяснен и разбран правилно, като се вземе пред вид ролята на българската държава. Това са отношенията между Византия и Франкската държава непосредствено след обявяването на Карловата империя през 800 г. Известно е, че тогава между българи и византийци се водеха упорити военни действия по времето на българския хан Крум (803—814). Българските нападения в Тракия и срещу самата имперска столица представляваха сериозна заплаха за империята. През 811 г. византийският император Никифор загина в сражение с българите. Редица западни историци и хронисти, на първо място Айнхард, официалният летописец на Франкската държава, близък на Карл Велики, и много други — авторът на „Универсална хроника — 741", авторът на „Кратки Лаурисенски летописи", авторът на „Фулденски анали" (част първа) Енхард, авторът на „Ламбециански франкски летопис", Регинон, саксонски аналист и др. — дават сведения, които обясняват зависимостта на франко-византийските отношения от българо-византийските.

Най-характерен пример е самото признаване на Карловата империя и на императорската титла на Карл от Византия. Както е известно, византийците близо 12 години отказваха да я признаят, като смятаха, че императорска титла може да носи само византийският държавен глава. Естествено е, че българската заплаха е направила византийците много по-отстъпчиви. Така в 812 г. Византия сключи договор с Карл, като призна титлата му император.

Византийците и след това проявяваха благосклонност към Карл и поддържаха оживени връзки с него. Като отбелязват, че българите стигнали до вратите на Константинопол през 813 г., някои извори изрично пишат, че в началото на следващата година византийците изпратили отново пратеници при франкския император. По това време обаче Карл Велики бил току-що починал и те се явили при неговия син Людовик Благочестиви. Целта на мисията била съвсем ясна: „Пратениците на гърците искаха помощ от него (императора) срещу българите."

За византийците една намеса на франките, които биха могли да ударят българите в гръб от северозапад, би била наистина спасителна точно по времето, когато Крум извършвал големи приготовления за решителен удар срещу Константинопол. Няма сведения, че е последвал положителен отговор от франкска страна. Франките не проявиха склонност да се вплетат в нови войни и да отворят нов фронт — срещу българите. А по същото време, на 13. IV. 814 г., в разгара на своята подготовка за нападение хан Крум умира. С това византийците се отърваха от грозящата ги опасност.

Остава обаче безспорен фактът, че Византия проявява отстъпчивост пред Франкската държава и признава на Карл отказваната преди императорска титла преди всичко поради опасността от българите и желанието да се осигури от франкска страна, за да преодолее тази опасност, тя дори се опитва да въвлече франките във война срещу българите.

Изнесените накратко примери показват част от ролята и значението на Първата българска държава до IX в. във важни събития от икономически, военен и политически характер в историята на Европа.

*

След всичко казано трябва да се направят някои изводи. И те са преди всичко признание на учени за безспорния факт на създаването на българската държава от Аспарух, необосновано оспорвано от Х. Ловмиански, и признание за важната, дори изключителна роля, която тази държава е играла в историята на Европа, също така необосновано пренебрегната от Т. Мантойфел.

В книгата на полския учен Т. Василевски „История на България“ (1970) се отделя подобаващо място на въпроса за създаването на Първата българска държава. Полският историк, като се съобразява с фактите и историческата традиция, обяснява без колебание създаването на българската държава от Аспарух, която станала „страшен противник на Византия и започнала с нея продължителна война за хегемония на Балканския полуостров“.

В четвъртия том на прочутото многотомно издание „The Cambridge Medieval History“ — посветен на Византийската империя и нейните съседи, озаглавен „The Empire and its Northern Neighbours (565—1018), написан от известния специалист по византийска и източноевропейска история Д. Оболенски, се дава също единственото възможно обяснение за създаването от Аспарух на българската държава, която през IX и X в. станала „една от великите сили на Европа“.

А видният английски историк Т. Тойнби в своята многотомна историография „A Study of History“ многократно говори за Първата българска държава като „една от двете велики сили“ на източния християнски свят, която е играла след Византия най-важната роля за изграждането на източната или източноправославната европейска цивилизация.

Към изнесените мнения за създаването на Първата българска държава и характеристики за нейната роля в историята на средновековна Европа би могло да се прибави само това, че опитите да се отричат или пренебрегват те са абсолютно необосновани и не могат да бъдат приети от учените, които проучват сложните процеси на създаването на европейските държави през средновековието и тяхната историческа роля и значение.

ЛИТЕРАТУРА

Златарски, В. Н. История на българската държава през средните векове. Т. I, ч. 1. С., 1918. с. 122 и сл.

Трифонов, Ю. Известието на сирийския презвитер Константин за Исперихова победа над византийците. — ИБИД, XI—XII, 1931—1932. с. 199 и сл.

Dujcev, I. Protobulgares et Slaves. — Annales d'Institut Kondakov, Praha, 1938. p. 145 и сл.

Ангелов, Д. История на българската държава и право. С., 1951. с. 18 и сл.

Никитин, А. С. Образуване на българския народ и възникване на българската държава. — Ист. пр., 1953, кн. 1, с. 65 и сл.

Бурмов, А. Към въпроса за отношенията между славяни и прабългари през VII—IX в. — Ист. пр., 1954, кн. 1, с. 73 и сл.

Цанкова-Петкова, Г. Бележки към началния период от историята на българската държава. — ИИБИ, 1955. с. 319 и сл.

Войнов, М. За първия допир на Аспаруховите българи със славяните и за датата на основаването на българската държава. — ИИБИ, 1956. с. 453 и сл.

Ангелов, Д. История на Византия, Т. I. С., 1968. с. 248 и сл.

Бешевлиев, В. За славянските племена в североизточна България. В: Преслав, I, 1968. с. 17 и сл.

Cankova, G. - Petkova. L'établissement des Slaves et Protobulgares du Nord-Est actuel et le sort de certaines villes riveraines du Danube.—Etudes historiques, V, Sofia, 1970. p. 219 и сл.
Войнов, М. Пак за възникване на българската държава.—Ист. пр., 1970, кн.4, с. 76 и сл.
Ангелов, Д. Образуване на българската народност. С., 1971. с. 190 и сл.
Ангелов, Д., М. Андреев, История на българската феодална държава и право. С., 1972. с. 61 и сл.
Примов, Б. За икономическата и политическата роля на Първата българска държава в международните отношения на Средновековна Европа.—Ист. пр., 1961, кн. 2, с. 33—62.
Primov, B. Certain Aspects of the International Importance of the First Bulgarian Empire. — Etudes historiques, t. V, Sofia, 1970. p. 191—219.
Wasilewski, T. Historia Bulgarii. Wroclaw—Warszawa—Krakov, 1970. p. 37.
The Cambridge Medieval History, IV, Part 1, Cambridge, 1966. p. 485.
Toynbee, A. J. A. Study of History. Vol. IV, London, 1963. p. 74.
Theophanis Chronographia, ed. C. de Boor I—II. Lipsiae, 1883.
Nicephori archiepiscopi Constantinopolitani Opuscula historica, et C. de Boor. Lipsiae, 1880. p. 79—135.
Mansi, D. Sacrorum conciliorum nova et apmlissima collectio, XI, Florentinae, 1765. col. 617.
Mauricius. Arta militara, ed. H. Mihaescu. Bucureşti, 1971.

ГЕНОВЕВА ЦАНКОВА-ПЕТКОВА

НЯКОИ МОМЕНТИ ОТ РАЗСЕЛВАНЕТО НА СЛАВЯНСКИТЕ ПЛЕМЕНА ОТ ИЗТОЧНИЯ ДЯЛ НА ЮЖНИТЕ СЛАВЯНИ И УСТАНОВЯВАНЕТО ИМ НА БАЛКАНСКИЯ ПОЛУОСТРОВ

Заселването на българските славяни и трайното им установяване в днешните български земи е било и продължава да бъде предмет на обстойни научни издирвания. Този проблем е пряко свързан с образуването и укрепването на българската държава и създаването на българската народност.[1] Засега може да се приеме за установено, че българските славяни, които съставят източния дял на южните славяни, започват да се отделят от общата прародина на „славяни и анти“ след средата на VI в.[2] В своите стремителни набези на юг към плодородните полета и богатите градове на византийските области на Балканите славянските племена се придвижвали главно в две посоки. Едни от тях следвали леснодостъпните преходи при най-долното течение на Дунав между крепостите Трансмариска (дн. Тутракан) и Новиодунум (Исакча), използвани още през римско време и в късната античност от източноримските императори Константин Велики и Валент.[3] През Малка Скития (Добруджа) тези славянски племена се настанили трайно в Долна Мизия и съвместно с прабългарите на Аспарух сложили през 680 г. началото на българската държава.[4]

Други славянски маси настъпват по поречията на Тимок и Морава. Някои от тях, като абодритите и браничевците, отсядат там, а други продължават на юг; покрай областите на Ниш и Сердика (София) и по долините на Струма и Вардар проникват около днешна Битоля и в Солунската област[5] Те участвуват в походите на аварския хаган срещу Солун и се установява.

---

[1] Срв. Д. Ангелов. Образуване на българската народност, С., 1971. с. 153 и сл. и посочената там литература.

[2] Procopii Caesariensis Libri de bellis octo, VII, 40, ed. Haury, I, p. 475, 19 sq.

[3] Срв. G. Ostrogorsky. Geschichte des byzantinischen Staates, München, 1963. S. 60, 69. Amianus Marcellinus, XXVII, 5, ed. Clark, p. 428, 14 sq.

[4] Срв . Г. Цанкова-Петкова. Бележки към началния период от образуването на българската държава. — ИИБИ, т. 5, 1954. с. 334—345.

[5] Срв. В. Н. Златарски. История на българската държава през средните векове, I, 1. С., 1938. с. 142 и сл.; В. Бешевлиев. За славянските племена в Североизточна България от VI до IX в. Сб. Преслав, I, 1968. с. 18 и сл.; G. Cankova-Petkova. L'établissement des Slaves et Protobulgares en Bulgarie du nord-est actuel et le sort des certaines villes riveraines du Danube. — Etudes historiques, V, 1970. 221—222.

ЧИТАЛНЯ
БАН
Институт за литература
БИБЛИОТЕКА

в равнината между Бер и Солун. За тяхното придвижване и по-нататъшна съдба сме сравнително по-добре осведомени благодарение на многократните обсади на Солун през VI и VII в., разказът за които е съхранен в анонимната творба „Чудесата на Свети Димитрий Солунски“[6]. Неизвестният житиеписец споменава имената на славянските племена драговити, ваюнити, сагудати, велегезити, които към края на VI и първите десетилетия на VII в. обсаждали втората столица на империята — „богохранимия Солун“[7].

По това време Византия преживява дълбоки политически и социални сътресения. След победоносните войни на император Ираклий (610—641) срещу Персия на изток напират арабите, които постепенно завладяват богатите източни провинции на империята: Сирия, Палестина, Месопотамия, Египет и Северна Африка, и я лишават от цветущите градски средища, като Александрия, Антиохия и др. От друга страна, църковните борби и разногласия, разпространението на секти и ереси подготвят появата на иконоборството и отслабват съпротивителната сила в страната и особено в пограничните области.[8] Не е случайно, че през този период (VII—VIII в.) настъпва известен упадък в културата, замира литературният живот, изворите са откъслечни и съвсем недостатъчни, като се изключат някои произведения с агиографски характер.

*

Недостатъчно изследван в научната литература е въпросът за разпространението и придвижването на славяните в Тракия и в Западните Родопи. От заселените в тези области славянски племена засега е известно само името на смоляните. За тях се знае с положителност, че около средата на IX в. част от тях населявали областта около гр. Филипи, където е намерен един надпис за похода на Кавхан Исбул, изпратен с войска от хан Пресиан срещу смоляните, живеещи тогава в пределите на Византия и нейни поданици. Точното местонахождение на това славянско племе, както и локализацията на известната от по-късни извори „тема на смоляните“ и досега остават спорни.[9] Спорен остава също и въпросът за разпространението на драговитите след VII в.[10] Обикновено се приема, че те населявали полето между Солун и Верея (Бер) и че техни съседи били сагудатите. Областта Драговичия в Западна Тракия също така не е била изследвана във връзка с първоначалните селища на драговитите, или пък само е бил поставен въпросът за такава връзка, без да бъде разрешен в един или в друг смисъл.

От славянски произход, както е известно, са редица средновековни топоними в Средна Тракия и Източна Македония, като Воден, Червен, Липица, Тополница, Добролък, Добростан — крепости в Асеновградско, засвидетелствувани в типика на Григорий Бакуриани.[11] Славянско също е името на Разлог,[12]

---

[6] Срв. Византийски извори за историју народа Југославије. Т. I. Београд, 1952. с. 183 сл. Гръцки извори за българската история. Т. III. С.,1960. с.128 и сл. и посочената там литература.

[7] Пак там, с. 129.

[8] Срв. Ostrogorsky. Geschichte, 71—72; P. Lemerle. Leçon inaugurale, Collège de France, Chaire d'histoire et de civilisation de Byzance, 49, p. 12—14.

[9] Срв. V. Beševliev. Die Protobulgarischen Inschriften. Berlin, 1963, № 14a 9, S. 171 и посочената там литература. Срв. М. Дринов. Съчинения. Т. I. С., 1909. с. 310—311.

[10] Срв. тук по-долу бел. 13 и 14.

[11] Срв. Гръцки извори за българската история. Т. VII. С., 1968. с. 42, 43, 63 (ГИБИ).

[12] *Τὰ Ράσλογα*. — ГИБИ, т. VI, 1965. с. 42.

което се явява в една от грамотите на Василий II, дадени на Охридската архиепископия. Но и досега не е направен опит да се обяснят тези имена във връзка със заселването на споменатите области от определени славянски племена. Един обстоен анализ на писмените извори, съпоставен с данните на топонимията, би ни дал възможност да уточним обхвата, местонахождението и придвижването както на смоляните, така и на драговитите. Иречек, Нидерле и Златарски приемат, че смоляните обитавали средното течение на р. Места и покрайнината Ахъчелеби (Смолянско) около горна Арда.[13] Йорд. Иванов, като се позовава на надписа на кавхан Исбул, намерен в базиликата на гр. Филипи, локализира средищата на смоляните по средна и долна Места в областта на градовете Драма, Кавала и Зъхна. Той приема, че този надпис въпреки вторичната му употреба в базиликата е произхождал от богатата с развалини околност на античния град Филипи.[14]

Различно схващане застъпва Д. Дечев. Той смята, че Филипи и Драмското поле са крайният южен пункт на заетата от смоляните територия, която на север обхващала областта на Разлог и Неврокоп, обкръжени от смолисти гори. От тях именно получили названието си „смолените"[15]. Според Дечев т. нар. тема на смоляните, заета от Иванко в 1199 г., след като той се отцепил от византийците и се обявил за самостоен владетел, като подпомагал българския цар Калоян, не може да се локализира в областта Ахъчелеби по горна Арда, а в територията между Места и Струма около градовете Разлог, Неврокоп и Драмското поле. В подкрепа на това си мнение Дечев привежда и някои съображения от стратегически характер. Той изтъква с основание, че Иванко след разрива си с византийците е заел най-напред близките области до Пловдив, където се намирало ядрото на войската му, северозападните склонове на Родопите около Белово, а завладяването на тази ключова позиция му отворило пътя към долините на реките Места и Струма. Прочее смоляните по мнението на Дечев се заселили най-напред около Разлог и Неврокоп, а след това се спуснали на юг към Драмското поле.[16]

За доизясняването на този въпрос могат да се приведат следните исторически свидетелства. Както е известно, политиката на българските ханове от времето на Кардам и Крум била насочена към обединението на населените със славяни области по средното и долното течение на р. Струма.[17] През 789 г. българите успели да проникнат в струмската област и убили византийския стратег Филит,[18] а към края на 808 г. изпратени от Крум войски нахълтали в същата област, когато се изплащала заплатата на войниците, задигнали 1100 литри злато и извършили голяма сеч.[19] Точното местонахождение на тези военни действия остава неизвестно, но тези походи са следвали без съм-

---

[13] К. Иречек. История Болгар. Одеса, 1878. с. 309. За становището на Иречек срв. по-подробно Д. Дечев. Где са живели смолените. — Сб. в чест на В. Н. Златарски, С., 1926. с. 46, 51; L. Niederle. Manuel de l'antiquite slave. Paris, 1926. p. 106; В. Н. Златарски. Известията за българите в хрониката на Симеона, Метафраста и Логотета. — СбНУК, XXIV, 1908. с. 50.

[14] Йорд. Иванов. Български старини из Македония. С., 1931. с. 6—9. За този надпис срв. P. Lemerle. Philippes et la Macedoine orientale. Paris, 1945. p. 134 sq.

[15] Срв. M. Vasmer. Die Slaven in Griechenland. Berlin, 1941. S. 75, 97, 177.

[16] Д. Дечев. Где са живели смолените, с. 51.

[17] В литературата тези славяни са известни под името „стримони" или „струмци", но конкретни сведения в изворите за тях не са запазени. Срв. Дринов. Пос. съч., с. 305—306.

[18] Theophanis Chronographia, ed Boor, p. 463, 28—464, 2.

[19] Пак там, p. 484, 29—485, 2.

нение посоката на разпространението на славянските племена по долините на Струма и Места.

В полза на възприетата от Дечев локализация говори също и славянският произход на топонимите Разлог, Банско и Добринище. Като имаме пред вид обаче хронологията на изворовите данни, сме склонни да приемем, че смоляните, както и драговичите[20] след първоначалното си проникване на юг по течението на Вардар до Солунската област са започнали да се придвижват на североизток, където части от тях трайно са се установили. Така например след първото достигнало до нас споменаване на смоляните при Филипи около средата на IX в.[21] „областта на смоляните" се появява в един списък на църковни епархии от началото на X в,[22] а през XI в. в типика на Григори Бакуриани за Бачковския манастир между владенията на манастира се упоменава „тема на смолените"[23].

По-късно Никита Хониат разказва, че Иванко, след като се отцепил от ромеите и като укрепил селищата, които са срещу Хемус, повдигнал на бунт срещу императора населението чак до Мосинопол (Гюмюрджина), Ксанти, планината Пангей и Абдера, като завладял и смолянската тема.[24] По всичко личи, че заедно със старото славянско име смолени населението на тази област пазело своя буден български дух както през византийското владичество, така и в началните години на Второто българско царство, когато Смолянската област още не била трайно присъединена към българската държава. Може би не е случайно и обстоятелството, че през 1201 г. управителят на Смолянската тема Йоан Спиридонски се разбунтувал, а след това избягал при Калоян в България.[25]

От казаното дотук става явно, че смоляните заемали един по-обширен район по долните и средните течения на Места и Струма. Хронологическият анализ на запазените за тях известия ни позволява да заключим, че те са се разпространявали от юг към север и североизток, т. е. от Драмско през областта на Разлог и Предела към Западните, а след това и Централните Родопи, където етнонимът смоляни е дал името и на днешния град Смолян.[26]

Дали смоляните се появяват едва към средата на IX в., когато за пръв път е засвидетелствувано съществуването им, и дали това е било първоначалното им наименование или пък така са били наречени впоследствие поради характера на заетата от тях обрасла със смолисти гори област или пък поради препитанието си от добив на смола,[27] мъчно би могло да се определи поради липса на повече данни. Но във всеки случай тяхното име е един далечен отзвук

---

[20] Срв. за това тук по-долу.

[21] Срв. за това Д. Дечев. Пос. съч., с. 47—50.

[22] Пак там.

[23] Срв. L. Petit. Typicon de Grégoire Pacourianos pour le monastère de Petritzos (Bačkovo) en Bulgarie, BBp. XI, 1904, Приложение № 1, p. 55; *τοῦ θέματος τῶν Σμολένων.*

[24] Nicetas Choniata, ed Bonn., p. 680, 10—23. Тук става дума за крепостите по горното течение на Марица и по югозападните разклонения на Средна гора, отъждествени от Никита Хониат с Хемус (Стара планина).

[25] Пак там, p. 708, 13 sq.

[26] Правилно според нас е графическото изображение на заетата от смоляните област в картата на П. Коледаров, приложена към статията му „Климент Охридски, „първи епископ на български език" на драговитите в Солунско и на Великия в Западните Родопи". — Сб. Константин — Кирил философ, С., 1969, с. 141 и сл.

[27] Катранджии се наричали в недалечното минало някои жители на родопски селища поради производството на катран (от смола). Срв. Д. Дечев. Пос. съч., с. 46.

от сведението на Йордан (VI в.), който съобщава за славяните: „При все че те имат различни имена според името на родовете (familias) или на местата (loca), но по начало те се наричат славяни и анти.“[28] Това сведение на готския писател отразява един от най-ранните стадии от разселването на славянските племена, когато било запазено общото племенно име *славяни* за обособените след това като южни и западни славяни, и *анти* — за източните славяни.[29] Известно териториално разграничение помежду им трябва да е имало още в първоначалната им родина. Известието на Маврикий,[30] че славяните и антите били две сродни по нрави и обичаи племена, навежда на мисълта, че още в първородината на славяните започва обособяване на отделни племенни групи и обединения с известни диалектни различия в езика си и с различни наименования: едни от тях носели името на някой родоначалник, племенен вожд и княз, други се назовавали според характера и особеностите на заетата от тях територия или според името на някоя река или местност. Така например тимокчаните добили названието си от р. Тимок (античната Timacus), смоляните — от смолистите гори, драговичите — от името на някой техен вожд или княз — Драгомъж, Драгул, Драгуш.[31] И наистина времето, когато Йордан пише своята „История на готите“, а Маврикий съставя своя Стратегикон, съвпада с преломната епоха от развитието на славянското общество, през която старата родова община започва да отстъпва място на териториалната. Този именно процес намира своето отражение и в съответните славянски племенни названия.

*

Едно от най-старите, най-многобройните, с най-продължителна историческа традиция славянски племена било племето на драговитите или друговитите: около началото на VII в. те населявали полето между Солун и Верея. Славянско племе на име драговичи според сведенията на Първоначалната руска летопис се среща и между източните славяни. Без да се спираме на въпроса за генетическата връзка между българските драговити и руските драговичи, тук ще отбележим само, че това сходство в имената едва ли се дължи на случайно съвпадение, както са склонни да приемат някои автори[32].

Българските драговити се явяват заедно със своите съплеменници сагудати, велегизити, ваюнити в Солунската област към края на VI и първите десетилетия на VII в. и заедно с аварите предприемат системни нападения за превземането на Солун.[33] Първите няколко обсади и нападения срещу яката солунска крепост са организирани от аварите под предводителството на хагана, но постепенно инициативата преминава у славяните. Така например

[28] Jordanis Getica. MGH, AA, V, 1, p. 62, 14 sq.

[29] Срв. за тях Д. А. Рыбаков. Анты и Киевская Русь. — ВДИ, 1939, № 1, с. 305 и сл.; Б. Д. Греков. Киевская Русь. М., 1949. с. 107 и сл.; П. Н. Третьяков. Восточно славянские племена. М., 1953. с. 173 и сл.

[30] Arriani Tactica et Mauricii artis militaris libri XII, ed. Scheffer. Upsalae, 1664. p. 272, 1 sq.; ГИВИ, II, 1959, 281.

[31] М. Дринов. Съчинения. Т.I, с.311. Според В. Миков (Произход и значение на имената. . . С., 1943. с. 181—182) топонимите Драговец, Драговет — Драговития, произлизат „от старобългарската дума дрягвъ“, мочурливо, блатисто място.

[32] М. Дринов, Пос. съч., с. 310—311. Общо срв. ГИБИ, т. III, 1960, 129.

[33] Ал. Бурмов. Славянските нападения срещу Солун в „Чудесата на Св. Димитра“ и тяхната хронология.— ГСУ ФИФ, 1952, кн.II, с.212—213. Фр. Бариши Ђ. Чуда Димитрија Солунскаг као историски извори. Београд, 1953. САН ССХIX. Виз. инст., кн. II, с. 95 и сл.

за петото нападение, предприето около средата на VII в.,[34] житиеписецът съобщава: „Князете на драговитите (*τῶν Δρογουβιτῶν*) единодушно взеха решение да се строят в боен ред около крепостните стени, за да обсадят и превземат града, чието малобройно и безпомощно население не им внушаваше никакъв страх. Някои техни съплеменници ги уверяваха при това, че те на всяка цена ще превземат града. И така те издигнаха срещу стените огнехвъргачки, сплетени от тръстикови стебла приспособления, стълби, достигащи до небесата, каменохвъргачки, новоизобретени метателни оръжия и безброй други дървени съоръжения, които никой никога не е виждал.“[35]

За автора на този разказ драговитите очевидно са най-значителното измежду славянските племена, най-многобройното и най-добре въоръженото. Той говори с боязън за князете им, за тяхната решителност и бойна готовност, за увереността им, че ще превземат на всяка цена града.

По-късно, когато през втората половина на VII в. прабългарите на Кубер се заселват в Керамизийското поле (Битолско поле) и Кубер започва преговори с императора, той поставя като едно от условията си „да се заповяда на съседните нам племена на драгувитите“ да снабдяват с храна хората на Кубер.[36]

И тъй приведените тук данни ни позволяват да заключим, че през VII в. драговитите са уседнали жители на Солунската област, поданици на империята, които се занимават със земеделие и са в състояние да доставят хранителни припаси и за нови, пристигащи от север племена. Те живеят в отделни общини (жупи) и навярно поради това в приведения разказ става дума за „племена“ на драговитите.[37] Във всеки случай от данните на „Чудесата“ личи, че те били най-добре познатото на солунчани, най-многолюдното и най-добре въоръжено от славянските племена в тази област. Нека видим каква е била тяхната съдба през следващите столетия.

Византийският писател Йоан Камениат, като описва тридневната обсада на Солун от сарацините през юли 904 г., споменава за славянски общини на друговити и сагудати,[38] които живеели в равнината между Солун и Верея и плащали данък на империята. Те били „размесени“ с други славянски общини, които били данъкоплатци на „съседния скитски народ“, т. е. на българите.[39]

Използувайки умело затрудненото положение на империята по време на тази обсада, цар Симеон (893—927) заплашил правителството на император Лъв VI Философ, че ще превземе разорения от сарацините Солун, ако не бъде официално призната властта на българската държава в областта северно и северозападно от Солун, заселена със славянски племена, които вече фактически принадлежали на България.[40] Мирът бил сключен през същата 904 г. при посредничеството на византийския дипломат магистер Лъв Хиросфакт

---

[34] Според Бариший (пос. съч., с. 202—204) към 645—647 г.

[35] A. Tougard. De l'histoire profane dans les actes grecs des Bollandistes. Paris, 1874. p. 166. Срв. ГИБИ, т. III, 150; 158, б. 2.

[36] Acta Sanctorum Octobris IV, col. 180 E—F, V, 197.

[37] В текста на „Чудесата“ се срещат и двете четения — дрогувити и драгувити.

[38] J. Cammeniata, De excidio Thessaloniccensi, Bonn, p. 495, 20 sq., *Δρουγουβῖται τινες καὶ Σαγουδάτοι*.

[39] Срв. Гръцки извори. Т. V, с. 22.

[40] По-подробно за това у Г. Цанкова-Петкова. Първата война между България и Византия при цар Симеон и възстановяването на българската търговия с Цариград. — ИИИ, т. XX, 1969, с. 192—198.

и на Оглу Таркан Теодор, доверен човек на Симеон.[41] Чрез мирния договор от 904 г. била санкционирана от империята и утвърдена българската принадлежност над тези славянски племена, които трайно били присъединени и обединени със своите събратя по произход, език и култура и които Византия напразно се опитвала да асимилира в продължение на дълги години. Тъй като със създаването и утвърждаването на българската народност етническите различия постепенно се заличават,[42] то и от X в. нататък следите на отделните славянски племена в тези области вече започват да се губят. Славяни и прабългари и заварените от тях траки се сливат в едно цяло и образуват един народ, известен от X в. нататък под името *българи*.[43]

Обаче името друговити, драговити, както и името на смоляните продължава да живее в народната памет чрез названия на области, които те населявали. Така в един неизвестен по-рано на науката и обнародван неотдавна от Пол Готие препис на пространното житие на Климент от Теофилакт Охридски се споменава местното име Драгвиста като епархия на Климент Охридски.[44] Този най-стар[45] измежду познатите досега преписи на Климентовото житие дава едно ново разночетене към гл. XX, § 62 на това житие, което разночетене нарича Климент епископ на „Драгвиста или Велика". И така Климент станал „първи епископ на народа на българите"[46]. За автора на това житие е безспорно, че Климент е епископ и учител на българския народ, съставен в огромното си мнозинство от славяни, както личи и от чисто славянските имена на Климентовата епископия — Драгвиста и Велика. Първото от тях вероятно е запазило спомена за населението на тази епархия — племето драговити, което вече се включва в пределите на българската държава.

Независимо от това, че локализацията на Климентовата епархия и досега остава спорна,[47] указанието за църковна епархия на име Драгвиста — Драговития, е едно ново звено в науката за разселването и разпространението на драговитите.

В типика на манастира Богородица Космосотира се споменават в обсега на манастирските имоти селата Делян и Драгаваста до гр. Енос при устието на Марица.[48] Твърде близкото сходство в имената на Климентовата епархия Драгвиста в новообнародвания от Пол Готие препис и на селото Драгаваста от споменатия типик говори в полза на предположението, че това сходство не е случайно съвпадение. За такава връзка свидетелствуват и известията на средновековните западни автори за богомилските общини в Тракия и по-специално за общината или църквата на драговитите. Така Дуран де Хуска, като говори за разпространението на ересите в Балканския Югоизток през трийсетте години на XIII в., съобщава: „Някои от тях служат на еретици гърци,

---

[41] В. Н. Златарски. История на българската държава през средните векове. Т. I, 2, с. 314, 338—340.

[42] Д. Ангелов. Образуване на българската народност, с. 231—234.

[43] Византийските автори през десети и следващите векове вече не говорят за славяни, скити, хуни и пр., когато споменават за българите, а ги назовават с общото име *българи* (пак там, с. 327 и сл.).

[44] P. Gautier. Clément d'Ochrid, évêque de Dragvitsta. — REB, XXII, 1964, 199 sq.

[45] Cod. Vat. gr. 1409, S. XIII, ibidem.

[46] Ал. Милев. Гръцките жития на Климент Охридски, С., 1966. с. 128—129 и бел. 137. За *γλῶττα* в смисъл на „език" и „народ" пак там, с. 158. Според нас по-приемливо е предположението, че *γλῶττα* в случая означава *народ*.

[47] По-подробно за това у П. Коледаров. Пос. съч., с. 141 и сл.

[48] ИРАИК, XIII, 1908, 52. Срв. Гръцки извори, Т. VII, 1968, с. 130.

други — на българи, а — трети на друговити."[49] Както ще видим по-нататък, „българи" и „друговити" тук са по-скоро географски, отколкото етнически понятия. С тях са означени областите на богомилските и павликянските еретически общини заедно с техните жители. Това личи още по-ясно от трактата на Райнер Сакони против еретиците, който съобщава през 1250 г. за наличието на шестнадесет дуалистични общини в Мала Азия, на Балканския полуостров, в Италия и във Франция. Между тях поименно се споменават общините „България" и „Драговичия".[50] Докато за еретическата община или църква България всички автори са единодушни, че се е намирала в тогавашните югозападни български земи (Македония), известни още от ранното средновековие под името България,[51] то локализацията на църква Драговичия е спорна. Едни изследователи приемат, че тя се намирала в Тракия, а други — в Македония.[52] Напоследък обаче надделява мнението, че Драговичия се е намирала в Тракия, където според сведения на Теофан, Ана Комнина, Вилардуен и други извори е имало павликяни и богомили. Според последните двама автори техен център бил Филипопол (Пловдив).[53]

Около 1260—1270 г. Анселм Александрийски също известява за еретическите общини Другонция (Драговичия), Булгария и Филаделфия (последната в Мала Азия).[54]

И така, щом с България са означени еретическите центрове в днешна Македония, то очевидно „църквата на друговитите" следва да се локализира в Тракия. В нея се включвала преди всичко областта на Филипопол.

Необяснимо би било прочее авторите на трактата с противоеретическо съдържание да не познават известните през средновековието еретически средища в Тракия и особено около Филипопол. Предположението на някои автори, че църквата Драговичия се намирала в Македония, почива само на обстоятелството, че там били най-старите поселища на племето драговити.

Според свидетелството на Кодин (XIV в.) пловдивският митрополит Дамян носел титлата „екзарх и ипертим на цяла Тракия и Драговития"[55].

Разгледаните сведения на изворите показват ясно, че една част от драговитите с течение на времето са напуснали гъсто населените със славянски племена полета около днешните градове Битоля, Бер и Солун (известни под името „славинии") и през долините на Струма и Места се отправили към северните склонове на Родопите и поречията на Арда и Марица. Това предвижване на българските славяни от Македония може да се обясни не само с търсенето на нови по-удобни и по-слабо населени територии, по-отдалечени от Солун като яка крепост на византийската администрация. По-съществената причина е, че славяните от т. нар. „славинии" започнали да отхвърлят византийската власт и да търсят защитата и попечителството на българската държава, където живеели техните събратя с еднакъв език и бит, с общо минало и култура.

---

[49] Durand de Huesca, ed. Chr. Touzelier, Une Somme anticathare, Luven. 1964, p. 138—139; Д. Ангелов. Богомилството в България, С., 1969, с. 465—466.

[50] Raynerius Sacchoni, Summa de Catharis et Leonistis, ed. A. Dondaine, Un traite néomanichéen du XIII siècle. Le „Liber de duobus principiis", suivi d'un fragment du rituel cathare. Roma, 1939. p. 70—71; Б. Примов. Бугрите. С., 1970. с. 270.

[51] Б. Примов. България като център на антицърковна и еретическа дейност в средновековна Европа. — Ист. пр., 1959, кн. 2, с. 63—66.

[52] Пак там, с. 65—67.

[53] Пак там; Бугрите, с. 246.

[54] Д. Ангелов. Богомилството, с. 464.

[55] G. Codinus. Ed. Bonn., p. 407. Дринов. Пос. съч., с. 311.

Обстойният анализ на изворовите данни за разселването на смоляните и драговитите потвърждава пряката връзка между установените първоначално около Солун смоляни и драговити и техните потомци в Тракия и Западните Родопи. Особено се засилило това движение след утвърждаването на славянската писменост в България и създаването на самостойна българска църковна организация.[56]

И тъй за разселването на смоляните и драговитите от Солунската област на север и североизток по поречията на Струма и Места и за установяването им върху една по-обширна територия в Тракия и в Западните и Централните Родопи говорят недвусмислено редица славянски имена, засвидетелствувани в тези области от XI в. нататък. Такива са: село Драгуш (Смолянски окръг), село Драговищица[57] (Кюстендилско), село Драговец, (Пловдивско), Разлог, Банско, Добринище, Тополница, Липица, Червен, Воден, Добростан, Белятово, Смолян, Делян и т. н.

*

След неколкократните неуспешни обсади на Солун славянският проблем във Византия се наложил с цялата си сила и острота. Мощният поток на приждащите все нови и нови славянски маси си проправил път на юг към пределите на Гърция и достигнал до самия Пелопонес. Там се установили на трайно местожителство славянските племена езерити (езерци) и мелинги,[58] които след дълга и упорита съпротива били подчинени на империята и предадени в зависимост на митрополията в гр. Патрас.[59]

В продължение на повече от два века просъществувала в Пелопонес полунезависимата политическа организация на авари и славяни, които водели тежки и ожесточени борби за своята независимост, докато най-после в началото на IX в. били принудени да сложат оръжие и да се превърнат в поданици на империята.[60] За тези именно славяни в Гърция, които били заличени от политическата карта на Византия, но оставили трайни следи в нейния народностен облик, социална структура и топонимия, се отнасят изпълнените с горчивина и презрение слова на император Константин VII Багренородни (X в.):

„Послабянчи се цялата страна и се превърна в земя на варвари, когато смъртоносната чума сеела мор по земята и Константин Копроним[61] държал скиптъра на ромейската държава. Поради това прочутият писател Евфимий съчинил следния ямб: „Многолика послабянчена муцуна“, и по такъв начин осмял някой си пелопонезец, горд с благородния си, а по-скоро бих казал долен произход.“[62]

---

[56] През 870 г. Срв. В. Н. Златарски. История. . . Т. I, 2, с. 132—152.

[57] За селата Драгуш и Драговищица срв. П. Коледаров и Н. Мичев. Промените в имената и статута на селищата в България (1878—1972). Ръкопис. За с. Драговец срв. В. Миков. Пос. съч., с. 182.

[58] M. Vasmer. Op. cit., S. 15 sq.

[59] Constantinus Porphyrogenitus. De administrando imperio, ed. Moravcsik, Budapest, 1949. 49, 1—60.

[60] P. Lemerle, La chronique improprement dite de Monemvasia. — REB, XXI, 1963, p. 1 sq.

[61] Византийски император (741—775).

[62] Constantinus Porphyrogenitus. De thematibus, ed. A. Pertusi, p. 91, 33—38. Срв. ГИБИ, т. V, 197.

Този полемичен ямб, достигнал до нас благодарение на Константин Багренородни, свидетелствува, че дори в средата на X в. славяните в пределите на империята, ако и политически подчинени, не били асимилирани и пазели своите традиции и народностен облик. Бихме могли дори да добавим, че пелопонезецът, за когото тук става дума, не само не забравял, но дори се гордеел със славянския си произход. А и самият Константин Багренородни в желанието си да го заклейми и порицае несъзнателно употребява проникналото в езика му хибридно слово *γαρασδοειδής* , първата част на което е очевидно от славянски произход (*γαρασδο* от *гораздо* — много). От славянски произход са и много други слова, които се срещат в съчиненията на същия автор, като „леси“[63] — въжета, „закон“ — обичай, „жупан“, „жупа“[64] и др.

В IX и X в. славяно-византийските отношения заемат важен дял от вътрешната и външната политика на Византия. Славянският проблем е в центъра на вниманието на византийските политици, писатели, обществени дейци. В пъстрата по състав византийска империя славяните заемат определено място в развитието на нейната социална структура, материална и духовна култура. Подетата от Византия инициатива за създаването на славянска азбука по начало преследвала политически цели, а именно да разшири влиянието на империята в славянските държави. Осъществяването на тази инициатива обаче се оказало мощно оръжие за запазването на независимостта и за обединението на българските славяни от югозападните български земи. След трайното присъединяване на смоляните и драговитите към българската държава техните някогашни племенни названия продължили да съществуват само като местни имена или наименования на църковни епархии.

---

[63] Constantinus Porphyrogenitus. De adm. imperio, 51, 125. ГИБИ, V, 206, 211, 220.

[64] Пак там, с. 8, 17; 38, 52; 29, 67; 32, 120; 30, 91, 105—106.

ВАСИЛКА ТЪПКОВА-ЗАИМОВА

ВЪЗНИКВАНЕТО НА ЮЖНОСЛАВЯНСКИТЕ ДЪРЖАВИ И ВИЗАНТИЯ

Образуването на южнославянските държави на Балканите и отчасти в Среднодунавската област е било дълъг и мъчителен процес. Естествено осъществяването на този процес стои във връзка със социално-икономическото развитие на славянските племенни обединения, с назряването у тях на вътрешни условия, които неминуемо довеждат до образуване на държава. И това неедноkратно е било подчертавано в множество изследвания.[1] Според нас би могло да се смята, че процесът, водещ до създаването на държави, се е развивал приблизително еднакво в т. нар. „славинии" на полуострова. Така например през VII в. на няколко места се говори за съществуването на отделни вождове, които държат в ръцете си властта над групи славяни в Македония.[2] Приблизително за същото време подобни данни има според Константин Багренородни и за сръбските и хърватските групи.[3] Ако и до самото образуване на българската държава в Мизия и Малка Скития (Добруджа) да не познаваме поименно някого от тамошните славянски вождове, добре ни е известен съюзът на „седемте славянски племена", който става ядката на тази именно държава. Освен това, макар и в края на VIII в., от този район се знае името на един от силните вождове на племето „севери".[4]

Всичко това като израз на вътрешната диференциация, която слага предпоставките за образуване на държави сред славяните на полуострова, изглежда да е вървяло почти успоредно сред всичките групи, заселени на византийска територия. Все пак възникването на държавите не става едновременно, нито дори почти едновременно поради причини от външно политически характер, които ускоряват или забавят процеса на формирането на южносла-

[1] История на България. I. С., 1954 (първо издание). с. 60 и сл.; История Югославии. I М., 1963. с. 41 сл.; Ю. В. Готье. Образование сербского государства. — Славянский сборник, М., 1947, II, с. 5 и сл.; J Ферлуга. Византија и постанак на ранијих ужнословенских држава. — Зборник радова, виз. и-та, XI (1968), с 55 и сл. Общ преглед за развитието на словенските славяни вж. у B. Grafenauer. Deset letproučevanja ustoličevanja koroskih vojvod, knezov in države Karantanskih Slovancev. — Zgodovinski časopis, XVI (1962), p. 176 sq.

[2] Вж. посочванията в Чудесата на св. Димитри Солунски. — Гръцки извори за българската история (по-нататък ГИБИ), III (1960), с. 93 и сл.

[3] Данните са подробно разгледани в коментара към De administrando imperio (по-нататък DAI) във Византийски извори за историју народа Југославије. II. Београд, 1959. с. 9 и сл.

[4] Theophanis Chronographia, ed. Boor. I, p. 436. — ГИБИ, пос. том, с. 272.

вянските държави. Положението на околните сили — на първо място Византия — обуславя специфичността при образуването или оформянето, както и трайността на вече създалите се отделни държави на полуострова.

На първо време, т. е. през периода на славянското заселване, положението на славянските племена, които проникват и усядат на юг от Дунав, не е еднакво. Едни от тях по-дълго остават в неопределени отношения към империята, не са свързани с нея чрез някакви договорни отношения. Други постепенно минават в различни форми на подчинение било като нейни „федерати", т. е. гранично военно поселение, било в по-задълбочена степен на подчинение — просто като данъкоплатно население.[5] Така че, макар и вътрешното развитие на племенните обединения на полуострова да има приблизително същия вид в протежение на целия VII в., а и след това, те не са в еднакви отношения към Византия.

Византийското схващане за правото на империята да властвува над народите както на изток, така и във византийския „Запад", т. е. Балканите, не приема създаването на нова сила, която би съперничела на империята в нейното господствуващо положение, получено „свише". Но затова пък, следвайки своята вековна политика, Византия сравнително лесно се помирявала да допусне като свое подвластно население всякакви „варварски" групи, включително и славянски, щом като тия групи приемат определен статут, който би им се наложил от Цариград. Такъв е бил случаят и с многохилядните славянски маси, които в продължение на повече от два века прехвърляли нейните граници, и тях империята сравнително лесно се е помирявала да приеме като свое васално население, щом като те още не били държавна сила, която би се изпречила като нейна естествена съперница на Балканите.

От важно значение за по-бързото или по-бавното кристализиране на държавните формации сред южните славяни е и развитието на „западните сили" през този период на средновековието, на първо място Франкската държава с всичките многообразни перипетии на нейното разкъсване, борби за централизация и пр. Ролята на Римската църква, все повече откъсваща се от Цариградската, и борбата ѝ да наложи своята власт над част от славянския свят са също в пряка връзка както с началния процес, така и с по-нататъшното развитие на южнославянските държави. Най-после известно значение има и Аварският хаганат като обединение, включващо значителна част славянски групи, които през VII в., в периода на разпадането на тази „варварска" сила, проявяват стремеж към откъсване и понякога към обединяване.

Общо взето, сриването на варварската мощ е един от тласъците, които водят южните, а и западните славяни към изграждането на независими държави. Така например чрез въстание, насочено срещу аварското господство, възниква кратковременната славянска политическа формация в Карантания, възглавявана от Само (623—658).[6] Тази формация обаче има ограничено значение не само поради своето мимолетно съществуване, а и поради слабия политически отзвук, който има сред околния свят. Много скоро тя пада под натиска на западните феодали и макар и в Карантания да не се достига до етническо претопяване на населението и тя да продължава своето съществу-

[5] В. Тъпкова-Заимова. Нашествия и етнически промени на Балканите. С., 1966. с. 89 и сл.

[6] B. Grafenauer. Novejša literatura o Samu in njeni problemi, Zgodovinski časopis, IV (1950), p. 151 sq.; idem, Razvoj in structura države Karantanskih Slovanov od. VII. do IX. stoletja. — Jugoslovenski istorijski časopis, 3 (1963), p. 19 sq. и там посочената литература.

ване като отделна единица (marca Vinedorum), притежаваща известна самостоятелност,[7] все пак не успява да изиграе някаква роля в развитието на останалите славянски обединения. Ролята на първа славянска държава, която има извънредно голямо значение за политическото развитие на Европейския Югоизток, определено се пада на българската държава, основана от прабългарите на Аспарух.

Споменахме за предпоставките, които стоят в основата на назряващия процес за образуване на държава сред славянските племена в днешна Северна България и Добруджа. Няма да се спираме на условията от социално-икономически характер, които довеждат до образуване на държава сред славянските племена, намиращи се там, тъй като това е направено вече доста подробно.[8] Искаме само да сложим ударението върху историческото съвпадение, което поставя в траен допир славянските маси от българската група, заселени в североизточните части на полуострова, с конния народ на прабългарите. Неслучайно този допир се оказва плодоносен: подобно явление се констатира и в югозападните краища на полуострова, заселени от същата група славянски племена: в Македония се получават същите контакти между славянското население и прабългарите, и то нееднократно. Едно внимателно прочитане на „Чудесата на св. Димитри Солунски" показва, че освен Куверовото слизане на юг от Дунав е имало и други неотбелязани и неколкократни прииждания на прабългари.[9]

Както в Северна България и Добруджа, така и в Македония интересът на съответните прабългарски дружини е насочен към определена територия, много по-защитена, по-подходяща за уседнал живот, намираща се в границите на Византийската империя. Разбира се, в западните земи ударът срещу Византия е претърпял неуспех, защото там се е издигала много наблизо една силна крепост — Солун.[10] По-успешно са се развили събитията в Мизия и Малка Скития: там делото на Аспарух се увенчава с успех, защото все пак тия места са били много отдалечени от онова, което се е смятало за същинска византийска територия, и особено от Цариградския хинтерланд, винаги най-внимателно охраняван.

В такъв смисъл, макар и началният период да започва с покоряване от страна на Аспаруховата дружина на „седемте славянски племена", то ударът е бил насочен в същност срещу империята, чиито „федерати" са били тия племена.[11] Така българската държава, славянска по своята същност и основно етническо съдържание, започва съществуването си в борба с византийската империя, на чиято територия тя се издига. Тя е първата държава на Балканите, призната с договор от Византия, и то договор, който в Цариград се смята за позорен („За срам на ромеите и заради нашите грехове" — пише Теофан Изповедник).[12] Този договор от 681 г. е възприет така от официалните византийски кръгове, защото за пръв път се прави пробив в „божественото" право на империята да бъде единствена господарка на народите в нейните вековни владения.

---

[7] B. Grafenauer. Razvoj in structura.

[8] Срв. бел. 1.

[9] Вж. напр. ASS, octobris IV, p. 167 B — C. — ГИБИ, пос. том, с. 135.

[10] М. Войнов. Някои въпроси с образуването на държавата и покръстването на българите. — ИИИ, XI (1962), с. 282.

[11] За положението им на „федерати" вж. у М. Войнов. За първия допир на Аспаруховите българи със славяните. — ИИБИ, VI (1956), с. 453 и сл.

[12] Theophanes. Op. cit., p. 360. — ГИБИ, пос. съч., с. 264.

А как именно стоят нещата с другите славянски групи на Балканския полуостров през периода от VII до IX в.? Изтъкнато е вече, че хърватските славяни по Далматинското крайбрежие са имали още през VII в. статута на федератско население, което е било длъжно да спазва наредбите на византийската власт и е имало определени задължения, както например задълженията му по отношение на гражданите на византийския Сплит.[22] Твърде вероятно и логично изглежда и сърбите да са били приети по подобен начин на византийска територия. Това обаче съвсем не показва, че в средата на VII в. те са стоели на едно стъпало по-високо от останалите славянски племена.[23] Както казахме по-горе, „федерати" са били и „седемте племена" в Мизия — именно тия, които образуват ядката на българската държава. В такива са се превърнали по-късно и някои от славяните около Солун, например стримонците.

Но, както се изтъкна, не бива да се смесва степента на зависимост от Византия със степента на социално-икономическото развитие. И едни, и други възприемат провинциалната византийска култура в рамките на своите специфични особености, но това става и когато са „федерати", и когато още бранят своето независимо положение в пределите на бивши византийски територии. Така че доверието или недоверието на византийската власт към тях не обуславя вътрешното им развитие. В случая важно е това, че интересът на империята е по-голям към Далматинското крайбрежие, както и към онния по-централни места, където по-късно се развива сръбската държава, докато останалите славянски земи в западните части на полуострова търпят и друго влияние.

Прочее в развитието на сръбската и хърватската група има някои общи черти, но има и някои разновидности. Като обща черта може да се изтъкне и там наличието на управляващ елемент (архонти и жупани) със свои дружини и значителна власт над населението, а така също и образуването на градски центрове.[24] Но дълго време още не се стига до образуване на суверенна държава, а векове наред всички живеят в много характерното положение на вече оформени жупи и архонтии, които са повече или по-малко в зависимо положение от Византия, а понякога и от Франкската държава. И действително Константин Багренородни определя положението на сърби и на хървати с типичните изрази, които той дава на племената, намиращи се в подчинение на империята: *ὑποκείμενοι, δουλικῶς ὑποτετάγμενοι.* Освен това той казва, че императорът се обръщал към тях със заповед — *κέλευσις*, и пр.[25]

Друга особеност, която е характерна и за хърватските, и за сръбските земи, е вътрешната структура, която е била изградена на взаимоподчинение на местните владетели: така в началото на X в. в далматинска Хърватия все още

---

[22] M. Ljubinković. Ka problemu kontinuiteta Iliri-Sloveni.—Centar za balkanološka ispitivanja, Posebna izdanja — XII. Sarajevo, 1969, p. 205, n. 12.

[23] Това твърди M. Ljubinković. Op. cit. За да изтъкне по-високата култура на сръбските племена, авторката се позовава между другото на сведенията на „Чудесата на св. Димитри", като причислява споменаваните там племена към сръбската група. Че това са племена от българската група, е доказано отдавна и многократно, главно въз основа на езиковите им особености. Вж. най-общо M. Vasmer. Die Slaven in Griechenland. Berlin, 1944.

[24] Й. Ферлуга. Пос. съч., с. 60. В същност това е пътят, който изминават в своето развитие и останалите славянски племена. Вътрешната йерархия може би е продължила повече у сърби и хървати поради сравнителната разпокъсаност и обособеност на отделните племена.

[25] DAI, ed. Moravcsik-Jenkins.Budapest, 1949, N. 29, p. 124; De cerim., ed. Bonn., I, p. 691.

има 11 жупани и банове, които зависят от един владетел с по-голяма власт. Също така при разширението, което сръбските жупани постигат към земите на Травуня и Конавле, се констатира именно тая вътрешна йерархия в системата на управлението. Един типичен пример намираме в лицето на сръбския „архонт" Властимир, който омъжил дъщеря си за Крайна, син на травунския жупан Белоя, и го направил *αὐτεξούσιος*, т. е. самостоен, което значи, че преди това той му е бил подчинен.[26] Разбира се, тази самостоятелност не е такава и по отношение на Византия.[27]

Има и различия в развитието на тия земи. По Далматинското крайбрежие и в Долна Панония борбата за извоюване на независимост не е само по отношение на Византия, тъй като там натискът от запад е голям. Далматинските градове са имали статут на византийска тема дори до XI в. Както много подробно е изложил Ферлуга, минаването им под властта на Томислав или по-късно на Държислав означава, че тия владетели са били там един вид представители на византийската власт.[28] Борбата се води след това срещу Венеция и маджарите. От друга страна, от края на VIII в. франките владеят Долна Панония, а в началото на IX в. Карл Велики укрепва своята власт и включва тия земи във Фриулската марка. За известно време в Панония се намесва и българската държава, което временно откъсва хърватите от франкската опека. Цялата тази разпокъсаност и преминаване, било частично, било временно, под чужда власт прави по-мъчителен процеса на обединение на Хърватско като единна държава. През целия IX в. познаваме имена на владетели, отличили се с опитите си да се отърват от чужда зависимост. Дори Здеслав,който води провизантийска политика, успял да постигне да му се плаща дан от византийските далматински градове и острови. А това вече говори за чувство на нестабилност у византийската управа, която се съгласява сама да плаща дан на подчинените си славянски князе. Впрочем Константин Багренородни и другаде уверява, че в даден момент далматинските градове плащали дан на тамошните славянски князе, а само малка част от данта се отделяла за византийския стратег, колкото да личи принадлежността им към него.[29]

Титлата rex Chroatorum, която носи владетелят на континенталната хърватска земя, все още е обект на спорове.[30] Но дори да допуснем, че актовете на Сплитския събор са автентични и че в 925 г. Томислав е вече действително rex, не е изяснено дали той или по-късно Държислав са получили от Рим или Цариград признание за самостойно владение. Безспорно е обаче значението на Хърватско в балканските отношения след разгрома на Самуилова България.[31]

---

[26] DAI, N. 30, p. 124; N. 34, p. 16. Срв. Ј. Ферлуга. Пос. съч., с. 58.

[27] Различно тълкуване у T. Wasilewski. Bizancium i Słowianie w IX wieku. Warszawa, 1972, p. 190 sq.

[28] Ј. Ферлуга. Византийска управа у Далмации. Београд, 1967. с. 61 и сл.

[29] За тия събития вж. общо Lj. Hauptmann. Dolazak Hrvata. — Zbornik kralja Tomislava. Zagreb, 1925. p. 87 sq.; B. Grafenauer. Prilog kritici izveštaja Konstantina Porfirogenita o doseljavanju Hrvata. — Historijski zbornik, 5 (1952), p. 1 sq.,както и богатата литература във ВИИНЈ, II. За данта, която славяните получавали от далматинските градове, вж. DAI, N. 30, p. 146. Неведнъж византийската дипломация е прибягвала към даване на „дан" на чужди владетели, за да си осигури временен мир и спокойствие.

[30] T. Wasilewski. Geneza titulu „rex Chroatorum", Pamętnik Słowianski, XVII (1967), p. 149—160; срв. I. Kukuljević. Tomislav, prvi kralj hrwatski. — Zbornik Kralja Tomislava, p. 40—85.

[31] B. Grafenauer (Die ethnische Gliederung) обръща внимание с право на обстоятелството, че след унищожението на Самуиловата държава изпъква Хърватската държава

Доста тясно свързана с хърватските борби за независимост е Карантания, която след ликвидирането на Самовата държава се намира в договорни отношения с баварските владетели по време на борбата им с франките. По-късно, през първата половина на IX в., участвува заедно с хърватите в техните движения за независимост, а през втората половина на същото столетие се свързва с блатненския княз Коцел, чието въстание довежда до временна независимост на Велика Моравия и Долна Панония. В края на IX в. обаче настъпващите унгарци довеждат до подчинение цяла Панония. Започват нови борби за независимост и във втората половина на X в. Карантания успява да се откъсне от Унгария и влиза в самостоятелно херцогство, обединено със съседната източна и западна марка. В тая т. нар. Велика Карантания са включени почти всички словенски земи. Но през целия този период на сменящи се местни князе и франкски графове, на редуващи се названия като regnum Carantanum, Karenreiche, Велика Карантания и пр., елементът на независимост е слаб до известна степен поради самото положение на словенците, които подобно на хърватите се намират на кръстовище, където се сблъскват противоречивите интереси на западните сили по Средния Дунав.[32] А това са интереси, които в определен момент винаги се кръстосват със сложната политическа игра на Византия. Все пак в тия райони се чувствува само сянката на Византия, докато в централните части на полуострова и по западното крайбрежие се усеща по-осезателно неотстъпчивата ѝ политика.

Прочее, като се отчете тази разлика, има много общо във формирането на хърватската и сръбската държава. Тук процесът върви още по-бавно поради неотменното присъствие на Византия. Все пак един пасаж на Константин Багренородни дава известно основание да се смята, че зависимостта от Византия не е била навсякъде и всякога еднаква. Там е казано, че хърватските и сръбските племена отпаднали от византийската власт и станали самостоятелни (*αὐτοκέφαλοι*) и че това станало главно по времето на Михаил Аморийски.[33] А това означава, както вече добре е било изтъкнато,[34] че е имало период, когато, заета с по-важни събития на изток, империята е била временно отслабила своя контрол както над Далмация, така и вероятно във вътрешността на сръбските земи. Но това все пак не е довело до оформяне на сръбската държава, независеща от Византия.

Има една друга подробност у Константин Багренородни, която много точно определя балканските отношения. Подробно се разказва, че даровете, които синовете на Мутимир дали на Борис, когато го съпроводили до границата на Рашка, били два сокола, две кучета и осемдесет кожи. Тия дарове българите наричали *πάκτα*, т. е. дан. По-нататък обаче императорът писател, който е много точен по отношение на вести, отнасящи се до дворцовите и междувладетелските отношения, съобщава следното във връзка с

като единствено независима южнославянска държава. Но като говори за Самуиловата държава като център на дългата борба между славяни и Византия, авторът не иска да види, че този център е бил именно възглавяван от силите на оформената вече българска народност. Срв. Д. Ангелов. Образуване на българската народност. С., 1972. с. 351.

[32] B. Grafenauer. Vprašanja konca Kocljeve vlade v Spodnij Panonij.—Zgodovisnski Časopis, 6—7 (1852—1953), p. 167; Razvoj in struktura, p. 20; Lj. Hauptmann. Koje su sile hrvatske povjesti odlučivale u vrjeme narodne dinastije. — Zbornik kralja Tomislava. Zagreb, 1925. p. 165 sq.

[33] DAI, N. 29, p. 124.

[34] Вж. подробния анализ във ВИИНЈ, с. 14, бел. 22.

бягството на Чеслав от България през царуването на Симеон: този сръбски владетел, бивш български пленник, побързал да се постави под покровителството на Византия, защото сърбите от Ираклиево време били подчинени на византийския император, а никога на българите. В такъв смисъл следва уточнението, че даровете, които сърбите са давали на българите, са *ξενία*, т. е. дарове в знак на приятелство, а не *πάκτα*, т. е. дан.[35] Същото изяснение е направено и по отношение на хърватите: след като сключили мир с Борис, те дали и получили *ξενία*, а никога според Константин Багренородни не били давали *πάκτα* на българите, защото и те открай време били подчинени (*ὑπὸ τὴν ἐξουσίαν*) на ромеите, но не и на българите.[36]

Тези подробности са от съществено значение, защото показват, че и при Борис, и при Симеон, когато е имало враждебни действия между България и хърватските и сръбските князе, българската държава е направила опит и в това отношение да съперничи на Византия: искала е да наложи своя суверенитет над Сърбия и Хърватско и по този начин още веднъж да наруши идеята за византийския ойкуменизъм. Този акт на съперничество не е бил признат в Цариград, където в никакъв случай не е могло да се приеме издигането на друг „духовен баща" в „семейството на народите", който подобно на императора да има свои „духовни синове", т. е. подчинени владетели.

Голяма роля в осъществяването на независими южнославянски държави е играло възприемането на християнската религия, като се има пред вид, че в това отношение се е разгаряло и най-настървеното съперничество между Рим и Цариград. Разбира се, когато една страна преминавала към източната или към западната църква, тя правела сериозна крачка към определен кръг на влияние. Затова този момент не предхожда задължително самото оформяне на държавата, а по-скоро съпътствува следващия период, т. е. периода на стабилизация.[37]

Сблъскването на двете сфери на влияние е особено чувствително в хърватските и словенските земи. Силното влияние на баварските мисионери в Карантания, също така и на християнството по западен образец в Долна Панония е спомагало за продължителното подчинение на карантанските славяни от западните феодали. През VIII в. франкската сила упражнила по същия начин своето влияние и над хърватските земи, които известно време спадали под духовната власт на Аквилея. Натискът откъм Цариград предизвикал известен отлив през IX в. Това ново ориентиране под византийска сфера на влияние е свързано с делото на солунските просветители Кирил и Методий и техните ученици. Дори далматинските хървати се сдобили със самостоятелна епископия с център град Нин. Освен това антигерманската политическа насоченост на княз Коцел в Долна Панония разтворила широко вратите на славянското богослужение и допринесла извънредно много за разпространение на писмеността, донесена от Кирил и Методий. Но бързото ликвидиране на всичко, което постигнали славянските просветители, отново възвърнало богослужението в ръцете на немските проповедници в Панония. И в хърватските земи западната църква здраво укрепила позициите си в началото на X в.: на Сплитския събор била ликвидирана и Нинската епископия.[38]

[35] DAI, N. 32, p. 158—160.

[36] Ibidem, N. 31, p. 148—150.

[37] Й. Ферлуга. Византија, с. 61 и сл.

[38] F. Dvornik. Les Slaves, Byzance et Rome au IXe s. Paris, 1926. p. 71—74; M. Perojević. Ninski biskup u povjesti hrvatskog naroda. Zagreb, 1939. p. 15 sq. Богата литература и у И. Дуйчев. Българско средновековие. С., 1972. с. 351 сл.

Тези последователни събития определили за в бъдеще и завинаги римокатолическата ориентация на тия западни клонове от южното славянство и въпреки някои отделни успехи на византийската дипломация, предопределили откъсването им от нейната духовна опека.

Разположена в по-централните части на полуострова, Сърбия твърде рано била удостоявана с проповедници от Цариград, но византийското християнство се утвърдило окончателно по време на Василий I, когато се покръстил княжеският двор в Рашка. Опитите на западните мисионери да проникнат там трайно не успели. Затова и Сърбия още дълго време трябвало да търпи както политическата, така и духовната власт на империята.[39]

По отношение на България съперничеството между двете църкви — източната и западната — изиграло важна роля за утвърждаването ѝ като суверенна държава в следезическия период. Първоначално обстоятелства от вътрешно- и главно от външнополитически характер принудили Борис да приеме християнството от Византия, като стане кръщелник на император Михаил III. Това означавало по същество отказ от независимото положение на българската държава по отношение на Византия и отново приемане на нейния суверенитет.[40] Както се изразява един хронист, Борис „обещавал да се подчини и да сключи вечен и ненарушим мир“[41]. В същност българският владетел трудно понасял тия нови отношения между него и византийския император, които целели да го принизят до положението на останалите южнославянски владетели. За да се откъсне отново от „духовния си баща“, той започнал сложна игра между Рим и Цариград, чието съперничество не било по-малко и по отношение на българската страна. Но оръжието, което спасило тогава българските славяни от нова византийска опека и може би от постепенно претопяване (защото българската страна като непосредствена съседка на империята била много повече изложена на всестранното византийско влияние), не дошло от запад. Макар и по косвен начин, това оръжие било дадено от Цариград. Кирило-методиевската мисия, която може би щеше да ускори сред другите славянски страни обособяването им в самостоятелни и суверенни държави, била умело привлечена в България след неуспеха ѝ в Моравия и Панония. Така славянското богослужение, основа на самостоятелна църква, и славянската писменост, вместо да дойдат от Моравия и Панония през Хърватско и Словенско, изминали обратния път. Сега България станала огнище на славянската култура, която се развила по-късно в Сърбия и другите южнославянски земи. Чрез тази културна мисия с широк обхват значително се повишило международното и историческото значение на средновековната българска държава, още веднъж съперничеща с Византия.

След като събитията се развиват по този начин, през първата половина на X в. българската държава прави опит наново да унищожи окончателно приоритета на вековната империя и да добие авторитет, равен на нейния. Симеон прави опит да оспори на византийския император правото му на владетел на „Запада“, т. е. на Балканите, и иска да му бъде призната титлата

---

[39] I. Dujčev. Les Slaves et Byzance.—Etudes historiques, I (1960), p. 44; Sp. Radojčić. La date de la conversion des Serbes. — Byzantion XXII (1952), p. 25 sq.

[40] Общо по тия въпроси М. Войнов. Някои въпроси. . ., с. 287.

[41] Theophanes Continuatus. Ed. Bonn., p. 165.

„василевс на българи и ромеи“[42]. Тук вече се поставя въпрос не за отделни територии или просто за откъсване от „семейството на народите“, а за положението на първа сила на Балканите, от което произтича и стремежът да се постави сюзеренитет над Сърбия и Хърватско. По същество това означава също да се откъснат от Византия покровителствуваните от нея южнославянски страни и да минат те изцяло под влиянието на новата сила на Балканите, претендираща за приоритет, именно Симеонова България. Тия стремежи естествено не са били насочени вече към Панония и по-нататък, т. е. към земите, където трайно се очертава политическото и духовното влияние на средновековния Запад.

Доста добре известна е борбата, която двамата най-видни представители на тогавашната византийска дипломация, патриарх Николай Мистик и император Роман Лакапин, изнесли на плещите си през съдбоносните години на Симеоновото царуване. „Бог е определил на всеки народ както място, тъй и почести и звания“—пише в едно от писмата си до Симеон патриархът.[43] Другаде той го увещава, че владението на „целия запад се пада на ромейската империя“[44] и го обвинява, че се старае да си присвои една власт, „която е хвърлила всеки народ под краката си“[45]. Смъртта на Симеон прекратява големия конфликт. Във всеки случай, макар и българският владетел да не добива пълно признание от Цариград, макар и да не успява да наложи властта си над съседните южнославянски страни, политическите му претенции оставят трайна следа в държавните взаимоотношения. Направеният вече пробив във византийския ойкуменизъм се оформя и довършва чрез неговите амбициозни планове в тая насока. Византия официално признава на сина му Петър титлата „василевс на българите“, която, макар и да не е равна на титлата „василевс на българи и ромеи“, все пак е титла, която се дава на „брат“ на императора.

В този именно пробив се крие ролята на българската държава за принизяване неоспоримото първенствуващо значение на Византия и за стимулиране на съседните страни да добият свой суверенитет отчасти против Симеон, но в духа на линията, провеждана от него. Впрочем стремежът на българските владетели към сюзеренитет над съседните страни се осъществил за кратко време, и то само по отношение на Дукля, чийто владетел Иван Владимир, победен и пленен от Самуил, бил възстановен във своята власт като зет и васален княз на българския владетел.

---

[42] М. Войнов. Промяната в българо-византийските отношения при цар Симеон. — ИИИ, XVIII (1967), с. 147 и сл.; V. Tăpkova-Zaimova. L'idée byzantine de l'unité du monde et l'Etat bulgare. — Actes du 1er Congrès international d'études balkaniques et Sud-Est européennes, vol. cit., p. 291 sq.; L'idée impériale à Byzance et la tradition étatique bulgare.—*Βυζαντινά*, III (1971), p. 289 sq. За международните рамки, в които се е упражнявал византийският суверенитет, срв. изследването на И. П. Медведев. Империя и суверенитет в средние века (на примере истории Византии некоторых определеных государств). — Проблемы истории международных отношений. Л., 1972. Вж. главно с. 418, където авторът отчасти полемизира за „идеалното подчинение по отношение на империята“ с Г. Острогорски (Византия и южные славяни. — JJČ, 1963, 1, с. 6 и пр.). Основното в случая е традиционната гъвкавост на империята в отношенията ѝ със съседните държави, нейни подвластни или не, способността ѝ да отстъпва при нужда, но в крайна сметка да запазва винаги положението си на върховна сила.

[43] Nicolai archiepiscopi Epistolae, ep. 8, PG CXI, col. 66 a.

[44] Ibidem, col. 176 A.

[45] Ibidem, col. 140 B.

Изчезването на българската държава в 1018 г. променя обстановката и поставя по-другояче въпросите около борбата за независими южнославянски държави. Сега вече, вместо да използува хървати и сърби срещу българската държава, Византия направо получава ударите върху своята снага. Освен това сложното политическо положение на Балканите към средата на XI в. дава нови възможности на Сърбия.[46] Започва нова борба, която трае повече от век: в последна сметка владетелите на Рашка успяват да използуват променливите фази от конфликтите между империята, Унгария и първите два кръстоносни похода. Забележително е, че сръбската независимост се свързва до голяма степен не толкова с похода на кръстоносците на Фридрих Барбароса, който имал значение само с това, че отвлякъл част от вниманието на цариградските управляващи кръгове, колкото с въстанието на Асеневци. Възобновяването на българската държава става в духа на старата държавна традиция. В 1186 г. Византия за втори път била принудена да се откаже от владелческите си права над българската земя. Но този път ударът срещу изконните ѝ стремежи към единствена власт на Балканите дошъл от две страни. Успехът се санкционира и укрепва по-късно с признание от Запад: Калоян получава корона от папа Инокентий III, а Стефан Първовенчани — от папа Хонорий III. Но свързването със Запад е временно — то е етап в натиска, който се упражнява над Византия да признае окончателно създаденото положение. Така, докато независимата Хърватска държава постепенно залязва под ударите на Унгария много повече, отколкото на Византия, в края на XII в. на Балканите се издигат две южнославянски държави — България и Сърбия, свързани с Византия и съперничещи с нея. Но сега вече е дошъл момент, когато Византия генерално отстъпва от своята линия на неотменно господство над народите. И това отстъпление е общо, а не само спрямо българската държава.

Но за да се стигне до това положение, са настъпили много събития, които не се свеждат само до борбата на южните славяни с империята. Макар и временно, падането на Цариград под удара на латинците през 1204 г., разкъсването на империята, стоят в основата на друг, съвършено нов процес, който се заражда на Балканите. Византия постепенно престава да бъде „римска империя“ и в нейните недра започва да кристализира схващането за „елинско“ съзнание.[47] Така промените, които настъпват бавно и едва уловимо, все пак означават по същество край на византийския ойкуменизъм. А това естествено дава нова насоченост на отношенията с южните славяни, по-точно с България и Сърбия, които занапред остават съперници на Византия, но и помежду си.

---

[46] Срв. Б. Радојчић. Прилог проучваньу вазалних односа Србије према Византиј у педесетих и шездесетих года XII века. — Зборник радова византолошког и-та, VIII (1964), с. 347—354.

[47] Срв. Ἀ. *Βακαλόπουλος, Ἱστορία τοῦ νεοῦ ἑλληνισμοῦ, I. Θεσσαλονίκη,* 1966. V. Tăpkova-Zaimova, L'idée byzantine, p. 297.

БИСТРА ЦВЕТКОВА

СЪПРОТИВИТЕЛНИТЕ ДВИЖЕНИЯ НА БЪЛГАРИТЕ ПРЕЗ XV—XVIII В.

В края на XIV в. след мъжествена почти полувековна съпротива срещу османските завоеватели българският народ е бил заставен да живее при условията на османския феодален порядък. За българските народни маси османското владичество означавало не само господство на турската феодална система, а и власт на чужди поробители, които унищожили самостоятелната българска държава и създали за завоюваните режим на религиозно-народностна дискриминация.

Ето защо във всички съпротивителни опити у нас през XV—XVIII в. се изявяват две основни тенденции. В едната от тях — антифеодалната — намира израз отпорът на зависимото население, в това число и на турската рая, срещу експлоатацията и гнета на османските феодални господари. Другата отразява в различни степени и форми освободителните тежнения на поробения български народ, чиито стремежи и борби за премахване на османския феодален режим и угнетение били по своята обективна насоченост и резултати освободителни борби за отхвърляне на чуждата поробителска система.

В историята на българските освободителни прояви и движения през XV—XVIII в., подобно борбите на останалите балкански народи, антифеодалното и народоосвободителното начало са неразривно свързани, макар и невинаги видимо изявени.

Липсата на достъпни и добре проучени източници по тази материя е причина да се утвърди неправилна традиция в научната литература, която представя XV—XVIII векове като „тъмни“ векове, като столетия на безпросветен гнет, а българския народ — като смазан и покорен роб на османската държава.

Многогодишните ни издирвания из архивите и библиотеките на София, Париж, Виена, Лондон, Венеция, Дубровник, Кайро, Букурещ и другаде разкриха внушителна картина на непрекъсната многовековна съпротива на българите. „Тъмните“ дотогава XV—XVIII векове се оказаха преизпълнени с неугасим метежен огън, в който се разкрива, опазва и закалява твърдо народностно самосъзнание, остро чувство за обществена правда, непоколебима воля за свобода и по-добър живот. Изгубили най-напред от всички балкански народи самостоятелната си държава, която единствена можела да организира

съпротивителните им усилия, българите не престават да се борят срещу чуждите поробители още от началото на тяхното господство.

Динамиката на тази борба се обуславя от закономерностите в развоя на османската феодална система. Тя е свързана с приливите и отливите в борбите, които водят и останалите балкански народи срещу общото за всички тях бреме — режима на османските завоеватели.

Върху тази основа възникват и условията за взаимопомощ, за борческа солидарност между българи, сърби, бошнаци, черногорци, далматинци, власи, гърци и албанци.

За българите ранната антифеодална съпротива през османския период е в известен смисъл продължение на стари борчески традиции. Векове наред българските селяни са се бунтували все така срещу насилията на царе, боляри и духовници. Сега старите господари са заменени с нови — османски спахии, бейове, чиновници. Но феодалното бреме не е отменено, неправдите и издевателствата не са се свършили. Нещо повече — завоевателите запазват заварените правни обичаи, данъци и ангарии, за да ги използуват за свои нужди и цели. Колкото повече османската власт умножава и усложнява методите и формите на потисничество, толкова повече нарастват по сила и многообразие проявите на народната съпротива, придобиват все по-голяма гъвкавост и острота. Но въпреки многообразието тази съпротива протича в две главни насоки: за намаляване, облекчаване на феодалния гнет, обуздаване на произвола и за пълното премахване на този гнет.

Най-честите сблъсъци с властта изникват върху икономическа основа. Това е твърде обяснимо, като се има пред вид, че за поробения български народ османското господство се изявява преди всичко като експлоататорска, угнетителна система, с чиито учреждения и органи той е постоянно в непосредствен досег.

Най-легалната форма, в която се изразява съпротивата на раята срещу феодалното угнетение, са оплакванията и заявленията, отправени до висшестоящи органи на централната власт или съдебни искове пред кадиите. Поводите за такива оплаквания възникват още с установяването на чуждото господство и нарастват с настъпилите промени в османската феодална система и със залеза на спахийството от средата на XVI в. нататък. Затова от този период са достигнали до нас много по-обилни документи за съпротивата на раята срещу отежняващото се феодално бреме.

Тези прояви на активен отпор, макар и низши по форма, имат важно място сред антифеодалните движения на населението от българските земи през XVI—XVII в. Чрез тях нерядко раята успявала да постигне известен успех в борбата си срещу попълзновенията на алчни феодални господари върху принадения, а дори и върху необходимия труд и продукт. Тя осъществявала това най-често посредством намесата на върховната власт, която била заинтересована да се опази относително раята от прекомерни фискални произволи, за да бъде надежден данъкоплатец. От друга страна, чрез набелязаните прояви на антифеодален отпор зависимото население изразявало своята непримиримост към обществените несъобразности и заставяло повече или по-малко и най-своеволните феодали да държат сметка за неговата готовност да се бори с прекомерните им изисквания и посегателства.

Най-сетне, когато не получавал удовлетворение за своите законни искания, народът все повече се убеждавал, че не бива и не може да търси справедливост от нито едно учреждение на османската власт. А това от своя

страна го насочвало да се стреми към все по-дръзновени форми на отпор срещу насилниците си. Това били опитите за изплъзване от феодалните задължения или за тяхното съкращаване.

Стремежът към отхвърляне на едно или друго звено от тежката верига на феодалната зависимост довеждал все по-често потиснатото население до открито недоволство спрямо законни или произволно налагани данъци и повинности от страна на феодали и държава. Неслучайно османският политически писател от XVII в. Хюсеин Хезарфен се оплаква в своя трактат: „Законите са забравени и престанаха да се изпълняват. . . Раята се отклонява от работа в полза на спахиите. . ."

Понякога зависимото население изразявало феодалното си неповиновение, като се укривало по време на фискална регистрация или при събиране на данъци и налагане на повинности.

Но най-значителни и чести прояви на неизпълнение и дръзко изплъзване от феодалните задължения са засвидетелствувани всред раята със специални задължения и особено всред войнуци и дервентджии. Това трябва да се обясни до голяма степен със свободолюбивия дух на тия категории население, на които бил обезпечен относително по-самостоятелен статут.

Понякога феодалното неповиновение прераствало в бунтовен изблик. Непокорството и откритият отказ от изпълнение на основните феодални задължения — данъчните — придобили по-голяма острота и дръзновение със засилването на въоръжената антифеодална съпротива. Това ставало в ония райони напр., където хайдутството добило значителни размери.

Упоритото и непрестанно отклоняване на зависимото население от феодалните му задължения засягало сериозно фискалните интереси на османската власт. Тя била изправяна непрестанно пред тежката задача да се справя с хронически данъчни недобори. Особено затрудняващи били недоборите от принудителните доставки, от които държавата се нуждаела бързо и неотложно за войските си по бойните полета. Ето защо не е пресилено да кажем, че чрез спорадичния си отпор срещу фискалните задължения българското население допринасяло и за военното омаломощаване на империята. Твърде красноречиво доказателство за размерите, значението и последиците от тази своеобразна форма на антифеодална съпротива са строгите мерки на обезпокоената власт. Тя ту прибягвала към порядъка на солидарната отговорност, ту изисквала поръчители за редовното набиране на данъците, ту заплашвала със строги наказания непокорните.

Все по-често през XVI—XVIII в. нарасналите феодални тежести и господарски произволи предизвиквали не само масово неповиновение, но още по-решителни прояви на непримиримост с несправедливата социална действителност — бягства и изселвания. Най-непокорните или най-жестоко притиснатите от феодалния гнет по един или по двама непрестанно напущали родните си огнища, за да търсят по-добри условия за живот. В документите на фискалната регистрация непрестанно нараства броят на ония, които данъчните чиновници записват в рубриката „забягнали". Но наред с тях зачестяват и масовите изселвания. Сам Кучибей Гюмюрджински е придуден да признае: „Някои села не били в състояние да понесат угнетението на притесните-лите и разорените им жители се разбягвали — ни име, ни знак не оставал от тях." В турските архиви са засвидетелствувани многобройни случаи на такива масови бягства, най-вече от вакъфски, хасови и дервентджийски селища.

Бягствата и изселванията имат голямо значение в историята на съпротивителните движения из българските земи през XV—XVIII в. Те носят бунтовен заряд — те са израз на твърдо народно непокорство, на истински бойкот спрямо османските феодални порядки. Изселването от едно място на друго допринасяло за сближението на населението от различни райони и утвърждавало у него съзнанието за обща участ под бремето на турския феодализъм, ненавистта към насилниците, неясния копнеж към премахването на угнетителската система, за промяна на обществените порядки.

Изселванията в градовете имат своето място и в процеса на формиране на българската нация и поради други основания. По този път в градските средища проникват най-борческите, най-непримиримите елементи от селото. Те създават онази свободолюбива българска среда, която по-късно, през втората половина на XVIII и през XIX в., при новите социално-икономически условия става обществено значима и влиятелна. Чрез нея се изявява на обществената повърхност вековната ненавист на селото към османския феодален ред, натрупана през вековете на непрестанни стълкновения и борби срещу османските властници. Тя активно се вплита в светогледа на новосъзрящите сили в българското общество, дава тласък на националноосвободителните борби през XIX в. С оглед на това едва ли е пресилено да се каже, че бягствата и изселванията имали значение не само за запазване на народността, но и за обособяването и утвърждаването на българската нация.

При все че тези форми на протест имали по-скоро стихиен, неорганизиран, спонтанен характер, те създавали сериозни затруднения на османската феодална власт. Те причинявали обезлюдяването на цели райони, лишавали от доход феодалите, хвърляли в смут върховното управление, което трудно успявало да обхване в рамките на своята фискална регистрация бегълците на новите им местожителства. Разорените бегълци ставали ненадеждни данъкоплатци. Изселванията пък зад граница лишавали от приходи държавното съкровище. Този изостряш се социален отпор предизвиква прилагането на строги и енергични мерки от османската управляваща класа. Срещу бягствата и изселванията тя противопоставяла нормите на крепостното право, което останало в сила дори до XIX в. Безпомощна да възпре и потисне тази форма на съпротива чрез заплахи и строги санкции, властта била заставена да прави известни отстъпки на изселниците, особено на ония, които напускали пределите на империята. Тя се стремяла да преграждa пътя на прекомерния феодален произвол пред страха от изселванията на раята.

През XVIII в. обаче, когато изселванията започнали да се свързват с други, още по-активни форми на съпротива и все по-нескрито възпламва па в тях бунтовната искра, османската власт станала съвсем неотстъпчива към изселниците, настоявала за тяхното въдворяване дори и след като изминела законната давност от десет години, дори и след като те били зачислени в новите им поселения към партидите на фискалната регистрация. Османските управници все повече се плашели от всеобщото разрастване на изселничеството, което накърнявало основните държавни приходоизточници.

Когато изчерпвало всички възможности за подобряване на положението си, зависимото население прибягвало към открита саморазправа с тиранite си. В османските документи често се срещат сведения за такива смели индивидуални акции срещу различни насилници.

От личната разправа до въоръжената борба пътят бил кратък. По този път мнозина достигали до самобитното въоръжено съпротивително движение — хайдутството.

Най-ранните хайдутски прояви ни отвеждат към началото на петнадесетото столетие. По това време хайдутството носи чертите на освободителна борба. Все още е жив споменът за свободната българска държава. Будни български среди живеят с надежди за избавление и изявяват неведнъж освободителните си пориви в самия край на XIV и началото на XV в. Легендите, преплетени със смътни исторически известия, разкриват как тия среди, възглавили защитата на известни селища и райони по време на османското завоевание, продължават след това въоръжената съпротива. Такъв характер имат вероятно и някои проявления, за които свидетествува неотдавна открит и неоползотворен в нашата книжнина източник — „Сказание за верските победи на султан Мурад". Въоръжени групи българи се явили в помощ на сборната армия, предвождана от Владислав Варненчик и Ян Хуниади през 1443 г. По всяка вероятност това ще да са били местни хайдути, готови за въоръжени действия срещу османския режим. Османският летописен разказ отбелязва, че тия бойци били използувани от Ян Хуниади като авангард. Тия прояви били израз на съществуващите всред неотдавна покореното българско население освободителни тежнения, засвидетествувани още през 1433 г. от бургундския рицар Бертрандон дьо ла Брокиер. Въоръженото участие на групи българи в този освободителен поход на християнската армия било съпроводено с масово раздвижване на българи в Югозападна България и особено в София. Това заставило дори османската власт да разпореди избиването на ония раи и войнуци, които изпращали храни на османските врагове. Изричното упоменаване на войнуци в такива съпротивителни прояви не е случайно. Тази категория българско население, което най-непосредствено било в досег с османската армия поради службата си в нейния обоз, се отличавала като метежен слой, готов винаги да прибегне към саботажни и въоръжени акции срещу османската власт.

През XV—XVI в. турските източници сочат не едно място като „хайдутско свърталище", които властта се стреми всячески да обезвреди. Упоритият стремеж на османските властници да се справят със средищата на народната съпротива се обяснява и с това, че тази съпротива се разразява още през XV в. в по-значителни акции срещу чуждите господари, и то вероятно с освободителни цели. В 1454 г. старинна приписка споменава напр. за някакви неизяснени съпротивителни опити около София. Назовава се името на българския войвода Радич, може би хайдутски вожд, пленен от самия султан Мехмед II — завоевателя на Цариград. Краткото съобщение не съдържа и намек за историческите обстоятелства, свързани със залавянето на Радич. Може би този народен главатар е възглавявал някой не съвсем маловажен съпротивителен опит, който заставил дори самия владетел да се занимава с усмиряването му. Това са събития, вероятно породени във връзка с всеобщия смут и вълнения сред балканското население около падането на Цариград (1453) и последвалия поход към Сърбия.

С нарастването на феодалния гнет през втората половина на XVI в. поради изостряне то на антифеодалната съпротива хайдутството в българските земи придобивало все по-широк обхват. То без съмнение трябва да се постави във връзка и с един твърде характерен процес за това време и особено за XVII в. Измененията в спахийската система и все по-голямото място, което

заемало чифликчийството в някои райони, допринесли за обезземляването на значителни селски маси. По сведения от цариградските архиви през целия XVI в. откъм Румелия приижадали постоянно такива несретници, които се залавяли да работят като аргати, овчари и пр. в големите чифлици край Цариград и Бруса. Една част от тия разорени люде или пък от такива, които напускали селищата си поради произвола на управниците си, тръгнали по пътя на разбойничеството — своего рода протест срещу несправедливата обществена действителност. Друга част се влели в редовете на съществуващите из нашите планини хайдушки дружини или образували нови групи от въоръжени народни борци.

Макар и откъслечни, сведенията от тази епоха все по-често свидетелствуват, че българските земи гъмжали от хайдути, които прибягвали към все по-значителни акции срещу съществуващите порядки, срещу османските властници. Още от началото на XVI в. османската власт е принудена да вземе сериозни мерки срещу хайдутите. Но първите военни неуспехи на империята през XVI в. допринесли за разрастването на хайдутството. Изворните данни убедително показват, че всяка война на Турция с европейските ѝ неприятели от края на XVI в. нататък била съпровождана с усилването му. Това невинаги може да се обясни с обстоятеството, че участниците в хайдутското движение ясно осъзнавали предимствата, които им предлагали такива исторически условия за по-успешно водене на борбата. При тогавашната уединеност на отделните области и примитивни съобщителни средства селяните, от чиито среди главно изхождали хайдутите, едва ли можели да бъдат осведомени винаги за военните и дипломатическите неуспехи на османската власт.

Разрастването на хайдутските действия по време на войните на империята, особено що се отнася до края на XVI в., трябва да се обясни с друго. В такива години на военно напрежение нараствало феодалното бреме на раята, задълбочавало се вътрешното разтление, зачестявали произволите на чиновници, войскови части и пр. От друга страна, в такова именно време спахиите и местните гарнизони отивали в поход и с това се съкращавали възможностите на властта да окаже отпор на подвластното население.

Но войните на Турция с европейските ѝ неприятели допринасяли за разгарянето на хайдутството и по други причини — те насърчавали освободителните тежнения и опити на поробените народи. А хайдутството, макар и в основата си стихийна изява на класова съпротива, било насочено същевременно срещу поробителския османски режим, срещу игото на чужди завоеватели. Ето защо българското население действувало чрез хайдутството през всички войни, тласкано от жаждата за прогонване на поробителите. Това особено ярко проличава по време на австро-турската война (1593—1606) и свързаните с нея отсамдунавски походи на влашкия княз Михаил Витязул. През тия бурни събития навред из земите, населени с компактно българско население, се раздвижват хайдушки дружини, които подпомагат влашките отреди.

В метежното седемнадесето столетие, изпълнено с редица бунтовни и въстанически движения, хайдутските прояви се умножават. Източниците сочат Поморавие, Софийско и югозападните български земи като хайдутски огнища още през първите две десетилетия на XVII в.

В края на 30-те и през 40-те години на столетието хайдутството е обхванало вече цяла Румелия. „Целият свят се изпълни с разни разбойнически смутове", признават открито османските властници. Хайдутските прояви в югозападните български земи през тия години са израз на повсеместно изос-

трената антифеодална съпротива. Редица тамошни села отказват да изпълняват феодалните си задължения и по донесения на властта „постоянно се бунтуват и често не се покоряват на свещения закон".

Този всеобщ дух на неповиновение към феодалите дава криле, създава опора за непрестанно нарастващите хайдутски дружини, които извършват смели нападения над населени места и крепости. Хайдутството е толкова всеобхватно, че властта непрестанно заставя тук и там стотици села да се обвържат с взаимно поръчителство, че не ще допускат появата на хайдути.

Нов тласък за хайдутството е Критската война (1645—1669). В нея Турция търпи тежки поражения от Венеция, което насърчава освободителните стремежи на поробените българи и на другите балкански народи под турска власт. Хайдутстките акции зачестяват, те съпътствуват подготовката на големи опити за политическо освобождение на българите, вдъхват борческа готовност на населението. Ето защо едва ли е случайно, че тъкмо по това време, изпълнено с толкова метежния заряд на хайдутството, бележитият български дипломат П. Парчевич организира големи политически заговори и става изразител на свободолюбиви устреми, на живо народностно съзнание, на копнеж към възстановяване на самостоятелна България. Безспорно този войнствен дух в българските земи, създаден от нестихващите антифеодални и освободителни движения, е имал пред вид той, когато заявил пред венецианския сенат, че „народът се е одързостил да се изстъпи срещу този голям звяр" (Турция) и че „султанът желае мир повече от заек, преследван от хрътки, като вижда големите вълнения в собственото си царство".

И наистина Югозападна, Северозападна България и Подунавието пламтят от хайдушки действия. В пътешествията си из българските земи Евлия Челеби се натъква на всяка стъпка на хайдути, във всяко селище се говори за тях, а по бойниците на крепостите стърчат набучени на пръти главите на много от тези смели борци за народна правда. А в Битолско, Леринско, Костурско, Кайларско и пр. хайдутите са толкова многобройни и така организирани, че господствуват в района като внушителна въоръжена народна сила и държат в трепет местните властници. С петстотинте си юнаци, въоръжени с пищови, криви саби и копия, войводата на тази голяма дружина Байо контролира целия район, не допуска данъчни насилия над раята, наказва всяка обществена неправда. Сам Евлия Челеби попада в планинския лагер на Байо, който неотдавна е извършил дръзко нападение (1661) над битолския безистен, вдигнал много стоки и напуснал града с радостни изстрели. Силата на тази дружина е толкова голяма, че Евлия Челеби, натоварен да събере недоборите от данъка зехире беха (парична равностойност на принудителни доставки на храни) за османските войски в Унгария, идва да моли за разрешение Байо, който закриля населението от притеснения. Той е поразен от внушителната организация на четата, от бдителната стража, от големия брой на хайдутите.

Хайдутите действуват дръзновено и в Габровския балкан. През своето пътуване из Шипченския балкан Евлия Челеби и придружителите му влизат на два пъти в сражение с български хайдути. Пътят около Траяновите врата е контролиран едва ли не от хайдути. Цяла Румелия е в огън. Междувременно започва голямата война с Австрия, Венеция, Полша и Русия (1683—1699). Бунтовното напрежение расте. Внушителни хайдутски дружини кръстосват навред, шетат по двата дунавски бряга, из югозападните български земи. В тези напрегнати години, когато съзряват и се разгръщат големи политически движения, в хайдутството се изявяват и надделяват по-високи народоосвобо-

дителни тежнения и цели. Събитията около въстанието на Карпоша в Северна Македония през 1689 г. и действията на Страхил войвода са най-добро доказателство в този смисъл. И двамата са изпитани хайдутски вождове, които повеждат хайдутите си на борба за политическо освобождение.

Безспорно разгърналото се хайдутско движение в балканските земи и особено в българското Подунавие, най-близко до румънските области, насърчило влашкия господар Шербан Кантакузин да твърди в молбата си до руските царе Иван V и Петър I от 1688 г., че „когато руската армия приближи Акерман, войводата (т. е. Шербан) ще дойде при царската войска, а и всички сърби, българи и молдавци ще се присъединят към тях и не ще има пречка чак до Цариград". Все тази въоръжена съпротива на българите, която разпалва волята за борба, дава основание на Шербановия наследник Константин Бранкован да уверява Петър Велики, търсейки военната му помощ, че „ние не само ще защищаваме дунавските брегове, но и ще отидем още по-напред, защото имаме подкрепата на българите и сърбите. . ., и ще се сражаваме не като хора, а като лъвове за отечеството и нашия народ". До самия край на войната не спират опитите на османските управници да гонят трескаво ту тук, ту там многобройните хайдути.

Отделни въоръжени групи продължават да действуват и през началните години на XVIII в. Балканската политика на Петър Велики, връзките му с балканските владетели и плановете за съвместни антиосмански действия, както и пораженията на Турция в новите й войни с Австрия, Венеция и Русия насърчават политическите движения и поддържат огъня на хайдутството.

През целия XVIII в. Подунавието е особено смутно от непрестанни хайдутски действия, бунтовни и освободителни опити, насърчавани вече не само от военните несполуки на Турция във войната с Венеция и Австрия, но и от нарастващото политическо влияние в балканските земи на Русия, която отдавна вече в съзнанието на балканските народи и особено много на българския народ е била обкръжена с ореола на спасителка от ненавистното османско господство.

Османските управници са стъписани от обсега и неспирната интензивност на съпротивителните действия в българските земи и особено на хайдутството. Те ту организират периодически претърсвания сред раята за отнемане на оръжие, ту обсипват чиновниците си със заповеди, в които непрестанно се изтъква големият брой на хайдутите и нуждата от тяхното унищожение.

Обилните изворни данни показват ясно, че: 1. Хайдутството е трайна, многовековна изява на съпротива срещу османското феодално господство. Това неусмиримо движение през XV—XVIII в. се разгръща с особена интензивност в югозападните и северозападните български земи. Тяхната отдалеченост от централното управление, планинският терен, който улеснява хайдутите, и чифликчийството, развило се по-рано и по-широко и довело до по-голямо разорение на населението отдругаде, обясняват необикновения размах на хайдутството там. Освен това тия земи са в близост с големите европейски неприятели на Турция и с непокорните отвъддунавски княжества. Тия земи стават често бойно поле през войните на империята. А това поддържа будни освободителните стремежи, изявяващи се все по-ярко не само във въстанически опити, но и в самото хайдутство. 2. Хайдутството е изблик на народната непримиримост с несправедливите обществени порядки, с османския феодален ред. 3. Силата и непреодолимостта му се коренят в недрата на народа. 4. Размахът му се засилва през столетията и с многобройните си

акции надлъж и нашир по българските земи отваря един голям и постоянен вътрешен фронт на османските управляващи среди. 5. Хайдутството е не само несъзнателна борба за лична мъст, но изява на народностното самочувствие във всички български краища. В определени моменти то се извисява до нивото на целенасочена борба за политическо освобождение. 6. Едновременно с това хайдутството е и общият език на борещите се българи с останалото балканско население, потиснато от бремето на османския феодален режим, в това число и турското зависимо население. Този общ език е звеното на социалната солидарност, на общата непримиримост с порядките и учрежденията на османската власт, което дълбоко свързва българските хайдути с клефти, ускоци и воюващите за правда техни събратя в Сърбия, Босна, Черна гора, Далмация и Албания.

Антифеодалната съпротива и непримиримостта с османския поробителски режим се изразявали, макар и по-рядко, в истински бунтове. Метежният им пламък тлеел във всички други прояви на отпор и се разразявал неочаквано, когато всякакви средства за борба се изчерпвали.

Стихийният характер на тези въоръжени изблици, насочени най-често срещу отделни представители на господствуващата класа, не ни дава основание да подценяваме тяхното значение. Те насърчавали дръзновението на зависимото население, калявали го в борбата срещу угнетителските институции на османската феодална система. В тях се избистряло чувството на солидарност в борбата срещу насилническите порядки. А всичко това създавало тук и там благоприятна почва за организирани и съзнателни антифеодални и народоосвободителни движения — въстанията. Тези сравнително поредки движения са съпротивителни прояви от най-висш разряд, още повече, че те съвсем ясно съчетават у нас антифеодалното и освободителното начало. Тяхната политическа насоченост е несъмнена — основната им цел е премахването на османското феодално господство. Няма столетие през епохата на турското владичество без такива организирани борчески опити на българите. През XV в. — Темско-Тимошкото въстание (1404), въстанията във Видин, Мадара, Велес, Провадия и Овче поле (1412), през XVI в. — първото Търновско въстание (1598); през XVII в. — второто Търновско въстание (1686), последвано от Чипровското (1688) и Карпошовото (1689).

По време на зачестилите войни през XVIII в. българското население в много райони трескаво се въоръжава, за да се бори за свободата си. По данни на официални турски документи властта непрестанно прибягва към масови разоръжителни акции, разкритие и прибиране на забранено за раята оръжие. Познати са такива акции през 1709—1711 г. в санджаците Виза, Чирмен, Лозенград и Видин; през 1726—1727 г. в казите Ловеч, Никопол, Хоталич, Ала Клисе, Етрополе, Враца, Шумен, Свищов, Търново, Плевен, Оряхово; в 1730 г. в Силистренско; в 1772 г. в Кюстендилско и пр.

През 1716—1717 г. се споменава един доскоро неизвестен въоръжен опит във Видинския край начело с „капитаните“ Георги, Филимон и Димитър; през Австро-руско-турската война от 1735—1739 г. пламва въстание на българите в цяла Западна България. Всеобщо раздвижване в северно-българските земи предизвиква Руско-турската война (1768—1774). Българи участвуват в доброволчески отряди заедно с руските бойци. Паметна е борбата на партизански български отряд в битката при Козлуджа, командувана от великия руски пълководец ген. Суворов. Непокорното българско население във Видинско се вдига през 1774 г. срещу угнетителите си с оръжие в ръка

и се сражава в самия град Видин. Въстанието е смазано — неприятелите имат числено и военно превъзходство. Но политическите движения нарастват. Българи шетат между двата дунавски бряга под благовидни прикрития и се готвят за нови стълкновения с османската власт.

Всички отбелязани антифеодални съпротивителни прояви и движения от ежедневните сблъсъци между раята с местните османски господари до въстанията поддържат непрестанно жив огъня на борбата, укрепват непримиримостта към османския феодален ред, съдействуват за постепенното съзряване на определени и ясни освободителни стремежи към пълно и окончателно премахване на османското владичество. Различни по форма, обсег и интензивност, тия разнообразни антифеодални прояви се преливат една в друга. Така неведнъж бягствата, изселванията или феодалното неповиновение прерастват в хайдутски действия или бунтовни опити. Наличността на хайдутството в определени райони насърчава невъоръжения антифеодален отпор на раята или създава атмосфера, благоприятна за разгръщането на бунтовни и въстанически опити. Повечето от набелязаните тук въоръжени антифеодални движения добиват тласък и размах по време на войните и бойните затруднения на Турция. А това показва, че борещото се население разчита и на външна военна помощ. Угнетената рая, уединена в различни феодални владения, без връзка помежду си, не е в състояние да осъзнае необходимостта от организирана единна въоръжена съпротива. При все това в огъня на непрестанните стълкновения с властта постепенно и бавно се изяснява убеждението, че съществуващият порядък не е нерушим. А чрез хайдутството и масовите бунтовни вълнения и въстания народът все повече схваща необходимостта от въоръжени организирани действия срещу десетки пъти по-силния враг.

Всички многобройни съпротивителни прояви показват недвусмислено, че „тъмните“ векове (XV—XVIII) са изпълнени с ярка светлина — светлината на борбата, сред която израстват внушителните очертания на един достоен, свободолюбив и непреклонен народ — българския. Не покорство и примирение, не отчаяние и смут, а непрекъсната неотстъпна борба срещу османския феодален ред изпълнят страниците на българската история през XV —XVIII в. В течение на столетия живеят борческите традиции и изяви на българите, които създават предпоставките за разгръщането на националноревюлюционното ни движение през XIX в.

ЛИТЕРАТУРА

Бојанић — Лукач. Д. Карпошев покрет и извори за његовото изучавање (докторска дис.). Ckonje, 1961.

Видински кадийски регистър 9.

Видински кадийски регистър 13.

Видински кадийски регистър 18

Видински кадийски регистър 25.

Видински кадийски регистър 38.

Видински кадийски регистър 64.

Видински кадийски регистър 159а.

Видински кадийски регистър 161а.

Видински кадийски регистър 305.

Гандев Хр. Един опит за въстание във Видин и Видинско по време на руско-турската война от 1768—1774 г. — Ист. пр., X, 6, с. 39—52.

Дуйчев, Ив. Чипровец и въстанието през 1688 г. С., 1938.

Документи за българската история. III. С., 1940.

Златарски, В. Български въстания до средата на XIX век. — Сб. България 1000 години. С., 1930, с. 707—735;Нова политическа и социална история на България и Балканския полуостров. С., 1921.
Катарџиев, Ив. Ајдутското движение и Карпошовото востание во XVII век. Скопје, 1958.
Матковски, А. Податоци за некои ајдути от Западна Македонија (1622—1650). — ГИНИ, V, 1, 1961; Хайдутите в Македония през първата половина на XVII в. — ИИЗИ, XIV—XV, с. 195—213.
Милев, Н. Католишката пропаганда в България през XVII в. С., 1914; Охридският патриарх Атанасий и скитанията му в чужбина (1597—1615). — ИИД, V, 1922, с. 113—128.
НБКМ, Ор отдел — НПТА, XVIII, 2/96.
НБКМ, Ор. отдел — фонд 14, а. е. 84.
НБКМ, Ор. отдел — Мк 24/17.
НБКМ, Ор. отдел — фонд 132, а. е. 1.
НБКМ, Ор. отдел — фонд 148, а. е. 1.
НБКМ, Ор. отдел — ОАК 2/7.
НБКМ, Ор. отдел — ОАК 60/40.
НБКМ, Ор. отдел — ОАК 217/8.
Русенски кадийски регистър R/2.
Русенски кадийски регистър R/6.
Русенски кадийски регистър R/38.
Русенски кадийски регистър R/52.
Сборник Чипровци 1688—1968. С., 1971.
Снегаров, Ив. Културни и политически връзки между България и Русия през XVI—XVIII век. С., 1953.
Софийски кадийски регистър 1 бис.
Софийски кадийски регистър 4.
Софийски кадийски регистър 17.
Софийски кадийски регистър 26.
Софийски кадийски регистър 309-бис.
Софийски кадийски регистър 311/1.
Софийски кадийски регистър 312/7.
Софийски кадийски регистър 312/8.
Томић, Ј. Грађа за историју покрета на Балкану против турака крајем XVI и почетком XVII века. — ЗИУКСН, од, II, кн. VI, Београд, 1933.
Турски документи за ајдутството и арамиството во Македонија (1620—1650) I—II. Скопје, 1961.
Цветкова, Б. За някои форми на съпротива срещу турския феодален строй през XVIII в.— Сб. Паисий Хилендарски и неговата епоха (1762—1962), С., 1962, с. 213—251; Нови архивни източници за въоръжената съпротива в българските земи срещу турския феодален ред през XVI—XVIII в. — ИДА, VIII, с. 208—243; Нови документи за историята на освободителните движения в българските земи през XVII в. — ИИЗИ, 19, 1967, с. 243—262; Един френски пътепис от XVI в. за българските земи (Пиер Лескалопие — 1547). — Изв. Бълг. истор. дружество, XXIV, 1968, с. 251—266; Един френски пътепис за българските и балканските земи. — Изв. Науч. Архив БАН, IV, С., 1968, с. 127—142; Народ непреклонен. С., 1968; Паметна битка на народите. Варна, 1969; Хайдутството в българските земи през 15—18 век. С., 1971.
Шишманов, Ив. Стари пътувания из България в посока на римския военен път от Белград за Цариград. — СбНУ, IV, с. 320—483.
Шопова, Д. Македонија во XVI и XVII в. Документи от цариградските архиви. Скопје, 1955.
Bibliothèque Nationale de Paris, Fonds Turc 81, f. 66v-67v.
Boppe, A. Journal et correspondance de Gédoyn „le Turc", consul de France à Alep (1623—1625). Paris, 1909.
Cvetkova, B. Mouvements antiféodaux dans les terres bulgares sous domination ottomane du XVIe au XVIIIe s. — Etudes Historiques, II, 1965, p. 149—168; To the History of the Resistance against the Ottoman feudal domination in the Danube region of Bulgaria during the 15th—18th Centuries. — EH, IV, 1968, p. 213—231; La situation internationale et le peuple bulgare à la fin du XVIe et au début du XVIIe siècles. — AIESEE, IX, 1—2, 1971, p. 57—73.
Evlya Çelebi Siyahatnamesi, V, Dersaadet, 1315; VI, 1318; VIII, 1928.
Von den Driesch, G. C. Historische Nachricht von der Röm. Kayserl. Gross-Botschaft nach Konstantinopel, Nürnberg, 1723.

Hulsius, L. Chronologia hoc est brevis descriptio. . . Noribergae, CIↃIↃXCVII, p. 58, 59. p. 58—59.
Hurmuzaki. Documente privitore la istoria Românilor. XII. Bucureşti, 1903.
Inalcik, H., M. O ğuz. Yeni bulunmuş bir Gazavât-i sultan Murad. Ankara Üniversitesi Dil-ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, VII, 2, 1949, p. 481—495.
Makouchew, V. Monumenta historica slavorum meridionalium vicinorumque populorum, I, 1. Varsaviae, 1874.
Matković, P. Putovanja po Balkanskom poluotoku u XVI vieka. — Rad JA, CXXIV, 1895, p. 59—61; CXIX, 1896, p. 73; CXXX, 1897, p. 107.
Österreichische National-Bibliothek — Wien, Turcica, AF 77, f. 211 r.
Die Protokollbücher des Kadiamtes, Sofia, hsg. G. Gălăbov, bearb. H. Duda. München, 1960.
Refik, A. Türk idaresinde Bulgaristan. Istanbul, 1933.
Schefer, Ch. Le voyage d'Outremer de Bertrandon de la Broquière. Paris, 1892.
Silâhdar tarihi, II, Istanbul, 1928.
Veress, A. Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei şi Ţării Româneşti, IV—V. Bucureşti, 1932.
Βασδραβέλλη, Ἰ. Ἱστορικὰ ἀρχεῖα Μακεδονίας. Α'. Θεσσαλονίκη, 1952; Β', 1954.

ВЕСЕЛИН ТРАЙКОВ

Г. С. РАКОВСКИ И СЛАВЯНИТЕ

Основоположникът на българското организирано националноревюлюционно движение Георги Стойков Раковски поддържа през целия си живот тесни връзки с представители на различни близки и далечни народи. Прекарал десетилетия в емиграция, опознал страданията на народа си, сам гонен и преследван, той живее с мисълта за освобождението на родината. Отношението му към събитията се определя до голяма степен от обстоятелството какво отношение имат те към премахването на османското иго. Естествено е при това положение големият син на българския народ да търси близки, да търси свои сред пъстрата смесица от народности, характерна за онова време на изострени национални борби на Балканите и в Европа. Тези близки, родни братя по произход и интереси той вижда в славяните.

Раковски има ясно и твърдо съзнание за славянския произход на българите. Според него „българин значи исто что значи и славянин". Неприемливи според него са теориите, че „ми българи сми татарски род"[1]. В тези си твърдения Раковски отива дори до крайност — воден от патриотични подбуди, приема, че славянското българско население обитавало от древни времена земите, които населява на Балканите.[2] Според него българите остават тясно свързани с останалите славяни, на които са дали първия писмен литературен славянски език. Славянската общност за него представлява несъмнен факт, с който следва да се счита всеки учен, всеки политик, всеки общественик.

Интересът на Раковски към славянството и славянските народи се манифестира във всичките му трудове, в статиите му, в писмата му, в цялото негово богато писмено наследство, в разнообразната му обществена, научна и политическа дейност. Естествено проявите на този интерес не са еднакви към всички славянски народи: непосредствените славянски съседи се ползуват с най-голямо внимание пред по-далечните. На първо място обаче за Раковски стои руският народ.

Раковски споделя любовта на своя народ към *Русия*. Това чувство, както и вярата, че освобождението ще дойде от север, кара големия българин да действува с всички сили в полза на великата славянска страна. Когато през 1853 г. започва Кримската война, Раковски организира тайно българско общество, което си поставя за задача да подготви народа „всягда да бъди

[1] Писмо до Ал. Живков от 28 февр. 1857. — Архив Раковски (нататък съкратено: АР), т. I. С., 1952. с. 76.

[2] Българска старина. Букурещ, 1865. с. 11—12.

готов, щото в благовремие да действува съгласно с русийское напредване в Турция“[3]. Според Раковски българите са завинаги свързани с руския народ, защото, както той пише:

Силен нас съюз сближава
вяра една, род един!
Тясно чювства наши связва
сродства сладкий нагон![4]

В друго свое писмо, писано в Одеса на 5. V. 1858 г. до Иван С. Иванов, Раковски отново бележи: „Кому другиму българское сърце може да бъде привързано, освен на своя единородни и единоверни братя? Съюз сродства и единоверия крепко и силно привързва българския народ к Русии!“[5] Ето защо великата славянска страна за българите според Раковски е „благословенная земля Росии, покровителка болгаром“[6], тя е „предстателка славяном“[7]. Сам Раковски на няколко пъти в живота си намира при критически обстоятелства убежище в Русия, или, както я нарича, „майка на славянския род и покровителка на българите“[8], оная страна, „оная силна държава, коя с неизказана храброст и с безчислени жертви в разни времена освободи вес мир от лютаго бича турскаго варварства и насилия“[9].

Жива е вярата у Раковски, че руската армия ще донесе накрай свободата и за поробения български народ. Още в „Горски пътник“ той пише:

Север же помощ ще нам даде,
братска любов ще нам покаже.
Дълг свещен го на това зове,
никак от нас не ще се откаже!

Отношението на Раковски към Русия е пропито от вярата в нейната освободителна мисия. Затова със загриженост той посреща всяко отслабване на руското влияние в Османската империя, старае се да го поддържа, да го подкрепя. Като наблюдава усилията на западните сили да укрепят и разширят връзките си в Цариград, където изпращат големи дипломатически мисии и влагат огромни средства, Раковски съветва свои близки, които имат достъп до ръководни руски кръгове, да внушат необходимостта от по-широко представяне на руското влияние в Турция. Според него „колкото ние и да се трудим да убедим Европа, че българите не са привързани към Русия, то е невъзможно“[10].

Неизменните чувства на Раковски към руския народ са характерни за българите и се споделят от всички тогавашни течения сред емиграцията и в България. Убеден революционер-демократ обаче, Раковски е настроен критично към политиката на царското правителство, към руския царизъм и още по време на престоя си в Одеса влиза във връзка с прогресивни руски среди, спо-

---

[3] Писмо до Иван С. Иванов, март 1858. —АР, I, с. 491.
[4] Вж. Забава в Кубейската карантина Г. С. Раковскаго в лето 1858, м-ца марта. — АР, I, с. 574.
[5] АР, I, с. 155.
[6] АР, I, с. 494.
[7] Писмо до П. Оджаков от 14 май 1858. — АР, I, с. 165.
[8] Писмо до княз Никола Конаки Богориди от април 1858. — АР, I, с. 141.
[9] Неколико речи о събитии в България в лет 1853 до лет 1856. — Предвестник горскаго пътника. Нови Сад, 1856. с. 3.
[10] Писмо до Й. Дайнелов от 28 февр. 1861. — АР, I, с. 249.

деля техните виждания. Той има определено отношение към царската администрация, с която неведнаж влиза в противоречие. За нея един от неговите близки кореспонденти — софиянецът Христо Т. Стоянов — му пише на 19. X. 1861 г. от Одеса: „Лавата, коя ще погълне тукашните тирани, готова е да избухне, туку чека минутата.“[11] Съществуват сведения, че Раковски е познавал дейността на Александър Херцен. За него му пише на 28. IV. 1858 г. К. Турчиновски, който му препоръчва да установи връзки с бележития руски революционер в интерес на българското дело. По-късно в Париж за него му пише и Георги Вълкович, който осигурил подходящ българин да сътрудничи в „Колокол“ по българския въпрос.[12]

Раковски критикува остро някои прояви в политиката на царска Русия, влезли в разрез с интересите на българското националноосвободително движение, с интересите на българския народ. Такъв е напр. случаят с постигнатото между царското правителство и Високата порта съгласие за изселване на българи от Видинско, Варненско, Одринско и другаде и заселването им в Южна Русия. Раковски предприема специална обиколка из Русия, за да убеди руските държавни органи да спрат тази своя акция. В „Дунавски лебед“ се появяват редица нападки против тази пагубна за българите политика. Раковски написва и специална брошура против преселението, агитира чрез свои близки сред населението в Северозападна България да не напуска родните си места, бори се за спирането на това обезбългаряване на част от родината, праща специално изложение лично и до княз Горчаков в Петербург, в което предупреждава, че предприетото преселение е довело до „общо роптание между сички благоразумни и най-големи привърженици Росии българи, както и между другите славяни против тая ѝ постъпка“[13]. Преселението заплашва с „конечно уничтожение рускаго влияния между вси православни на Въсток християни“[14] — предупреждава Раковски руския министър на външните работи. Това убеждение на Раковски проличава особено ясно в писмото, което той отправя до Илия Гарашанин на 5. VII. 1861 г. на път за Русия, където отива да се бори против преселението. „Я се надам да поправим все — пише той на сръбския министър — и да докажем Петерсбургскому кабинету да ова политика не е в полза нити Росии, нити славянам, и да руски кабинет боле учинити да шиля агенти више с славянски искрени чювства, а не фанариотски интриганти.“[15]

Раковски намеква тук и за друг случай, когато политиката на царското правителство не съвпада с интересите на българите — отношението към борбата за черковна независимост, за отделяне от Цариградската гръцка патриаршия. Водена от желанието да запази единството на православната църква, руската дипломация подкрепя в началото фанариотите. Като гледа по-широко, от общославянска, а не само от българска гледна точка, Раковски изтъква, че в случая се води неправилна политика в разрез с интересите и на самата Русия. Европейската политика — подчертава Раковски — цели да впосее религиозни раздори между славяните, да се раздвоят те „страха ради от Русии“[16].

---

[11] АР, II, С., 1957. с. 811.
[12] Писмо от 6 август 1862. — АР, IV, с. 99.
[13] АР, I, с. 382.
[14] АР, I, с. 384.
[15] АР, I, с. 282—283.
[16] Писмо до Й. Дайнелов от 25 ноем. 1860. — АР, I, с. 216.

Убеден привърженик на правото на всеки народ да бъде свободен, Раковски вдига глас в защита не само на своя поробен български народ. Критично настроен срещу руския царизъм, той следи със симпатия напр. борбата на поляците за свобода, срещу реакционния царски режим. Тази борба обединява не само поляците — на нейна страна са и руските революционери. „Поляшките мирни движения задават един твърде голям страх Росии — пише по този повод Раковски, — защото от ден на ден ся разпространяват и стават по-чести, а най-главно: чи и множество младого духа руси, кои веки не щат да живеят под мъчителское губителство, са съгласни с тях и съдействуват им в предприятие.“[17] Раковски критикува и подкрепата, която царското правителство дава на Австрия в борбата ѝ против италианското освободително движение.[18]

Броят на критичните статии против политиката на царското правителство не е малък. Независимо от характера им обаче, независимо от това, дали са насочени против преселението или против подкрепата, давана на фанариотите, дали защищават правото на народна свобода на българи или на поляци, на италианци и други, винаги статиите на Раковски са насочени против руската царска администрация, против самодържавния режим, а не срещу руския народ. Раковски не идентифицира Русия и руския народ с тогавашния царски режим, с реакционния руски царизъм.[19] Симпатиите му са определено насочени към руския народ, към когото той храни от начало и до край безгранична любов и преданост.

На второ място, Раковски обръща най-голямо внимание на южнославянските народи, с които българите живеят заедно на Балканите. Сърбия, Черна гора, Босна и Херцеговина, Хърватско — за Раковски те не представляват само географски понятия, а области, населени с близки по произход братски народи.[20]

Интересни са връзките на Раковски със *сърбите*. Непосредствени съседи на Балканите, споделяли векове наред обща историческа съдба, българи и сърби имат редица общи интереси, които отрано привличат вниманието на Раковски. Още двадесетгодишен, той се свързва с представители на сръбския народ в Браила след неуспеха на първия Браилски бунт. По-късно, в Цариград през 1850 г., Раковски установява контакти, за които са запазени и писмени свидетелства. Той е поддържал тесни връзки със служещи от сръбското агентство в турската столица начело с Константин Николаевич, по-сетнешен министър на вътрешните работи и зет на княз Александър Карагеоргевич. Потясно дейността на Раковски е свързана със Сърбия и сърбите след 1856 г., когато се установява в Нови Сад.[21] Там сътрудничи в „Српски дневник“, вестник на големия сръбски журналист д-р Данило Медакович. С помощта на Медакович той издава и своя пръв вестник „Българска дневница“, изиграл важна роля в развитието на българския периодичен печат в ранните години

---

[17] Граждански обзор. — Дун. лебед, бр. 53, 3 окт. 1861, с. 212.

[18] Пак там, бр. 4, 6 окт. 1860, с. 13.

[19] Дим. Косев. Идеологията на Г. С. Раковски. — В сб. Георги Стойков Раковски. Възгледи, дейност и живот. С., 1964, с. 33.

[20] Подробно по въпроса вж. главата За единодействието на южните славяни в книгата ми: Раковски и балканските народи. С., 1971. с. 43—183.

[21] За този период вж. изследването на д-р К. Милутинович. Г. С. Раковски в Нови Сад (1856—1957). — В сб. Георги Стойков Раковски. . ., с. 319—382.

непосредствено след Кримската война.[22] В Нови Сад Раковски се свързва с такива изтъкнати представители на сръбския народ, като Джордже Попович-Даничар, Михайло Полит-Десанчич, Змай Йован Йованович, Марко Петрович, Йова Андреевич, запознава се с делото на Вук Караджич и др. По-късно, през 1860—1863 г., Раковски пребивава в Белград, дето издава най-издържания свой вестник „Дунавски лебед", печата много свои трудове, става негласен ръководител на българското националноревюлюционно движение.[23] Установил връзки с княз Михайло Обренович, с Илия Гарашанин, с Филип Христич, Йован Ристич, Милое Лешянин, Никола Христич, Атанасие Николич и други сръбски държавни и културни ръководни дейци, Раковски взема живо участие в усилията за свързване на братски, най-близки връзки между българи и сърби, за улесняване на съюза между тях, за принципа „Балканите за балканските народи", против османското господство. За да избегне постоянните опити на турските власти да сложат ръка върху него, той предприема постъпки да получи сръбско поданство. Като сръбски поданик работи в Белград, пътува до Атина, настанява се в Букурещ.

Раковски по това време искрено желае процъфтяването на Сърбия. По повод встъпването на престола на княз Михайло Обренович той печата и специално стихотворение, в което пожелава на сърбите „сяйна будущност", вътрешно развитие, благоденствие, просвета и наука.[24] Раковски подкрепя справедливата борба на Босна и Херцеговина, бурно реагира против опитите на чужди сили, които кроят планове да дадат тези области на Австрия, като заменят османското иго с ново. Усилията на Босна и Херцеговина да извоюват свободата си са предмет на десетки статии, написани от Раковски и поместени в неговите вестници. Те са пропити от симпатия към борците, воюващи срещу османския поробител.

Забележително е участието на Раковски в борбите на сърбите против турския гарнизон в Белградската крепост през лятото на 1862 г. Създал българската легия — „първия български независим полк, организиран и снабден с всичките си принадлежности", — както пише по-късно един от участниците в него,[25] той разчита на пълна подкрепа от страна на сръбското правителство в предстоящата борба за освобождение на България. „Наша работа е съзряла до най-пълна степен — пише той по това време, — тя не може ся върна никак назад, макар и да струпат сичките фурии и дяволи на света да се развалят, само догде ни е сръбското правителство на ръка!"[26] Когато избухват сраженията на 3/15. VI. 1862 г., българските доброволци начело с Раковски участвуват най-дейно в борбата, а по-късно в обсадата на турската крепост. Съгласно с решенията на международната конференция в Канлиджи обаче инцидентът е уреден и сръбското правителство задължено да разпусне българската легия. Като добър политик с реалистичен поглед върху събитията, Раковски приема решението. По-късно, в края на 1862 г., той оценява ролята на легията и пише: „Белградските случаи, в кои българите зеха най-живо

---

[22] Г. Боршуков. Журналистиката на Г. С. Раковски. I. От най-ранните прояви на Раковски като публицист и журналист до края на в. Бълг. дневница. — Год. Соф. унив., Филолог. фак., т. LVII, 1, 1963. с. 203—334.

[23] Д. Игнятович. Г. С. Раковски в Белград (1860—1863). — Сб. Георги Стойков Раковски. . ., с. 383—432.

[24] Дун. лебед, бр. 2, 22 септ. 1860, с. 7.

[25] Спомени на Йордан Жечев Планински. — Вж. ст. ми Спомени на съвременици за Г. С. Раковски. — В сб. Георги Стойков Раковски, т. II. С., 1968. с. 472—473.

[26] Писмо до браилци от април 1862. — АР, I, с. 388—389.

участие, балканските юнаци със своите непобедими чети дадоха на европейците и на сичките други славяни да разберат, че българите не са само мирни орачи и тихи кротки художници и търговци, както ги тии отпърво мисляха, че били уж изгубили стария си воени дух, но тии при вишеречените си добрини се са пак храбри и неустрашими юнаци, стига да им ся докажи едно благовременно обстоятелство и удобно място да започнат движенията си против смъртния си неприятел."[27] Раковски подчертава благоприятната обстановка за българския народ, когато „сърбите, най-ближните български приятели, са приготвиха и снабдиха веки за бой с турците, тии подават нам всяко ръкопомощие и зоват нас да участвуваме в общото боилище против общого ни неприятеля"[28]. Българската легия дала възможност на практика да бъде осъществено и бойно сътрудничество между българи, сърби, бошнаци, херцеговци, черногорци. Популярна била по онова време из Сърбия мисълта да се помогне на братския български народ. Из страната се пяло като народна песен:

У Бугарско и у Босне наши брача пишчу.
Треба да идемо да им помогнемо
и все да чинимо да ги избавимо.[29]

Воден от убеждението, че всяко засилване на Сърбия е от полза за общата кауза на поробените славянски народи на Балканите, Раковски взема дейно участие в прехвърлянето на руско оръжие през Румъния в края на 1862 г., предназначено за въоръжаване на сръбската армия. През пролетта на 1863 г. той се отправя с официална дипломатическа мисия за Атина като представител на сръбското правителство, за да преговаря за изграждането на балкански съюз, против Османската империя.

Убеден родолюбец, Раковски не приема някои прояви на шовинизъм и неискреност в официалната сръбска политика по отношение на България. Израз на това недоволство са запазените в архива му изложения-бележки. Той се колебае да пише по този въпрос, тъй като, както сам бележи: 1. Ако се опише самата истина и неискреният ход на политиката на сръбското княжество, неизбежно би се породило сред българите голямо недоволство и студенина към братския сръбски народ, и 2. Той все вярвал, че сръбското правителство ще даде друга насока на политиката си, в интерес и полза на двата съседни народа, сродни по език и вероизповедание, имащи един и същи неприятел, една и съща съдба.[30]

Установил се в Букурещ, Раковски не прекъсва връзките си със Сърбия. До края на живота си той поддържа близки отношения със сърби: това се вижда от богатия му архив. Особено тесни връзки той е имал със сръбския представител в Румъния Коста Магазинович. Когато през 1867 г., изтощен от тежкия емигрантски живот, от постоянно напрежение и лишения, Раковски умира, смъртта му е широко оповестена в сръбския печат. Отбелязва се, че до края на живота си той е бил ревностен привърженик на идеята за най-тясно сътрудничество между двата народа.

---

[27] Позив към българите от края на 1862. — АР, I, с. 411.
[28] Пак там.
[29] Спомен на Никола Шопов. — Вж. цит. моя ст. Спомени на съвременници за Г. С. Раковски, с. 502.
[30] Политическите отношения Сръбскаго княжъства с България в днешните времена. — АР, I, с. 590.

Ако отношението на Раковски към Сърбия е преминало през някакви колебания, то *Черна гора* се ползува от начало до край с нескритото му възхищение. Горещ привърженик на въоръжената борба против османското феодално господство, той следи с възторг героичната съпротива на черногорците, които не скланят глава пред завоевателя. За тях Раковски пише още в „Горски пътник“:

Славни прехрабри черногорци,
дивно прехвални всегда юнаци,
турско иго не са те видяли!
Отечество си славно бранили!

Храбростта на черногорците, свободолюбието, решителността им, простотата и естествеността в държането им са черти, които привличат Раковски. Той цени военния опит на Черна гора, като го смята за най-подходящ за борбата на българския народ. В плана си за освобождение на България от лятото на 1858 г. той предвижда между другото изпращането на двама способни българи, опитни във военното изкуство, в Черна гора, за да се запознаят с водените там сражения, с показаното от черногорците умение „и щат го уведе в България“. Раковски предвижда и да се привлекат опитни черногорци, които биха могли да участвуват като военни ръководители в българското народно движение.[31] Черна гора той сочи за пример на българите в редица други свои планове, апели и писма. През 1863 г. той е щастлив, че му се удава да посети тази героична планинска страна: на път за Атина се отбива в Цетина, води разговори с княз Никола Петрович, с баща му войводата Мирко Петрович, с архимандрит Никифор Дучич и др. По-късно в издавания в Букурещ свой вестник „Будущност“ Раковски пише и обширна статия „Черна гора“, пропита с любов и искрено уважение към храбрия черногорски народ — чувства, които той пази до края на живота си.

Сравнително отдалечени от българските земи, *хърватите* заемат по-малко място в интересите на Раковски. В границите на друга империя, те имат други насоки на развитие, други проблеми. Все пак общият славянски произход привлича вниманието на големия българин към тях. Раковски установява връзки с редица изтъкнати представители на хърватите от втората половина на миналия век. Хърватският учен, поет и политик Иван Кукулйевич Саксински търси негови книги, книжовникът Никола Стокан моли Раковски да му осигури български стихотворения за подготвян южнославянски сборник. За делото на Раковски се интересува и Щросмайер чрез Константин Миладинов.

Опасността от унията обаче хвърля своя отпечатък върху отношението на Раковски към хърватите. Горещ привърженик на южнославянското единство, той иска обаче единство, основано на общи интереси, на свободно съществуване, на запазване самобитността на всеки един южнославянски народ. Несъвместими с това са плановете на хърватското католическо духовенство да установи единство върху основата на приемане католицизма от всички южни славяни. За Раковски вярата като чисто религиозен институт не представлява интерес. Като предпоставка обаче за запазване единството на българския народ тя е важно изискване, което определя отношението на Раковски към черквата като важна народностна институция в условията на

---

[31] План за освобождение на България, 1858. — АР, I, с. 362.

Османската империя. Затова според него съществува голяма разлика между хърватите, които проповядват единството на южните славяни, изградено върху „съединение и любов със сички славяни", от една страна, и от друга — хърватското католическо духовенство, което се старае да впосее омраза и ненавист чрез вероизповедни раздори. Затова Раковски отбелязва: гласът на южнославянството ще бъде чут едва тогава, когато самите хървати се освободят от своето фанатично духовенство. Тогава нека бъдат уверени, чи сички славяни, коим тии днес искат да внушат южнославянская идея, щът послуша глас им къту един най-умилен и братски глас.[32] Единството на южнославянските народи, основано върху католицизма, Раковски нарича „южнославянская идея, по-мечтайна и по-смешна от панславизма"[33].

Интересни са връзките на Раковски с *поляците*. С представители на полския народ той се свързва още в Цариград преди Кримската война. В точка 41 от Житието си той бележи: „Сношенията ми с поляците, а особито с Чайковски, потурчений днес Садък паша"[34]. Близък съдружник на Раковски бил Ян Рудницки — с него го свързвали не само търговски, а и приятелски връзки на взаимно доверие и симпатии.[35] Неслучайно Раковски оставил на съхранение част от своите ръкописи тъкмо при Рудницки.[36] Тези негови ръкописи досега не са намерени. Не е изключено те да се съхраняват у някой потомък на Рудницки. Сведения за връзките на Раковски се пазят и в полски архивни сбирки, останали досега неизползувани. За подобни документи напр. говори Людвик Видершал.[37] Отново в близки връзки с поляци Раковски бил по време на хвърлянето му в затвора в Шумен през есента на 1853 г.[38] Интересът му към поляците продължава и по-късно. В архива му напр. се съхранява ръкопис около възстановяването на Полша с дата 24. XI. 1856 г. — явно Раковски се е интересувал от този въпрос.[39]

Особено място Раковски отделя по страниците на вестниците си на борбата на поляците за народни права и свобода. Още в „Българска дневница" срещаме сведения за движенията на Чайковски (Садък паша) начело на неговите драгуни.[40] Много материали са поместени в „Дунавски лебед". С подчертана топлота се хроникира борбата на полския народ против реакционния царизъм. Раковски напр. подчертава отговорността на царския генерал-губернатор Сухозанет и изтъква несправедливостта на неговите разпоредби.[41] Като описва масовите и бурни народни демонстрации във Варшава, Познан и други големи полски градове, Раковски отбелязва: „Удивителна е тази страна, която прави тия агитации", и изтъква дисциплината и единството, което съществува сред народа в неравната борба.[42] Той не пропуска да хроникира врънения от полските емигранти в Париж адрес „на руский емигрант Александра Херцена, прочут с жаркото си родолюбие", в който му благодарят за симпатиите

---

[32] Наш въпрос. — Дун. лебед, бр. 29, 11 апр. 1861, с. 123.
[33] Граждански обзор. — Дун. лебед, бр. 17, 17 ян. 1861, с. 73.
[34] АР, I, с. 497.
[35] Вж. АР, II, с. 95, 97, 101.
[36] Неповинен българин, втора редакция, Котел, 1854. — АР, I, с. 450.
[37] L. Wiederszal. Bułgarski ruch narodowy. Warszawa, 1937. p. 207.
[38] Вж. т. 51 от Житието му „Поляците в казашкий полк с Садък паша и проч." —АР, I, с. 497.
[39] Архивен фонд Г. С. Раковски — Нар. библ. Кирил и Методий, БИА, IБ 312.
[40] Бълг. дневница, бр. 1, 26 апр. 1857.
[41] Полско. — Дун. лебед, бр. 42, 18 юли 1861, с. 176.
[42] Полско. — Дун. лебед, бр. 52, 26 септ. 1861, с. 210.

които той храни към полския народ. В този адрес, пише Раковски, поляците споменават, че тяхното робство е свързано с робството на руски народ под царизма.[43] Той отбелязва със симпатия участието на поляци в освободителните движения на Италия,[44] за ролята, играна от полската емиграция при определяне политиката на Франция и Англия в полза на народите, борещи се за освобождението си,[45] и т. н.

Раковски е на страната на поляците, които се борят за своята народна свобода. Убеден демократ обаче, той не съчувствува на полската аристокрация, която се стреми да освободи Полша, но не за да даде свобода на народа, а за да наложи своето господство. Раковски негодува и против тези поляци, които са дошли по българските земи, приети радушно от българския народ, но водени от свои дипломатически съображения, търсят разрешения, които не са от интерес за българите. Те обикновено стават агенти на католическата пропаганда. В своя статия Раковски ги пита защо искат да сторят в България това, за което те самите са толкова теглили. Тези поляци той назовава „братя по кърви", „братя емигранти", които „уважаваме не само като славяни, но и като способни человеци"[46]. Раковски засяга и по-цялостно поведението на полската емиграция в Османската империя в статията си „Начало движения католицизма". Тук той описва събитията след 1848—1849 г., когато настанилите се по българските земи поляци от омраза към императорското руско правителство действуват и против всичко руско, като мислят, че по този начин ще улеснят борбата за освобождението на Полша. Много сведения се дават за Чайка Чайковски — Садък паша, за Чартористи в Париж, за граф Замойски, за полковник Ладислав Юрдан, минал на турска служба, за дейността на казак-алая и агитациите в полза на западните сили. Раковски изобличава някои крайности на тази пропаганда.[47]

Въпреки известни верски различия и свързаните с това спорове полските емигранти ценели високо Раковски. Интересни са напр. сведенията в това отношение, които дава Йосиф Дайнелов в едно свое писмо от 2. XI. 1860 г.: „В един разговор между няколко учени поляци и наши българи „Лебеда" приел голяма чест. Поляцити рекли, че българити трябва да имат голяма признателност учредничеству му за искрените виражения и високите мисли, що обдържава той, „Лебеда"."[48] Израз на тази почит към делото на Раковски дава и полякът Ладислав Квятковски, който иска да постъпи на военна служба при Раковски. „Умолявам Ви да ме приемете между Вашите бойци, които се сражават за една кауза, която Вие защищавахте досега с толкова храброст"[49]— му пише той на 26. VII. 1862 г.

Немалко са проявите на интерес у Раковски към *чехите*. Той цени високата им култура и смята Прага за важен славянски център, където и възнамерява да отиде, след като обнародва своя „Горски пътник"[50]. Раковски изпраща редовно книгите си до видни учени в Прага, на мнението на които особено държи. Така напр. своя „Показалец" изпраща на Шафарик и Ханка. Неговото дело било познато на Игнац Ян Хануш, Франтишек Ривнач, Баран

[43] Франца. — Дун. лебед, бр. 40, 4 юли 1861, с. 168.
[44] Граждански обзор. — Дун. лебед, бр. 2, 22 септ. 1860, с. 7.
[45] Днешная политика и Наполеон III. — Дун. лебед, бр. 10, 15 ноем. 1860, с. 39.
[46] Български наш въпрос. — Дун. лебед, бр. 13, 6 дек. 1860, с. 51.
[47] Дун. лебед. бр. 44, 1 авг. 1861, с. 183.
[48] АР, II, с. 641.
[49] АР, IV, с. 93.
[50] Писмо до Сава Доброплодни от 19 февр. 1857.— АР, I, с. 79.

Жозеф и мн. др.[51] В Прага са се получавали и вестниците на Раковски. Така напр. чрез „Дунавски лебед", получаван от Златко Матиев Рачев, студент в чешката столица, с българските въпроси се е запознавала Божена Немцова.[52] Отзиви за изданията на Раковски са печатани в много чешки периодични издания. В превод на чешки от Б. Немцова са излезли в сп. „Жива" откъси от „Показалеца". Публикувани са и редица статии за Раковски, а в чешки архиви се съхраняват и днес някои документи, излезли под неговото перо.[53] Редакции на чешки вестници искат да заменят своите издания с „Дунавски лебед", от когото вземат редица материали за България. Подобен интерес напр. проявява д-р Юлиус Грегър, виден чешки политик и журналист, редактор на „Народни листи", взел между другото участие в създаването на организацията „Сокол".[54] На 20. IV. 1864 г. В. Д. Стоянов пише на Раковски: „Новийт Ви журнал„Будущност" много ся угожда тука, особено на демократическата партия на чехити. . ."[55]

Показателна за отношението на Раковски към чехите е бележката, с която той придружава публикувания в „Дунавски лебед" откъс от старочешката юнашка песен „Ярослав",из кралевдолския ръкопис. По повод на победата, нанесена над татарите от Ярослав, победа, спасила цяла Западна Европа, Раковски пише: „Секому славенскому народу съдено е било да запази Европа от опустошения и жестоки заробвания от варварски и диви народи; тоя път честта за такова благодетелно извършване принадлежи на чехославенскийт народ."[56] Раковски храни почит и уважение и към изтъкнатите представители на чешкия народ. За отбелязване е напр. некрологът за Венцеслав Ханка, поместен в „Дунавски лебед". Като изтъква големите заслуги на „той достойний чех, любящи отечество и народ си, както и всички славяни", Раковски добавя, че „редки са такива мъже"[57]. И още некрологът за Шафарик: „Великий славист и патриарх славенской науки, поминал ся за жалост всему славенску миру. Вечна памет и слава безсмъртному гению!"[58]

Естествено сред чехите има и такива, които пораждат негодуванието на Раковски. Това е чешкото католическо духовенство, което подкрепя унията. „Учени чехи добро би било по-първо да се постараят да ся освободят от такова фанатическое свящество, кое държи народа им в священное си робство, да изгонят изуитство помежду си. . ."[59] — пише Раковски.

Такова е отношението на Раковски към славянството и славянските народи. Страстен привърженик на народните права, той е същевременно противник на всяка идея, която не държи сметка за интересите на отделните славянски народи. Естествено е поради това рязко отрицателното отношение на Раковски към панславизма. Идеята за славянско обединение върху основата на някакво общославянско самосъзнание, за възприемане на общославянски

---

[51] Писмо на В. Д. Стоянов от 5 апр. 1867. — АР, IV, с. 401—404.

[52] З. Урбан. Божена Немцова и България. — Чехословакия по пътя на социализма, 1957, № 2, с. 13.

[53] Писмо на В. Д. Стоянов от 22 авг. 1859. — АР, II, с. 461; срв. и ст. на В. Жачек. Васил Д. Стоянов в Чехия (1858—1868). — Сб. Чехословакия и България през вековете. С., 1963. с. 81 и сл.

[54] Писмо на В. Д. Стоянов от 28 септ. 1861. — АР, III, с. 757.

[55] АР, IV, с. 233.

[56] Дун. лебед, бр. 43, 25 юли 1861, с. 180.

[57] Дун. лебед. бр. 21, 14 февр. 1861, с. 94.

[58] Дун. лебед, бр. 38, 21 юни 1861, с. 157.

[59] Наш въпрос. — Дун. лебед, бр. 29, 11 апр. 1861, с. 123.

език е неприемлива за българите. Както пише накратко Раковски: „Български народ нищо не ищи да знай за панславизъм, то нещо бяло ли е, чърно ли е, българи го въобще не знаят!“[60] Същата мисъл той излага по-късно и в статията си „Обзор на въсток“: „Ние щем говори о панславизму по-после, до колико ся касае тойзи предмет на българите и въобще на славяните в Турско, да дадем свету да разбере, чи това е за тях една неправедна клевета. . .“[61]

Становището на Раковски относно панславизма съвпада с отношението към него на руските революционни демократи. Те вярват в освободителната мисия на руския народ, но ратуват за общославянско движение, без сливане на отделните славянски народи в общоплеменна маса, противно на панславизма, който цели да укрепи самодържавието върху почвата на православието и възприемане на руския език от всички славяни. Добре е изразил отрицателното си отношение към това царско славянофилство напр. Н. П. Огарьов, който пише: „Аз виждам дълбокото различие между панславизма и освобождението на славянските народи, тъй като панславизмът — това е филологическа фантазия, докато освобождението от турско робство става историческа необходимост и хуманно изискване. Рано или късно Русия трябва да помогне за това.“[62] Със свойствената си хаплива ирония по този въпрос пише и Бакунин. По повод на славянския конгрес в Москва през 1867 г. той бележи: „Славяните вероятно са особено доволни от нас. За съжаление аз не мога да кажа същото за нас. . . Ние очаквахме да видим сред пристигналите наши братя унижени и оскърбени, дошли при нас да се поучат на ум и разум, да се почудят на нашето величие и сила. . . Ние видяхме не хора мъдри, любящи реда, а хора диви, обичащи независимостта. Ние им казваме: дайте да образуваме едно стадо, а те в отговор ни казват: покорно благодарим — членове на стадо не искаме да бъдем. . . И свой своя не позна!“[63]

Верен син на българския народ, убеден революционер-демократ, Раковски храни искрени симпатии към славянството. Съумял да съчетае жаркото си родолюбие с обичта към славянските братски народи, той ратува за крепко славянско единство, основано върху съюз на свободни, равноправни славянски народи, без мракобесието на царизма и религиозния фанатизъм, подчинено на разума, просвещението и напредъка. По този начин с всички свои разбирания, изложени в многобройните си трудове, с цялата своя дейност Раковски израства не само като представител на българския народ, идеолог на най-прогресивните по онова време кръгове, но и като съмишленик на най-будната част от славянството.

---

[60] Български народен въпрос пред Отоманская порта. — Дун. лебед, бр. 9, 8 ноем. 1860, с. 35.

[61] Обзор на въсток. — Бъдущност, бр. 3, 22 март 1864, с. 10.

[62] Литературное наследство. Т. 63. М., 1956. с. 156—157.

[63] В. Искра, бр. 21, 11 юни 1867, с. 255. За отношението на руските революционни демократи към панславизма вж. С. А. Никитин. Славянские комитеты в России. М., 1960. 351 с.

СИМЕОН ДАМЯНОВ, ВИРЖИНИЯ ПАСКАЛЕВА. АНДРЕЙ ПАНТЕВ

ЗАПАДНИТЕ ДЪРЖАВИ И БАЛКАНСКИТЕ СЛАВЯНИ ОТ НАЧАЛОТО НА XIX В. ДО БЕРЛИНСКИЯ КОНГРЕС (1878)

Националноосвободителните движения на балканските[1] славяни, възникнали още през втората половина на XVIII в., се развиваха в тясна връзка с общоевропейския политически живот. Ръководителите на тези движения полагаха усилия да привлекат вниманието на великите сили върху борбата на своите народи и да ги спечелят за справедливата кауза, в името на която се проливаха потоци кръв.

От своя страна западните държави засилваха постепенно своя всестранен интерес към балканските славяни. Тяхната политика обаче може да бъде разбрана правилно само ако се разглежда като съставна част на т. нар. Източен въпрос.[2] Тъкмо през XIX в., когато разложението на Османската империя създаде най-благоприятни условия за чуждото търговско проникване и капиталовложения от всякакъв род, започнаха да нарастват стремежите към запазване целостта на Турция. Европейските капиталистически държави имаха, особено след Кримската война, значителни материални интереси в Турция и затова се обявяваха обикновено против националните въжделения на потиснатите народи.

Понякога политиката на запазване статуквото в Европейска Турция беше само формално отстояване. В същност всяка от големите западни държави се стремеше при подходящи условия да си осигури икономическо и политическо влияние в териториите, които щяха да бъдат откъснати от Турция в даден случай. За тази цел те образуваха различни съюзи, подценявайки неведнъж съществуващите и вече придобиващи все по-широк размах национално-освободителни движения на балканските славяни. А когато тези движения не можеха да бъдат пренебрегнати, отношението към тях се определяше един-

---

[1] Под балкански славяни авторите разбират през разглеждания период сърби (без сърбите под австрийска власт), българи, черногорци и бошнаци (общо название за основното славянско население в Босна и Херцеговина). Понеже в историческата литература, особено в чуждестранната до Втората световна война, българското освободително движение е слабо осветлено, авторите се спират по-подробно на него.

[2] Подробно по този въпрос у V. Paskaleva. Einige Probleme aus der Geschichte der Orientfrage in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts. — Etudes historiques, t. II. Sofia, 1965, S. 185.

ствено от подбудата за завоюване на нови позиции, за засилване на влиянието в тази част на Европа.

Традиционната политика на западните държави спрямо балканските славяни имаше антируска насоченост. Добре известно е, че с последователно провежданата си политика на разпокъсване на Турция Русия играеше обективно прогресивна роля по отношение на освободителните движения на южните славяни.[3] Подкрепяйки тези движения, тя се радваше на безспорни предимства на Балканите. Симпатиите на борещите се за свободата си народи към Русия се засилваха и от племенната и езиковата им общност с великата славянска държава. В това влияние западните държави виждаха заплаха за себе си. Те се стремяха всякак да противодействуват на руската експанзия и да предотвратят опасността от настаняването на Русия в района на Проливите, което щеше да я превърне в средиземноморска сила.

*

Една от най-заинтересованите държави от Източния въпрос през XIX в. беше Франция. Нейната политика спрямо балканските славяни е типичен пример за неизменния стремеж на Запада да прегради пътя на руското проникване към Босфора и Дарданелите. Въпреки че идеите на Френската буржоазна революция от края на XVIII в. съдействуваха в значителна степен за консолидирането на националните движения на Балканите, официалната френска политика беше, общо взето, враждебна спрямо тези движения.

Още Наполеон след египетския си поход се ориентира към съюз с Турция против Русия, в чието лице виждаше главната пречка за установяване на господството на Франция в Европа. След битката при Аустерлиц (1805) той отказа да подкрепи борещ се Сърбия; ако сръбското въстание можа да победи, това се дължеше до известна степен на руската подкрепа.[4] Подписаните от Наполеон договори в Тилзит (1807) и Ерфурт (1808) за унищожаване на Турция също останаха само на книга.[5] В същия момент, когато слагаше подписа си под тези договори, френският император тласкаше Турция към война срещу Русия, за да изтощи последната и подготви почвата за установяване на френската хегемония в Европа.[6]

Дори през годините на Реставрацията (1815—1830), когато позициите на Франция на изток значително отслабнаха, тя не се отказа от борбата си против влиянието на Русия на Балканите. С оглед на това френската дипломация реши да подкрепи на определен етап гръцкото освободително движение и да му окаже военна и материална помощ. Въпреки това въпросът за гръцката независимост беше решен не от западните държави, а от настъплението на руските воини начело с Дибич и от Одринския мир (1829).[7] Про-

[3] Още Фр. Енгелс писа, че „докато западните държави продължават да гарантират и поддържат „статуквото" и неприкосновеността на Турция. . ., девет десети от населението на Европейска Турция ще вижда в Русия своя единствена опора, своя освободителка, свой месия" (К. Маркс и Ф. Энгельс. Соч., изд. 2.III. 9, М., 1957. с. 32).

[4] П. И. Поповић. Француско-српски односи за време првог установка (Наполеон и Карађорђе). Београд, 1933.

[5] Alb. Vandal. Napoléon et Alexandre I-er. T. I. Paris, 1896. p. 10 sqq.; Ed. Driault. La politique orientale de Napoléon. Paris, 1904. p. 54 sqq.

[6] Aug. Boppe. La mission de l'adjudant-commandant Mériage à Widin (1807—1809). — Annales de l'Ecole libre des sciences politiques, Paris, I-ère année (1886), pp. 259—293.

[7] Е. Феоктистов. Борьба Греции за независимость. СПб., 1863; C. M. Woodhouse. The Greek war of independence. London, 1952.

тивоположно на очакванията на Франция с Одринския мир беше закрепена автономията на румънските княжества и Сърбия, засилиха се и търговските и политическите връзки между Русия и българските земи с посредничеството на българските емигрантски колонии в Одеса и Влашко. В резултат от всичко това влиянието на Русия на Балканите нарасна още повече.

Френската политика на поддържане интегритета на Турция се активизира през годините на Юлската монархия (1830—1848). Изключителна тревога предизвика сред френските управляващи кръгове тайният договор между Русия и Турция, подписан на 8. VIII. 1833 г. в Ункяр Ескелеси до Цариград. След като руският император оказа помощ на султана срещу бунтуващия се египетски паша Мехмед Али, Русия укрепи своето влияние с военна сила в Османската империя. Франция взе веднага мерки за засилване на своя флот в Средиземно море. В Париж се обсъждаше възможността да се форсират Дарданелите и да се влезе в Черно море, за да се изгони руската флота. Състоянието беше близко до избухване на война между двете сили.[8]

Франция полагаше неимоверни усилия да наложи преобладаващото си влияние в Цариград. Тя подкрепяше реформаторската дейност на султана с цел Турция да бъде представена пред световното обществено мнение като цивилизована държава. Същевременно тя полагаше усилия да откъсне Сърбия, Влашко и Молдова от влиянието на Русия, внушавайки на техните правителства, че крайната цел на Петербург е не да помогне за утвърждаване на независимостта им, а да ги лиши постепенно от държавен суверенитет. Поспециално влошаването на отношенията между Сърбия и Портата се обясняваше единствено с интригите на Русия.[9]

Твърденията за „руските интриги" се използуваха тогава като средство за оправдаване туркофилската политика на френското правителство. Те бяха пуснати в ход и след въстанието на българските селяни от Нишкия санджак в 1841 г., въпреки че академикът Жером-Адолф Бланки, изпратен със специална мисия от френското правителство, констатира точно обратното.[10] За да спечели позиции в България, Гизо направи опит чрез полските емигранти да привлече някои представители на тогавашната българска интелигенция (Александър Екзарх, Теохари Пиколо и др.).

Френското влияние в Турция достигна своя апогей през годините на Втората империя (1852—1870). Именно тогава Франция води заедно с Англия и Сардинското кралство в съюз с Турция Кримската война (1853—1856) срещу Русия, за запазване целостта на Османската империя. Още в хода на войната тя направи всичко възможно да привлече Сърбия на своя страна или поне да я неутрализира[11] и да наложи на Портата един нов реформен акт — Хатихумаюна — с цел да се отнеме всякакъв претекст от страна на Русия за намеса в турските работи в защита на християните, както и с цел да се ограничи българското освободително движение.

Превръщайки се в главен кредитор на Османската империя, френската буржоазия положи през 50-те и 60-те години на XIX в. големи усилия за за-

---

[8] F. Guizot. Mémoires pour servir à l'histoire de mon temps. T. IV, 2-e éd. Paris, 1863. p. 50—51; История на България. Т. I. С., 1961. с. 338.

[9] Le Temps du 25 Novembre 1837, Bulletin politique. Extérieur.

[10] J.-A. Blanqui. Voyage en Bulgarie pendant l'année 1841. Paris, 1845.

[11] Љиљана Алексић. Француски утицај у спољној и унутрашњој политици Србије за време Кримског рата (1853—1856). — Историјски часопис, књ. XI, 1960, САНУ, Београд, 1961.

пазване властта на султана над българските земи. Преди всичко тя разшири икономическото си проникване, обвързвайки България с френския пазар главно чрез монополизиране износа на селскостопански произведения. Същевременно се засили религиозната и културната пропаганда. Френските религиозни мисии на Балканите работеха усърдно за присъединяване на балканските славяни към католическата църква, за да се откъснат те от православието и следователно от Русия. На същата цел служеха и многобойните френски училища в Европейска Турция. Ако и да имаше своите приливи и отливи в зависимост от благоприятното или неблагоприятното положение, което Франция заемаше като велика сила, тази политика все пак се провеждаше последователно.[12]

След поражението си във войната с Прусия (1870—1871) Франция продължи да се придържа към традиционната си линия на приятелство с Турция. Отношението ѝ към българската национална революция, към въстанията в Херцеговина и Босна (1875), към стремежа на Сърбия да отхвърли турския васалитет беше отрицателно. Намесата на демократичната общественост, в това число и на великия поет Виктор Юго, в защита на българския народ след Априлското въстание в 1876 г. допринесе в значителна степен управляващите кръгове в Париж да се замислят за необходимостта от известно изменение на статуквото в Европейска Турция, но пак с мисълта да не се накърнят особено интересите на Турция. Именно в такъв дух Франция се обяви на Цариградската конференция (1876—1877) в полза на българската автономия. Естествено най-голяма роля в случая играеше стремежът на Франция да излезе от политическата си изолация, като се сближи с Русия, на която тя гледаше като на противотежест срещу германската заплаха.

Позицията на Франция обаче на Берлинския конгрес (1878) характеризираше най-добре нейната постоянна линия на Балканите през XIX в. След като направи всичко за предотвратяването на Руско-турската война, тя обедини усилията си с усилията на Англия, Австро-Унгария и Германия за ограничаване на резултатите от победите на Русия и допринесе за разпокъсването на българската нация. От съображения да се създаде бариера срещу по-нататъшното руско проникване на Балканите тя подкрепи териториалните искания на Гърция и Румъния, а за да защити вековните интереси на френските търговци, тя стана инициатор на запазването на капитулационния режим в новоосвободената българска държава.

Като оставим настрана Наполеоновата епоха, когато беше създадена провинцията „Илирия“ и френските териториални интереси граничеха плътно със западната част на Балканския полуостров, заслужава да отбележим, че след това Франция почти не се интересуваше от съдбата на австрийските славяни. До известна степен това може да се обясни с факта, че Франция и Австрия водеха една и съща политика на прегражданe пътя на Русия на Балканите. Въпреки всички трудности, които съпътствуваха тази политика, тя все пак ги караше да намират общ език против третия неприятел, който им се струваше с основание най-опасен. Същевременно Франция всячески се стремеше да противодействува на стремежа на Австрия да се представи като „защитничка“ на балканските славяни и да се разшири на юг за сметка на славянските земи, намиращи се под турска власт. Франция знаеше, че крайната цел

[12] По-подробно за това вж. у С. Дамянов. Франция и българската национална революция. С., 1968.

на тази експанзия в южна посока беше да се осигури на Австрия излаз на Егейско море.

*

Почти един век преди Виенския конгрес, още след сключването на Пожаревацкия мирен договор от 1718 г., австрийската политика играеше значителна, да не кажем ръководна роля в историческата съдба на балканските славяни. Австрия се стремеше непрекъснато към териториално разширение и политическо влияние на югоизток, в земите по долния Дунав.[13] И десетилетия наред австрийската дипломация следваше тази традиционна линия на поведение независимо от „големите" интереси на Хабсбургите в Централна и Западна Европа. Но от средата на XVIII в. австрийските попълзновения се сблъскваха все по-често с руските интереси на Балканите, въпреки че съществуваха периоди на взаимно подпомагане и сприятеляване между двете велики сили.

Отначало християнските народи под турско владичество се надяваха да се освободят с помощта на Австрия,[14] но постепенно те се убеждаваха, че подкрепата можеше да дойде единствено от Русия и задълбочаваха своята вяра в нейната освободителна мисия. Нарастващото упование на угнетените южни славяни в руското оръжие намираше израз най-вече по време на руско-турските войни от края на XVIII и началото на XIX в., когато се засилваха в същност и техните националноосвободителни борби. Именно към тези движения Австрия оставаше в повечето случаи хладнокръвна, неприятелски настроена, дебнейки само сгоден случай да разшири своето проникване в балканските провинции на Османската империя.

Още по време на сръбското въстание австрийското правителство обяви, че е неутрално по отношение на сръбското революционно движение, докато Русия го подкрепяше с пари и оръжие.[15] Хабсбургският двор се държеше напълно пасивно към продължителната борба на сръбския народ за освобождение и се представяше пред Портата като „миротворец", ограничавайки се да я известява чрез своя интернунций в Цариград за плановете на сръбските въстаници, уж с благородната цел да се постигне споразумение между двете враждуващи страни.[16] Приемайки една сръбска делегация в 1806 г., австрийският император недвусмислено заяви, че поради съществуващите приятелски връзки между Турция и Австрия на сръбското въстание не може да се окаже никаква материална и морална помощ.[17] По това време във Виена се страхуваха от Наполеон и от неговата евентуална намеса в сръбския въпрос, разбира се, в ущърб на австрийските интереси и затова там пазеха „стриктен неутралитет" до края на въстанието в съседна Сърбия.

След Виенския конгрес, както и след сключването на Одринския мир и образуването на новата гръцка държава Австрия се стараеше да поддържа поне привидно приятелски отношения с Русия с цел да се отстранят опасно-

---

[13] G. Odenthal. Österreichs Türkenkrieg 1716—1718. Düsseldorf, 1938; E. Heinrich. Die diplomatischen Beziehungen Österreichs zur Türkei, 1733—1737. Wien, 1944.

[14] М. Йонов. По въпроса за политиката на Австрия към Турция и политическите движения в България от края на XVI до началото на XVIII в. — Ист. пр., 1956, кн. 5, с. 27.

[15] A. Beer. Die orientalische Politik Österreichs seit 1774. Prag—Leipzig, 1883. S. 160.

[16] Пак там, с. 184—185.

[17] Пак там, с. 192.

стите от една общоевропейска война и да се потушават навсякъде възникващите либерални и демократични движения. Това беше една от основните линии на Метерниховата външна политика. И австрийският канцлер я поддържаше с голяма последователност до избухването на революцията в Европа през 1848 г. Същевременно той установи един твърд курс на австрийската политика в посока на „югоизток", към Балканите, в противовес на старата австрийска политическа концепция, обърната на „запад", т. е. борба за надмощие на Австрия над Прусия и другите германски княжества и херцогства.[18] Лично Метерних се интересуваше в разговорите си с турския посланик във Виена от корабоплаването и свободната търговия по Дунав и в Черно море.[19] С откриването на австрийското параходно плаване през 40-те години и по долния Дунав политическите интереси на Хабсбургската империя вече съвпадаха и с нейните икономически и териториални интереси на Балканския полуостров, за разлика от всички останали западни сили. Освен това в границите на обширната австрийска държава бе включено значително славянско население, изчислявано обикновено на 40—45% от цялото население. Този фактор играеше значителна роля в поведението на австрийските политици спрямо решаващи революционни изяви на балканските славяни.[20]

В общи линии австро-турските отношения се развиваха твърде приятелски през първата половина на XIX в. и бяха насочени към потискане на славянския елемент в двете империи с изключение на 1849 г., когато Турция отказа да предаде на австрийското правителство ръководителите на унгарското въстание и участниците в него, емигрирали на нейна територия. Даже в 1852 г., когато възникнаха трудности около обявяването на черногорския княз Данило за наследствен владетел и по този повод южните славяни се раздвижиха особено в Босна, управляващите кръгове във Виена бяха склонни да ги поддържат против Турция.

По време на Кримската война Австрия действуваше уж като „неутрална" страна, но твърде непоследователно и в същност враждебно спрямо Русия.[21] И почти цяло десетилетие след това основните линии на австрийската политика по отношение на Източния въпрос и неговото разрешаване не се измениха. Виенският кабинет поддържаше неотклонно интегритета на Турция. Австрийският двор не одобряваше стремежите на сръбския крал Милош и неговия син към пълно откъсване от Османската империя, страхувайки се, че примерът на Сърбия ще се окаже твърде заразителен и за останалите балкански славяни. Развитието на техните освободителни движения не се подценяваше във Виена. Затова австрийският интернунций в Цариград поддържаше упорито поведението на Портата спрямо Сърбия, особено в преговорите около опразването на Белград и Белградската крепост от турски войски.

През двете десетилетия след Кримската война назря и разрешаването на българския въпрос, който се изяви твърде остро в двата си компонента — борба за национална църква и извоюване на политическа независимост. Австрийската политика беше нюансирана спрямо двата основни потока на българското освободително движение. Отначало тя беше твърде активна по отношение на българо-гръцката църковна разпра. Австрийските консули в българските земи следяха непрекъснато хода на църковната борба с цел

[18] E. Molden. Die Orientpolitik Metternichs, 1829—1833. Wien—Leipzig, 1913.
[19] НБКМ, Ориенталски отдел, ОАК 26/87, 1843; ОАК 26/75, 1842.
[20] A. Prokesch v. Osten. Aus den Briefen (1849—1855). Wien, 1896.
[21] H. Friedjung. Der Krimkrieg und die österreichische Politik. Stuttgart—Berlin, 1907.

да постигнат отклоняване на българите от общността на православната църква и да увеличат възможността за разпространяване на католицизма в България.[22] И в тази насока австрийската дипломация проявяваше особена гъвкавост и умение.

След неуспешните опити да бъде спечелен българският народ за католическа вяра австрийската политика се насочи към откъсване на българите от общността на източноправославните църкви, намиращи се под покровителството на Русия. Подкрепяйки борбата на българския народ за национална църква, Австрия се стремеше да забие, от една страна, клин в руската близкоизточна политика, опираща се на единството на православните църкви, а, от друга — тя смяташе, че българските искания ще се удовлетворят с разрешаването на църковния въпрос, без да се стига до разрешаването на въпроса за национално освобождение. Целите на австрийското (австро-унгарското) правителство не се осъществиха на дело, но с намесата си в българските църковни работи австрийската дипломация повлия обективно положително върху разрешаването на някои моменти от църковния въпрос.

По редица вътрешно- и външнополитически причини „ориенталската" политика на Австро-Унгария на Балканите стана по-дейна. В 1866 г. канцлерът граф Бойст подкрепи сръбското правителство в споровете му с Портата. Той смяташе, че ако Сърбия бъде удовлетворена, тя няма да поддържа понататък разширяващите се освободителни движения на другите балкански славяни.[23]

По същото време австрийската индустрия и търговия се нуждаеха вече осезателно от здрави позиции на балканските пазари в конкурентната борба срещу Англия и Франция.[24] Икономическите и политическите интереси на Австро-Унгария ѝ диктуваха едно по-задълбочено вмешателство в балканските проблеми. И нейните политици се стремяха да го осъществят на всяка цена особено през 70-те години, когато Хабсбургите търпяха неуспех след неуспех в Средна и Западна Европа. Както отбелязва граф Андраши в едно свое писмо, Австрия трябваше да защищава своите жизнени интереси най-упорито поне в Босна и Херцеговина, седейки в предните „ложи" на ориенталския театър.[25] И затова националноревюционните движения на балканските славяни станаха невралгичен пункт в австро-унгарската външнополитическа стратегия.

Страхувайки се, че революционните брожения в Европейска Турция ще намерят отзвук сред славяните под австрийска власт, външното министерство във Виена изгради широка мрежа от свои агенти, които следяха внимателно развитието на революционните движения в България, Босна и Херцеговина.[26]

---

[22] Документи за българската история. Събрал П. Ников, под ред. на Ст. Романски. Т. VI, ч. II. С., 1931; Кирил, патриарх български. Принос към българския църковен въпрос. С., 1961.

[23] Mémoires du comte de Beust, ancien chancelier de l'Empire de l'Autriche-Hongrie. T. II. Paris, 1888.

[24] В. Паскалева. Икономическото проникване на Австрия (Австро-Унгария) в българските земи от Кримската война до Освобождението. — Изв. на И-та за бълг. история, т. 7, С., 1957.

[25] A. Beer. Пос. съч., с. 669—670.

[26] В австрийските архиви се намират огромен брой консулски и други донесения, които разкриват подробно политиката на Австро-Унгария на Балканите особено през 70-те години. Някои от тях са публикувани в Actenstücke aus den Correspondenzen des kais. u. kön. gemeinsamen Ministeriums des Äusseren über orientalische Angelegenheiten (vom 16 Mai 1873 bis 31 Mai 1877). Wien, 1878.

При всяка революционна проява на българите в страната, както и зад граница, австрийските представители подпомагаха турското правителство да се справи с нея. Така австрийската дипломация се намеси дейно в изгонването на Г. С. Раковски от Австрия, във въпроса за преминаването на български чети от Влашко и в редица други случаи.[27] Често дори слуховете за подготовка на въстание в балгарските земи се преувеличаваха от страх да не се изпусне положението. Така още в началото на 1876 г. австро-унгарският посланик в Цариград граф Зичи предупреждаваше Андраши, че тлеещата бавно жар в България може да пламне. И когато наистина България пламна, австрийските представители в Турция не предприеха никакви мерки да спрат жестоката разпра на башибозуците с българското население. Напротив, изпълнени с безпокойство, те поддържаха тясна връзка с управляващите среди в Цариград,[28] опитваха се да омаловажат значението на това събитие, а австрийското правителство забрани на славяните в Австро-Унгария да събират помощи за българите. Изобщо във Виена се провеждаше целенасочена пропаганда, която се стремеше не без успех да насочи общественото мнение в цялата дуалистична монархия в полза на Турция.

Същата линия се провеждаше и спрямо избухналото една година преди това (началото на 1875 г.) въстание в Босна и Херцеговина. Австрия се отнасяше към него враждебно и се стремеше да склони Русия към пълно въздържание. Според Виенския кабинет бяха необходими декларации от страна на западните държави, с които да се спре по-нататъшният ход на революционните събития. И Виенското правителство разви трескава дейност, насочена към потушаване на въстанието.[29]

Когато се откри Цариградската конференция в края на 1876 г., желанията на Портата се подкрепяха напълно от Австро-Унгария. Андраши смяташе конференцията обречена на провал, но открито заяви, че една евентуална автономия на България, Босна и Херцеговина би била несъвместима със запазването на целостта на Турция.[30] Австрийското правителство се страхуваше и от евентуална руска окупация на долнодунавските земи. Във Виена се развихряха антируски настроения, когато граф Игнатиев постави въпроса за България.

Малко по-късно в Будапеща бе подписана тайна конвенция, която осигуряваше неутралитета на Австро-Унгария в случай на руско-турска война. В замяна на това Русия даде своето съгласие австро-унгарските войски да окупират Босна и Херцеговина.

По време на Руско-турската война австро-унгарското правителство гледаше с безпокойство на настъпилите събития на Балканите. А когато руските войски стигнаха Сан-Стефано, настъпи обърквание.[31] Санстефанският мирен договор бе преценен като удар за Хабсбургската империя. Но нещата се измениха и по Берлинския договор тя получи право да окупира най-после Босна и Херцеговина. Осъществи се въжделението на австрийската политика: Хаб-

---

[27] В. Паскалева. Политиката на Австрия (Австро-Унгария) и българското национално-освободително движение от Кримската война до Освобождението. — Изв. И-т Ботев — Левски, кн. III, С., 1959.

[28] Пак там, с. 127—131.

[29] A. Beer. Пос. съч., с. 624—628.

[30] Otto Lange. Die Orientpolitik Österreich-Ungarns vom Ausgleich bis zum Berliner Kongreß. Berlin, 1926. S. 9—50.

[31] Th. v. Sosnosky. Die Balkanpolitik Österreich-Ungarns seit 1866, B. I. Stuttgart u. Berlin, 1913. S. 159—187.

сбургите стъпиха здраво на Балканския полуостров за сметка на славянското му население.

*

Официалната линия на английската външна политика спрямо балканските славяни беше компонент на нейната обща близкоизточна стратегия. Поради това отношението на Англия към един или друг от поробените южнославянски народи се отразяваше на взаимоотношенията ѝ с държавите, които бяха пряко заинтересовани от разрешаването на Източния въпрос. В зависимост от това, под чия власт се намираха южнитеславяни—под властта на Хабсбургите или под османска власт,—в английската външна политика имаше две главни насоки: с оглед на Австрия, по-късно Австро-Унгария, и с оглед на Турция. Втората насока имаше по-важно значение поради органическата свързаност на проблемите на южните славяни в Османската империя с най-чувствителния пункт в близкоизточната политика на Великобритания — статута на Проливите и произтичащия от него въпрос за съотношението на силите в Източното Средиземноморие.

Още в началото на XIX в. английската дипломация постави под зорко наблюдение развитието и програмата на националноосвободителното движение на южните славяни, въпреки че през цялата първа половина на XIX в. борбата на гърците за национално освобождение и по-нататък за обединение заемаше централно място в балканската политика на Англия. За нея, както и за Русия, Франция и Австрия един от главните и постоянни проблеми на световната политика от началото на XIX в. стана Източният въпрос.[32] Неслучайно по това време южнославянските земи и народи станаха обект на разностранен интерес от страна на английските пътешественици, журналисти, дипломати и общественици. Както е известно, Англия възприе принципа на защита на целостта на Османската империя. Тя беше оная могъща велика сила, която прояви най-голям консерватизъм при спазването на този принцип.

В повечето случаи английската дипломация и преса отричаха националната същност на освободителните борби на южните славяни. Но едновременно с това отличаващата се с политически реализъм английска буржоазия виждаше в перспектива неизбежността от обособяването на балканските народи в отделни държави, особено на тия, които влизаха в пределите на Европейска Турция. Поради това на политическата авансцена Англия действуваше като последователен противник на славянската независимост, но тя държеше сметка и за евентуалната перспектива на частичен или краен успех на южнославянското освободително движение. За разлика от някои други велики държави в намеренията на Англия липсваха териториални претенции и специални икономически интереси в южнославянските земи. Англия имаше особени планове на Близкия Изток, поради което държеше на балканския интегритет на Турция с цел да откъсне Египет, Ливан и други части от близкоизточните провинции на Турция.

В хода на развитието на националноосвободителните движения на балканските славяни и на освободените Сърбия и Черна гора английската политика претърпя известно развитие, запазвайки особеностите на своите прин-

---

[32] За този период от историята на английската външна политика вж. R. W. Seton-Watson. Britain in Europe, A Survey in Foreign Policy. Cambridge, 1938.

ципи и методи. Главната причина за тази относителна устойчивост и самостоятелност на английските действия се обуславяше от неизменно съществуващите противоречия между Англия, Франция и Русия в района на Проливите. Тази политика се прояви в събитията, свързани най-вече с руско-турските войни от началото на века до 1878 г.[33] С тези войни Русия водеше посредством въоръжени действия политика на постепенно разчленяване на Османската империя. Главният вдъхновител на общите противодействия от страна на западните сили за дълго бе Англия, към която се присъедини от средата на века активно и Франция. Силните позиции на Англия в Близкия и Средния Изток, нарастващото ѝ икономическо и политическо влияние върху Портата правеха стабилно положението ѝ като главен противник на руското проникване на Балканите. Поради това, противопоставяйки се неизменно на Русия, Англия беше един от задържащите външнополитически фактори в освободителните движения на балканските славяни.

След преодоляването на кризата, предизвикана от двете сръбски въстания и въстанието на гърците в началото на XIX в., резултат от които бе създаването на независимите княжества Сърбия и Гърция, пред английските правителства възникнаха нови и по-сложни задачи. След създаването на тези две млади държави английските правителства трябваше да оперират в своите действия вече не само с Турция и Австрия, но и с тях, където Русия имаше трайни и естествени преимущества. След успехите на Русия с Одринския и с Ункяр-Искелеския договор особено важна за Великобритания стана Сърбия. Англо-руското съперничество в тази страна оказваше трайно влияние върху вътрешното и външнополитическото развитие на княжеството.

През 1837 г. по инициатива на Англия в Белград бе акредитиран лично при княз Милош първият английски дипломатически представител. Чрез него лондонското правителство се стремеше да контролира вътрешните работи на Сърбия и да се сдобие с вярна информация за опасностите, които криеше развитието на освободителните движения в съседните южнославянски земи.[34] Британският консул успя да внуши на Милош примирително поведение спрямо Портата, което забави общото развитие на южнославянското освободително движение. Освен това за укрепването на търговските си интереси на Балканите Англия възлагаше големи надежди на бъдещата роля на Сърбия.[35] Тази линия на английската политика намери по-късно своя теоретически израз в доктрината Палмерстон, според която Сърбия трябваше да образува бариера против бъдещите посегателства на Русия. По същия начин няколко десетилетия по-късно Англия активизира политиката си в новоосвободена България, за да я направи преграда за руската балканска и средиземноморска политика.[36] И в двата случая английските правителства използуваха заинтересоваността на Австрия и подкрепяха нейните претенции в южнославянските страни.

След Кримската война черногорският въпрос стана един от важните въпроси на европейската дипломация. Поради възможността Черна гора да стане притегателен център за другите балкански славяни и поради особе-

---

[33] W. E. Mosse. The Rise and Fall of the Crimean System, 1855—1871. London, 1963.

[34] S. R. Pavlowitch. Anglo-Russian Rivalry in Serbia 1837—1838, The Mission of Colonel Hodges. Paris, 1961.

[35] Public Record Office, FO, 195/881, FO 78/1971.

[36] А. Пантев. За политиката на английското либерално правителство към България 1880—1885. — Ист. пр., 1966, кн. IV, с. 3—72.

ния интерес на Русия към нея тази малка държава привличаше все повече и повече вниманието на европейските правителства. При постоянните преговори и спорове в Цариград за турско-черногорските граници и особено по време на турско-черногорската война и събитията през 1862 г. Англия поддържаше страната на Турция.[37] Така през 1857 г. новият английски посланик в Цариград лорд Стратфорд-Канинг действуваше против териториалното увеличение на Черна гора.[38] През 1860 г. Англия отказа в последния момент да се присъедини към колективната акция на силите пред Портата в полза на християните, а отрицателната позиция на Англия по време на турско-черногорската война направи дълбоко впечатление у всички южни славяни. В Сараево английският консул Холмс, подпомаган от френския си колега, зорко следеше поведението на руските дипломати, предугаждайки „опасност от разпространение на идеята за славянско единство". Той съобщи в Цариград за „руско-пруски заговор и славянска пропаганда в Сараево"[39].

Подобно на Франция и Австрия Англия се противопоставяше и на стремежите на Сръбското княжество да стане обединителен център на южнославянските освободителни движения. Когато през 1867 г. българските чети на Панайот Хитов и Филип Тотю навлязоха през Дунав в България, а в Сърбия се подготвяше друга голяма чета, която да се съедини с тях, английският консул в Белград Лонгуърт предприе енергична кампания в дипломатическите кръгове против сръбското правителство и не се успокои, докато княз Михаил не даде категорично нареждане да се преустанови каквото и да е съдействие на българските въстанически опити.[40] Заедно с Австро-Унгария Англия постоянно подкрепяше Портата в протестите ѝ срещу сръбското правителство и обвиненията ѝ, че Сърбия систематически разпалва бунтовнически движения в Босна, Херцеговина и България.[41]

България беше последната страна, която в първите десетилетия на XIX в. стоеше по̀ настрана от вниманието на Англия, но по време на Кримската война и особено след нея също влезе в многобройните дипломатически комбинации на отделните английски правителства. Един от главните фактори за това бе основателната тревога, предизвикана от факта, че и българите ставаха все по-опасни смутители на османското господство в Европейския Югоизток. С влизането на България в орбитата на английската дипломация бе завършена цялостната структура на английските стратегически интереси на Балканския полуостров. Чак до освобождението на нашата страна основната линия на официалната английска политика спрямо българския национален въпрос беше определено отрицателна. Държейки сметка за традиционното руско влияние всред българското общество, както и за руските интереси спрямо българските земи като хинтерланд на Цариград и Проливите, английските дипломатически представители в българските земи и на Балканите следяха неизменно развоя на освободителното движение, настроенията на

---

[37] Гр. Јакшић и В. Вучковић. Сполна политика Србије за владекне за Михаила. Први Балкански савез. Београд, 1963. с. 435—436.

[38] Р. Јовановић. Разграничење Црне горе и Турске 1858 године. — Историјски записи, бр. 3, Титоград, 1966, с. 17.

[39] PRO, FO, 78/2137, 2100.

[40] PRO, FO, 195/891; FO 195/882.

[41] Вж. многобройните постъпки на Лонгуърт пред сръбските власти в PRO, FO 78/1973, 1974.

широките маси и ярките прояви на революционните борби.[42] Техните позиции спрямо българското освободително движение се концентрираха в две тенденции: на първо място — в стремеж да омаловажат съпротивителното движение на българите и желанието им да извоюват политическото си освобождение, като твърдяха официално, че османското владичество в България съвсем не е така пагубно за българския народ; на второ място — в упражняване натиск върху Портата и другите балкански правителства с цел Портата да вземе най-бързи мерки за потушаване на опитите за въстания в българските земи, а съседните християнски държави да преустановят подпомагането на българските вълнения.

За отбелязване е, че английската дипломация, която се обявяваше категорично против акциите на българите за политическо освобождение, по отношение на църковната борба се преориентира по-бързо. Използувайки затрудненото положение на Русия в българо-гръцката църковна разпра, която желаеше да подпомогне българите, без да загуби влиянието си над гърците, Англия подкрепяше още преди Кримската война в отделни моменти българските искания. Освен това тя използуваше протестантската пропаганда в българските земи, за да създава свои центрове за политическо влияние в Цариград и във вътрешността на страната.

Възникналата Източна криза от 1875—1878 г. отново събра като във фокус всички противоречия на великите сили на Балканите. Тя мобилизира, както никога дотогава, и английската политика спрямо южните славяни. Събитията на Балканите се развиваха с такава стремителност, че английското правителство бе поставено пред алтернативата — да продължава ли старата Биконсфилдова линия на поведение или да ревизира своята южнославянска политика. То предпочете в крайна сметка първия вариант. На Цариградската конференция в края на 1876 г. английската дипломация насърчи Портата да осуети споразумението на силите за въвеждане на нови реформи с обещание за конституция. Този враждебен екстремизъм на английската политика спрямо съдбата на борещите се балкански славяни не можеше да не предизвика осъдителна реакция в демократичните среди на английското общество още повече, че в тези си прояви то бе подкрепяно от намиращата се в опозиция либерална партия на У. Гладстон.[43] Широката протестна вълна срещу кланетата в Босна и България, благотворителните акции в помощ на пострадалото население бяха израз както на хуманни съображения, така и на мотиви от политическо естество.

Руско-турската война 1877—1878 г., нейните реални и възможни последици предизвикаха дълбока криза в традиционните концепции на английската външна политика. Победите на руското оръжие във войната и освобождението на част от българските земи до голяма степен охладиха разгорещените изяви на възмущение в Англия срещу турските зверства. Неслучайно след падането на Плевен се забелязва решително спадане на вълната от акции в полза на поробените южни славяни и засилване на антируските настроения. Това явление бе съпътствувано от решителни предупредителни мерки на английското правителство, което заплаши Русия с бойни действия в случай на руски

---

[42] За осведомеността на английската дипломация относно народностния облик на славянското население в Турция и неговите въжделения вж. Хр. Христов. Освобождението на България и политиката на западните държави 1876—1878. С., 1968. с. 66—69.

[43] D. Harris. Britain and the Bulgarian Horrors of 1876. — Univ. of Chicago Press, 1939.

излаз на Проливите.[44] Продължение от тази позната политика спрямо Русия бе и кампанията на Англия по отношение решенията на Санстефанския мирен договор. Резултатът от враждебната активност на английската дипломация бе създаването на антируска коалиция, която изправи Русия пред опасността от война с обединените сили на всички западноевропейски държави в съюз с Турция.

*

Не трябва да се подценява и косвената намеса на Прусия, а след 1871 г. на обединена Германия в борбите на потиснатите балкански народи за освобождение. Заинтересоваността на германските дипломати към важни въпроси — съставки на „ориенталските" събития — беше подчинена безспорно на основните въпроси на вътрешната и външната политика на Прусия — Германия, особено след като на нейното кормило застана Ото фон Бисмарк. Той изтика в същност ролята на германската дипломация в Източния въпрос на по-предна линия, отреждайки ѝ значително място в решителните моменти от историята на балканските славяни за две десетилетия след Кримската война.

Още с идването си на власт в 1862 г. Бисмарк даде изявление във връзка с въстанието в Херцеговина, че отношението на Прусия към него няма да се основава само върху действителната обстановка в Турция, а ще се има пред вид ползата, която може да извлече пруското правителство от общоевропейската политическа ситуация, възникваща в резултат от известни събития на Балканите.[45] И този лайтмотив на пруската политика спрямо Източния въпрос изобщо и спрямо балканските славяни в частност важи еднакво за германската дипломация след 1871 г.

С неповторимо майсторство Бисмарк извличаше полза за германските интереси от международните противоречия в Източния въпрос. В отделни случаи поддържаше Турция, особено когато се повдигаха въпросите около националноосвободителните движения на балканските славяни и техните общославянски, обединителни настроения. Както е известно, на неговата вътрешна и външна политика бе присъща дълбока антиреволюционна насоченост и антиславянска тенденция, най-вече страх от панславизма. А тези позиции намираха независимо от всичко допирни точки с управляващите среди в Турция.[46]

От друга страна, развитието на руско-германските отношения през 60-те и 70-те години определяше осезателно позицията на Прусия — Германия към националноосвободителните движения на балканските славяни. Както по тактически, така и по стратегически съображения Германия бе силно заинтересована след 1871 г. от непрестанното изостряне и разпалване на източната криза и от нейното разрешаване посредством пряка руска въоръжена интервенция срещу Османската империя.[47] Ръководена от големите си инте-

[44] Хр. Христов. Пос. съч., с. 132 и сл.

[45] Die auswärtige Politik Preußens, 1858—1871, B. III. Bearbeitet von R. Ibbeken. Oldenburg, 1932. S. 42.

[46] Archiv des Ausw. Amts, Bonn. Türkei, I. A. B. q. 114, adh. III. Vol. 9. Bismarck an Bülow, 13. Oktober, 1876.

[47] К. Косев. Руско-германските отношения и Освобождението на България (1877—1878). — Сб. Българо-германски отношения и връзки. Изследвания и материали, т. I, С. 1972.

реси спрямо Русия, както и от чисто икономически съображения, Германия бе заинтересована в същност от промяна на статуквото на Балканите. Така германската политика се различаваше коренно през 70-те години от традиционната политика на другите западни велики сили, насочена към запазване на статуквото на Балканите и целостта на Турция.

Общият страх на западните държави от разширяването на руското влияние сред балканските славяни нанесе удар на успехите на руското освободително дело, разпокъса България и предостави Босна и Херцеговина на Австро-Унгария. Антируската и по същество антиюжнославянска дейност на западните правителства намери завършен израз в свикването и решенията на Берлинския конгрес.

ВОИН БОЖИНОВ, ВИТКА ТОШКОВА

НАРОДНООСВОБОДИТЕЛНАТА БОРБА В БЪЛГАРИЯ ПРЕЗ ВТОРАТА СВЕТОВНА ВОЙНА (1941—1944)

Агресията на хитлеристка Германия срещу Съветския съюз промени коренно международната обстановка, превърна окончателно Втората световна война в справедлива и освободителна за народите и предизвика разгръщането на въоръжена антифашистка съпротива не само в окупираните, но и в сателитните и съюзените с фашистка Германия държави.

Курсът на въоръжената борба, възприет от Българската комунистическа партия[1] през юни 1941 г., беше нова стратегическа и тактическа линия на партията, съобразена с вътрешнополитическите условия и измененията се международни отношения. При осъществяването на този курс се обединиха две основни тенденции — общонационална и интернационална. Първата произлизаше от обстоятелството, че като съюзник на хитлеристка Германия България бе поставена в икономическа и политическа зависимост от Третия райх. Същевременно тя трябваше да изпълнява и съюзническите си задължения, предоставяйки на германското стопанство и армия своята територия като снабдителен тил и стратегически плацдарм и българската войска в качеството на задържащ фактор срещу Турция и жандарм за антифашисткото съпротивително движение в Югославия и Гърция.

Ликвидирането на българския монархо-фашизъм, свързал страната с държавите от фашистката коалиция, можеше да се осъществи само след разгрома на нацистка Германия. Тази задача, произхождаща от националните интереси на българския народ, съвпадна изцяло с интернационалните задачи на всички свободолюбиви народи през Втората световна война. Именно затова новата стратегическа и тактическа линия на БКП представляваше неделима част от стратегията и тактиката на световното комунистическо движение.[2]

---

[1] През периода на въоръжената борба БКП се наричаше Българска работническа партия (БРП).

[2] Проблемите, свързани с борбата на българския народ против монархо-фашизма (1941—1944), и победата на Деветосептемврийското антифашистко въоръжено въстание са обект на задълбочено и всестранно изследване от редица български и чуждестранни специалисти — историци, философи, икономисти, социолози. Поради ограничения обем на доклада посочваме само някои историографски и библиографски публикации, в които се разглеждат или изброяват по-голяма част от изследванията, посветени на третираните тук въпроси. (Е. Костова. Изследвания за въоръжената борба и победата на 9. IX. 1944 г. —

Първи документ, с който още на 22. VI. 1941 г. се определяха основните стратегически и тактически моменти в политическата линия на партията, беше позивът, издаден от ЦК на БКП. В този исторически документ се подчертаваше освободителният характер на войната, която съветските народи водеха срещу хитлеристка Германия, а така също и нейното огромно значение за освободителната борба на всички поробени народи. В позива правилно се посочваха главните и непосредствени задачи, които стояха пред БКП и българския народ: „. . . да не допусне по никакъв начин използуването на своята земя и своята войска за разбойническите цели на германския фашизъм. . . Нито едно зърно българска пшеница, нито късче български хляб на германските фашисти и обирачи. Нито един българин в тяхна услуга!“[3]

Като основа за цялостното и задълбочено разработване на политическата линия на партията се поставяха указанията на Г. Димитров, дадени от Секретариата на Изпълнителния комитет на Коминтерна в деня на германското нападение срещу Съветския съюз. В тях ясно и определено се подчертаваше, че главният удар трябва да се насочи против фашизма.[4] Тази постановка бе включена и в проекторезолюцията на Задграничното бюро на ЦК на БКП при определяне на главната задача на българските комунисти в периода на антифашистката съпротива: „Сега, когато Хитлер започна своя разбойнически поход срещу СССР, главната, единствената, непосредствената задача на българските комунисти е да действуват за пълния разгром на фашистка Германия и нейната армия“[5]. Тази постановка не означаваше, че партията се е отказала от своята крайна цел — социалистическата революция. Но осъществяването на социалистическата революция в дадения етап можеше да се постигне само по пътя на антифашистката борба на всички трудещи се за унищожаване на главния враг — хитлеризма и българския фашизъм. В национален мащаб тази задача можеше да се изпълни чрез сплотяването на „всичко честно, всичко здраво, всичко човечно, всичко антифашистко“ в страната.

В проекторезолюцията на Задграничното бюро защитата на Съветския съюз се разглеждаше като израз на единството на националните и интернационалните задачи на българската работническа класа в борбата за национално освобождение и демократическо развитие.

Правилно определената стратегическа линия на БКП се съчетаваше с произтичащата от нея тактика, т. е. с най-подходящите форми и средства на борба и организация. Тактическите въпроси за дейността на партията се поставяха както в позива от 22 юни, така и на заседанието на Политбюро на ЦК на БКП от 24 юни 1941 г. Централно звено в партийните решения беше подготовката на въоръжената борба. За втори път след Септемврий-

---

Ист. пр. 1964, кн. 2—3, с. 242—247; Изследвания за въоръжената борба на българския народ и победата на Девети септември 1944 г. —История и основи на комунизма, 1969, кн.4, с.45—48 и кн. 5; И. В. Ганевич. Историография и источниковедение национально-освободительной и классовой борьбы болгарского народа в период Второй мировой войны. Одесса, 1965; Хр. Христов. Деветосептемврийската социалистическа революция в марксистката и буржоазната историография. — Първи конгрес на Българското историческо дружество, С., 1972, с. 193—221 и др.)

[3] Въоръжената борба на българския народ против фашизма 1941—1942. Документи. С., 1962, с. 27.

[4] ЦПА при ЦК на БКП, ф. 147, оп. 2, а. е. 431.

[5] Пак там, ф. 3, оп. 4, а. е. 586; Ст. Петров. Стратегията и тактиката на БКП в борбата против монархо-фашизма (1941—1944). С., 1969. с. 38—57.

ското въстание (1923) партията възприе курс за подготовка на въоръжено въстание.

За непосредственото организиране на въоръжената борба към ЦК на БКП се създаде Централна военна комисия. В окръжните комитети на партията бяха определени лицата, отговорни за работата в армията, за създаването на бойни и диверсионни групи, за формирането на партизански отряди.

Въоръжената борба на българския народ премина през три етапа, тясно свързани с развитието на военните действия на Източния фронт. Първият етап започна през юни 1941 г. и завърши с победата на Съветската армия при Сталинград; началото на втория бе през пролетта на 1943 г. и той продължи до май 1944 г.; третият етап обхвана времето от май 1944 г. до победата на въоръженото въстание на 9. IX. 1944 г.

При определяне характера, размера и силата на въоръжената борба на българския народ, водена изключително под ръководството на БКП, трябва да се имат пред вид условията, при които бе възприет и се осъществи курсът на тази борба. Вътрешно- и външнополитическите условия за разгръщането на въоръжена борба в този момент бяха обективно неблагоприятни. Преди всичко отсъствуваше най-важното условие — революционна ситуация в страната. Отрицателно въздействие за една масова антифашистка съпротива особено през първия етап, оказваха и редица вътрешни и външни фактори.

В България за разлика от някои страни, като Полша, Югославия, Гърция и др., останаха непокътнати след навлизането на германските войски през март 1941 г. държавно-административният апарат, армията и полицията. Нещо повече, присъствието на германски войскови части в страната засилваше позициите на монархо-фашистката власт. Второ — завземането на Македония и Беломорска Тракия представляваше благоприятен повод за провеждане на активна националистическа и шовинистическа пропаганда. Създадената илюзия за постигнатото „национално обединение“ за момента не само оправдаваше прогерманския курс на монархо-фашистките управляващи кръгове, но и влияеше пагубно върху съзнанието и поведението на значителна част от българската интелигенция, дребната буржоазия и дори върху голяма част от антигермански настроените буржоазни среди. Трето — в страната свирепствуваше политическо безправие и фашистки терор.

Още през юни 1941 г. от народното събрание бяха отстранени представителите на БКП. Полицията интернира или изпрати в затворите стотици видни антифашисти и партийни членове. С направените изменения в Закона за защита на държавата той стана още по-реакционен. Въведена бе смъртна присъда и за непълнолетни лица. С новия Закон за защита на нацията и еврейското малцинство бе поставено в унизително и безправно положение. Той наруши демократичните традиции на българския народ по отношение на малцинствените групи в България. Сериозна пречка за разгръщането на въоръжената борба представляваше и недостигът на оръжие и боеприпаси, както и липсата в началото на опитни военни кадри.

Тези особености при провеждането на тактическата линия на БКП трябва да се имат пред вид, за да се определи правилно и ясно не само характерът на въоръжената антифашистка борба в България през периода 1941—1944 г., но и да се разкрие по-пълно и обективно вярно изключителният героизъм

на БКП като организатор и ръководител на въоръжената съпротива на българския народ.[6]

Специфичните вътрешнополитически условия в България затрудняваха в началния етап осъществяването на въоръжената борба. Въпреки това партията извърши огромна организаторска и политическа работа не само сред партийните кадри, но и сред трудещите се маси, издигайки съобразени със съществуващата обстановка тактически лозунги. А през лятото на 1942 г. тя изработи и обстойна платформа за действие, залегнала в програмата на Отечествения фронт.

*

През първия етап на въоръжената борба БКП действуваше в няколко направления. Първо — партията извърши широка разяснителна работа сред населението, за да даде отпор на фашистката пропаганда, която превъзнасяше германските успехи на Източния фронт и предвещаваше поражение на Червената армия. Второ — БКП и РМС развиваха широка организаторска дейност за създаване на нови и възстановяване на разгромените от врага партийни и младежки организации в градовете, селата и предприятията.

Главно внимание през този етап обаче БКП отделяше за формирането на бойни и диверсионни групи и на партизански чети. По данни на фашистката полиция от юни до декември 1941 г. в България се извършиха 50 саботажни акции и опити за саботаж.[7] През 1942 г. техният брой нарасна на 234.

Преминалите в нелегалност и към въоръжена самоотбрана партийни и ремсови дейци образуваха и първите партизански групи в страната. Първата партизанска чета бе създадена на 26. VI. 1941 г. в Разложко (Пиринския край) под ръководството на Н. Парапунов, член на Окръжния комитет на БКП в Горна Джумая (Благоевград). През август с. г. партизанска чета се образува и в Дупнишко (Станке Димитров); през октомври — в Баташко (Родопите), през ноември — в района на с. Чехларе, в Средногорието. До края на 1941 г. във всички окръзи бяха създадени нелегални групи от комунисти, които покъсно прераснаха в партизански групи и чети. С това се сложи началото на партизанското движение в България.

През 1941 г. партизанското движение в страната беше все още в началото на своето организиране и укрепване и без необходимия боен опит. Извършиха се общо 16 въоръжени партизански акции. Въпреки това то започна да безпокои сериозно монархо-фашистката власт и полицията. В полицейския отчет за 1941 г. по този повод се отбелязваше, че „комунистическата опасност не само не е преминала, но се увеличава и става застрашителна“[8].

Успешното настъпление на Съветската армия през зимата на 1941—1942 г. опроверга пропагандния хитлеристки лозунг „за светкавична война“ срещу Съветския съюз и развенча мита за непобедимостта на германската армия. Това положение стимулираше усилията на БКП през този етап за предотвратяване на всякакви опити от страна на фашисткото правителство и

---

[6] Своеобразието в обстановката, в която се провеждаше антифашистката съпротива в България, се отбелязва още през октомври 1941г. в писмото на ЦК на БКП до ЦК на ЮКП; Б. Стойнов. Бойните групи 1941—1944 год. С., 1969, с. 13—15.

[7] АМВР, обд. 6553, л. 23.

[8] АМВР, ф. 2, обд. 20931, л. 46.

германското военно-политическо ръководство да се включи и българската армия във войната срещу Съветския съюз.

През първата половина на 1942 г. в страната все още не можа да се организира широка въоръжена борба срещу фашистката власт. Главната причина за това бяха ударите на фашистката полиция върху редица партийни ръководства и бойни групи. В народоосвободителната борба тогава паднаха видни дейци на партията и антифашисткото движение. През пролетта на 1942 г. фашисткият военен съд осъди на смърт смелия патриот и радетел за българо-съветска дружба безпартийния генерал Владимир Заимов. Самият факт, че един висш представител на офицерството премина на страната на народа, бе показателен и за духа на армията. През юни и юли 1942 г. фашистката власт осъди на смърт повечето от българите емигранти, дошли от Съветския съюз, за да се включат в освободителната борба на родината, както и някои ръководни деятели и сътрудници на ЦК на БКП. Сред разстреляните патриоти бяха Антон Иванов, член на Политбюро на ЦК на БКП, Цвятко Радойнов, ръководител на Централната военна комисия, пролетарският поет Никола Й. Вапцаров, Антон Попов, журналист, Атанас Романов, механик, Петър Богданов, агроном, и др. Хиляди дейци на партията и борци антифашисти бяха хвърлени в затворите или в създадените концентрационни лагери.

Въпреки терора през лятото на 1942 г. Централният комитет на БКП своевременно организира незасегнатите от полицията партийни кадри и активизира тяхната дейност. Огромна роля за по-нататъшното развитие на революционното движение изигра оповестената на 17. VII. 1942 г. по нелегалната радиостанция „Христо Ботев“ програма на предстоящия да се създаде Отечествен фронт, изработена от Задграничното бюро на БКП по указание на Г. Димитров.

Програмата на Отечествения фронт съдържаше стратегическата и тактическата линия на БКП в борбата срещу фашизма в условията на войната. Във формулираните 12 точки се определяха основните задачи на партията в областта на външната политика, вътрешнополитическото развитие и икономическия живот. Главната цел беше да се събори монархо-фашистката власт и създаде правителство на Отечествения фронт. Изложените искания имаха общодемократически характер и предлагаха широки възможности за привличане на народните маси в борбата против фашизма. До края на 1942 г. в страната се създадоха повече от 100 отечественофронтовски комитета. Усилията на партията да се създаде Национален комитет на Отечествения фронт с участие и на лидерите на бившите буржоазни партии останаха безуспешни. Ето защо Отечественият фронт се оформи не като най-широка политическа концентрация, а като съюз на левите антифашистки сили (БКП, БЗНС, Социалдемократическата партия и политическия кръг „Звено“) под ръководството на БКП.

През лятото на 1942 г. антифашисткото движение в България отбеляза нови успехи. Увеличи се и числеият състав на партизанските групи. Започна обединяването на разпокъсаните партизански групи и чети в по-големи бойни единици. Така на 14. VII. 1942 г. партизанските чети в района на Карловско образуваха партизански отряд „Христо Ботев“. По същото време се създаде и отрядът „Чавдар“ (в Софийско). През август бяха обединени Ямболската и Сливенската партизанска чета, а през октомври — Кричимската и Пещерската (в Родопите). Извършиха се и нови нападателни партизански акции,

саботажи и диверсии. Независимо от ограничения размер на бойните акции БКП успя да създаде основа за разгръщането на една много по-дейна антифашистка съпротива.

През първия етап на въоръжената борба БКП използува умело и формите на политическата борба като организиране на стачки, демонстрации, протести срещу продоволствената политика на правителството и саботиране на фашистките икономически мероприятия. Партията разполагаше и със свой нелегален печат, чрез който се свързваше с масите и изясняваше целите на народоосвободителната борба.

*

Победите на Съветската армия на решаващия за изхода на войната Източен фронт бяха благоприятният външен фактор, който оказваше могъщо влияние върху развитието на народоосвободителната борба в България. Това особено се почувствува след поражението на германо-фашистките войски при Сталинград в началото на 1943 г. и при Курск през лятото на с. г., което доведе и до решителен прелом във войната на Източния фронт.

Тези победи въодушевиха българския народ и неговите патриотични сили, укрепиха вярата им в победата на воденатa от тях справедлива борба. Тази вяра след Сталинградската битка бе изразена и в статията на нелегалния орган на БКП в. „Работническо дело“ — „С Червената армия ние ще победим“, в която се казва: „Българският трудов народ от села и градове изпраща от Балкана, от многострадалната наша земя, от сърцето си, от цялата си душа своя най-горещ привет на съветския народ и неговата славна Червена армия.

Слава и чест на тебе, съветски народе! Ти, определеният от историята за знаменосец на новата човешка цивилизация и култура, ти, надежда на честното човечество!“[9]

Народоосвободителната борба в България навлезе в нов етап на своето развитие, който продължи до края на април 1944 г. Този етап се характеризира с разрастване на партизанското движение и неговата дейност, с укрепване на Отечествения фронт като ръководен център на антифашистките сили, със задълбочаване на политическата криза и създаване на революционна обстановка в страната.

В резултат от дейността на партията през пролетта и лятото на 1943 г. бяха създадени и укрепнаха в борбата нови партизански отряди: „Христо Кърпачев“ (Ловешко и Троянско), „Яне Сандански“ и „Никола Кълъпчиев“ (Пиринския край), Габровско-Севлиевският отряд, Ихтиманският отряд „Георги Бенковски“, „Хаджи Димитър“ (Ямболско и Сливенско), „Гаврил Генов“ (Врачанско), „Георги Бенковски“ (Видинско), Трънският партизански отряд и др. Образуваха се и нови партизански чети във всички райони на страната.

С разрастването на партизанското движение по решение на ЦК на партията през март и април 1943 г. България бе разделена на *12 въстанически оперативни зони* (*ВОЗ*) със съответните щабове за всяка зона и общо командуване — *Главен щаб*. Така партизанската борба се обедини под единно ръководство. Създадена бе *Народоосвободителната въстаническа армия* (*НОВА*)

[9] Ние бяхме партизани. Сборник. С., 1949, с. 70.

като организирана военна сила на Отечествения фронт под ръководството на Комунистическата партия. С нея фактически бе открит вътрешен фронт против фашистката власт и хитлеристите в България, който се отбелязваше в докладите на полицията и царската армия и в дневниците на Б. Филов и Н. Михов.

Но и през втория етап на борбата партизанското движение в България не придоби такива масови размери, както в някои други страни в Европа, които бяха окупирани чрез война от нацистка Германия. За разлика от тях обаче то беше политически хомогенно и се ръководеше непосредствено от Комунистическата партия. Нямаше в него други политически течения и влияния (както напр. във Франция, Гърция, Полша). Съставено главно от комунисти, ремсисти (комсомолци) и безпартийни антифашисти, то беше силно със своята здрава организация, дисциплина и политическа съзнателност на борците и главно с това, че имаше подкрепата на народа и симпатията на войниците от армията.А това влияеше непосредствено и положително върху развитието на въоръжената борба и на народната съпротива.

Именно това бе една от главните причини за неуспеха на фашистката офанзива в края на 1943 и началото на 1944 г. срещу народните въстаници, в която участвуваше стохилядна армия и жандармерия. Вътрешният фронт все повече сковаваше въоръжените сили на властта и на царското военно командуване. „И ако на Хитлер и цар Борис не се удаде — казва Георги Димитров — да изпрати нито един български войник на Източния фронт, то беше главно за това, че главните сили на българската армия бяха ангажирани в борбата против партизаните у нас и в Югославия.“[10]

Наистина ръководителите на България въпреки желанието на Хитлер не се решиха да обявят война на СССР, макар че на дело те подпомагаха хитлеристите във войната (България бе превърната в тяхна снабдителна база и тил, нейната армия бе използувана като окупационна сила в определени райони на Югославия и Северна Гърция и на турската граница в т. нар. прикриващ фронт, дипломатически през войната тя представляваше германските интереси пред Съветското правителство). Те не се осмеляваха дори да изпратят „доброволчески отряд“ на Източния фронт, както направи франкистка Испания, понеже си даваха сметка за дълбоката любов и симпатии на българския народ към Съветския съюз и се страхуваха от антифашистското настроение в армията.

Положението в армията и нейният морален дух наистина обезпокояваха сериозно фашисткото командуване и царя. Неохотното участие на мнозинството от войниците в акциите срещу партизаните, разкритите партийни и комсомолски групи в някои войскови поделения, изнасянето на оръжие от казармите за партизанските отряди, преминаването на отделни войници на страната на партизаните — всичко това бе показател, че в царската армия настъпваше, макар и бавно, процес на разложение.

В края на 1943 и през 1944 г. бяха създадени и отделни войнишки партизански формации главно от частите на окупационния корпус в Югославия и Гърция, които се включиха в народоосвободителната армия. Такива формации бяха войнишкият партизански батальон „Хр. Ботев“ (в Македония с командир Дичо Петров), Интернационалният войнишки батальон (в Сърбия), Трета партизанска бригада „Георги Димитров“ (в Сърбия), войнишкият

---

[10] Пети конгрес на БКП, Стен. протокол, ч. I, с. 133.

партизански отряд „Васил Левски“ (в Беломорска Тракия) и др. По указание и ръководство на БКП тези отряди се свързаха с югославските и гръцките партизани, с които си оказваха взаимна подкрепа. Чрез тях бе осъществено бойното братско сътрудничество на българския народ със съседните балкански народи в борбата срещу общия враг.[11]

През втория етап на борбата порасна ролята и значението на Отечествения фронт като масова организация на патриотичните сили. През втората половина на 1943 и през 1944 г. в страната бе създадена мрежа от комитети на Отечествения фронт. Само в Софийската област действуваха над 150 борчески комитета на Отечествения фронт (от тях в София — 23), в Бургаска област — 135, в Пловдивска — 114, а в цялата страна — над 700 комитета с повече от 3800 членове. В инструкция на Комунистическата партия от юли 1943 г. се изтъкваше, че комитетите на Отечествения фронт са организация на народоосвободителната борба против фашизма, а след победата ще станат народни органи, които ще имат думата за характера на народната власт.[12] Те бяха зародишът на тая власт.

При създадената обстановка и конкретните условия в България Отечественият фронт беше най-подходящата политическа форма и приложение на Лениновото учение за роботническо-селски съюз. Чрез него Комунистическата партия се свързваше широко с антифашистките сили и укрепваше своята роля като ръководител на масите. Обективно исторически борбата за осъществяване програмата на Отечествения фронт — национална независимост и демокрация по същество — се съчетаваше с борбата на работническата класа за социализъм.

През август 1943 г. се създаде и Националният комитет на Отечествения фронт като ръководещ негов орган. В него влязоха представители на образуващите го партии. Въпреки че някои от водачите на тези партии (на Земеделския съюз и Социалдемократическата партия) не споделяха курса на въоръжената борба, създаването на Националния комитет имаше важно значение за политическото обединение на народните сили и за тяхната подготовка за свалянето на фашистката власт.

Тежките поражения на германо-фашистката армия на Източния фронт и въоръжената борба в страната доведоха до сериозно смущение в средите на управляващата върхушка. А със смъртта на цар Борис, общопризнатия ръководител на буржоазията и фашистката диктатура, в края на август 1943 г. се откри и остра държавно-политическа криза в страната.

По това време Мусолини бе свален от власт, Италия капитулира пред съюзниците и премина на тяхна страна, като оголи десния фланг на германските войски на Балканите. Дойде редът и на България да определи своето място при започналото се разложение във фашисткия лагер. Пред българския народ с всичката отговорност пред историята се поставяше въпросът — накъде ще върви България, т. е. дали тя ще продължава да плува във водите на фашистка Германия и да ѝ служи като опора на Балканите, дали българската армия ще бъде въвлечена в активни военни действия, за да компенсира оголването на хитлеристкия фронт на полуострова, или България ще намери достатъчно сили в себе си, за да скъса

---

[11] История на Българската комунистическа партия. С., 1969, с. 481.
[12] Архив на Музея на рев. движение в България (АМРДБ), п. I, инв. № 5.

решително с антинационалната политика на правителството и да избегне ужаса на приближаващата се война.

Именно така постави въпроса Георги Димитров в статията си, обнародвана във в. „Правда“ на 16. IX. 1943 г. В нея той изтъкна, че България има пълна възможност, особено след капитулацията на Италия, да изгони хитлеристите от страната и да се предпази от националното поробване.[13] В края на декември 1943 г. той публикува нова статия в „Правда“ под заглавие „Кризата в България“. В нея бе направен забележителен анализ на положението, в което изпадна България като сателит на фашистка Германия, и на причината за това — прогерманската политика на българските управници.[14]

При задълбочаващата се политическа и социална криза и надвисналата опасност над страната въпросът за нейното спасяване се постави и в едно от окръжните писма на ЦК на партията (от януари 1944 г.). „Въпросът, как ще се спаси България — се казваше в него, — е въпрос, в чии ръце ще бъде държавната власт, в тия на фашистите или в ръцете на народнодемократическото правителство на Отечествения фронт. Силите на Отечествения фронт са в състояние, могат и трябва да дадат това разрешение.“

В окръжното настойчиво се изискваше да се разшири и активизира партизанското движение, за да стигне до масова въстаническа армия. Партизанските отряди трябваше да минат в настъпателни действия, да овладеят райони, които да послужат като изходна база за подготовка на едно въстание за установяване на народна власт. Трябваше да се положат изключителни усилия от страна на партията за спечелване на войската.[15] Това бяха задачите през новата и победоносна 1944 г.

На призива на партията се отзоваха масово нови борци, предимно нейни членове и комсомолци, но и много съчувственици, които вляха своите сили в народоосвободителната армия. Това стана през април и май 1944 г. чрез масовизиране на партизанското движение в цялата страна. Голям брой от мобилизираните младежи, вместо да постъпят в казармите, отидоха в партизанските отряди. Смелите народни синове и дъщери поеха пътя на Хр. Ботев и В. Левски под знамето на Отечествения фронт. В партизанските отряди те поведоха борба за второто освобождение на България. Те пишеха с кръвта си героичните страници на отечествената история.[16] Успехите на Съветската армия окриляха народните борци.

Народоосвободителната борба нарастваше в страната и укрепваше своите сили в непрестанни битки с въоръжения до зъби класов и национален враг. Паметни ще останат в българската история героичните сражения с жандармерията и царската армия на партизаните от отряда „Антон Иванов“ в Родопите, на бригадата „Чавдар“ в Софийския район, на Габровско-Севлиевския отряд при с. Балван, на Втора софийска бригада при с. Батулия, на отряда „Георги Бенковски“ при с. Макреш (Кулско), на Трънския отряд, в Средногорието и другаде.

В тази неравна борба бяха разбити отрядът „Антон Иванов“ и Втора софийска бригада, но това беше само частичен успех за фашистката власт.

---

[13] Г. Димитров. Съчинения. Т. 11, с. 112—124.

[14] Говори радиостанция „Христо Ботев“. Т. 5, с. 424.

[15] Въоръжената борба на българския народ против фашизма (1941—1944). Документи. С., 1962, с. 413—419.

[16] В. Отечествен фронт, бр. 1, март 1944.

Фактът, че тя бе принудена да използува срещу партизанското движение цялата си армия, че прие постановление (април 1944), с което даваше право на командирите на войската и полицията „да усмирят непокорния народ, и то както намерят за добре", че пристъпи към опожаряване на къщите на народните въстаници (над 2000 къщи бяха запалени), бе показателен за безсилието на фашистките ръководители да се справят с въоръжената борба на народа, с вътрешния фронт срещу тях.

В патриотичната борба за свободата на народа загинаха тогава стотици партизани и партизанки, между които и ръководни дейци на БКП и младежкото движение, като Владо Тричков, Йорданка Николова, Вела Пеева, Адалберт Антонов (Малчика), Лиляна Димитрова и др. Техният подвиг е велик в родната история.

Засили се и народната съпротива срещу фашистката власт и нейната политика. За това допринесе и активизирането на политическата работа на БКП, Отечествения фронт, Комсомола и партизанските отряди сред населението. В страната се издаваха и разпространяваха повече от 140 техни нелегални вестника, разкриващи истината пред народа и пътя на неговата освободителна борба.

Жестокото ограбване на трудещите се и на народното стопанство от хитлеристите и свързаната с тях буржоазия, честите мобилизации и изземване на храни от населението, принудителното изпращане на българските войници в Югославия и Гърция да се бият за чужди интереси, жертвите и разрушенията, които понасяше страната от англо-американските бомбардировки (на 10. I и 30. III. 1944 г. София бе тежко бомбардирана), повсеместният терор, блокадите и жестоката разправа с народните борци — всичко това усилваше омразата на народа към фашистката власт и задълбочаваше революционната криза в страната.

*

В края на пролетта и през лятото на 1944 г. Съветската армия разби и изтласка германофашистките войски от територията на Съветския съюз. Тя премина границите на своята родина и продължи настъплението си, за да нанесе окончателен разгром на фашистка Германия. „Онова, което е характерно за настоящата съветска офанзива — писа българският партизански вестник „Народен глас" в броя си от 7. VII. 1944 г., — е нейната изумителна бързина и сила. . . Тия исторически и славни победи на съветското оръжие са решителни за окончателното смазване на германофашисткото чудовище и за близката пълна победа на свободолюбивите народи над фашистката тирания в света."

На 13. V. 1944 г. правителствата на Съветския съюз, Англия и САЩ излязоха със съвместно заявление за отношението си към сателитите на Германия, в това число и към България, като ги предупреждаваха за гибелния път, който те следваха във войната. „Тези държави — се казваше в документа — все още могат по пътя на излизането от войната и прекратяването на своето пагубно сътрудничество с Германия и по пътя на съпротивата на нацистките сили с всички възможни средства да съкратят срока на войната в Европа, да намалят своите собствени жертви, които те ще понесат в крайна сметка, и да съдействуват за победата на съюзниците."[17]

[17] Внешняя политика. Сборник документов. Т. V. М., 1947.

Но българските управници не се вслушаха в това сериозно предупреждение, отправено и към тях. Техните дела показаха противното.

По искане на германското командуване българското правителство се съгласи черноморските пристанища Варна и Бургас да се използуват от хитлеристите за спасяване на техните разбити войски в Крим и за убежище на военните им кораби в Черно море. В същото време бе разширено използуването и на българските железници, които пренасяха храни и оръжие на германските войски в Румъния.

Явно беше, че фашистките ръководители нямаха още намерение да променят курса на външната си политика, те държаха на съюза си с Германия, подпомагаха я във войната, а с това влошаваха още повече отношенията на България със Съветския съюз и изправяха страната пред национална катастрофа.

Но патриотичните сили бяха на своя боеви пост и водеха неотстъпно борбата на народа за спасяване на родината. През май 1944 г. Комунистическата партия излезе с Окръжно №3, в което постави като главна задача пред народните въстаници да вземат незабавно мерки за разкриване разположението на хитлеристите в България и повсеместно да се организира унищожението на техните бази и военни части. Освен това набелязваше се и подготовката на всеобща политическа стачка в подкрепа на едно народно въоръжено въстание.[18] По това време и Националният комитет на Отечествения фронт издаде свое окръжно до българския народ, в което се казваше: „Пред Отечествения фронт стои задачата да сплоти и поведе под трицветното национално знаме народ, армия и партизани, за да се съкратят изпитанията на всички, за да се постигне истинско разбирателство с всички демократични сили и избегне националната катастрофа.“ Борбата трябваше да се разгърне под лозунга: „Вън германците от България!“[19] Тези неотложни задачи се поставиха и от Главния щаб на НОВА пред всички партизански отряди в страната.[20]

Народоосвободителната борба в България навлезе в етапа на политическата и военната подготовка за въоръжено народно въстание (май — август 1944 г.).

След разгрома на германофашистката армия в района на Яш — Кишинев през август 1944 г. и освобождението на Румъния (23. VIII. 1944) войските от III Украински фронт на Съветската армия под командуването на маршал Ф. И. Толбухин настъпиха решително на юг и стигнаха до българската граница в Добруджа (31 август с. г.).

Кризата в България тогава прерасна в непосредствена революционна ситуация с всички предпоставки за успешното провеждане на народно антифашистко въстание.

Като отчете тези благоприятни условия, БКП с историческото си окръжно № 4 от 26.VIII. 1944 г., отправено до всички ръководства, организации и членове на партията, постави задачата за организиране и извършване на въоръженото въстание. Дадено бе нареждане да се подготвят стачки и демонстрации, които да прераснат във всеобща политическа стачка, която да послужи като начало на въстанието. Всички въстанически сили трябваше да предприемат смели и решителни действия срещу врага, като овладеят важни стратегически цен-

[18] Въоръжената борба на българския народ. . . , с. 478—480.
[19] ЦПА при ЦК на БКП, п. I, 1/2, инв. № 221.
[20] Пак там, 3/2, инв. № 981.

трове и населени места и ги задържат в свои ръце. Войсковите части по места следваше да бъдат спечелени за делото на въстанието или пък неутрализирани. „За България удари дванадесетият час! — се казваше в Окръжното. — Съдбата на България днес изключително зависи от народа и патриотичното войнство. . . Само едно правителство на Отечествения фронт ще осигури условията на една истинска народнодемократична власт.“[21]

Същия ден (26. VIII) Главният щаб на НОВА издаде заповед до партизанските части, с която нареди: „Да се предприемат повсеместни настъпателни акции и се пристъпи към създаване по места властта на Отечествения фронт. Главните удари да се насочат към центровете, особено там, където може да се разчита на подкрепата на отделни войскови части.“[22] На 27 август Г. Димитров изпрати директива до ЦК на партията в страната, която залегна в подготовката на плана за въстанието. В директивата се казваше, че българският народ и неговите въоръжени сили трябва решително да минат на страната на Червената армия и заедно с нея да очистят българската земя от хитлеристите и техните помагачи.[23] Така конкретно Г. Димитров постави задачата за пълното взаимодействие на двата фактора — вътрешния (борбата на народа) и външния (Съветската армия)—за довеждането до успешен край на народоосвободителната борба в страната, за победата на въоръженото въстание.

Линията на БКП за организирането на народно въстание беше безрезервно одобрена от борческия Младежки съюз (РМС). В писмото си до ЦК на БКП той заяви: „Зад вас единна и сплотена повече от всякога е младежката гвардия.“[24]

В края на август Националният комитет на Отечествения фронт издаде „Манифест към българския народ“, с който призова масите на енергична борба в името на 16 искания, централното от които бе да се създаде истинско народно правителство от неговата среда. Искането обаче, отправено до фашисткото регентство, да се предаде властта на Отечествения фронт по мирен път бе отхвърлено. Това убеди окончателно представителите на дребнобуржоазните партии в Отечествения фронт, че единственият изход от създаденото положение и за спасяването на страната е насилственото събаряне на прогерманското правителство и на фашисткия режим.

Подготовката на въстанието се разви в три посоки: политическа мобилизация на масите и тяхното извеждане на решителна улична борба със стачки и демонстрации; мобилизиране на партизанските части, тяхното концентриране около населените места и главните центрове за предстоящия удар и изграждане на помощни бойни групи; работа по линията на военната организация на партията за спечелване на патриотичните офицери и командири на войсковите части (главно в гарнизоните на София, Пловдив и Плевен) и на войнишката маса. Единството на ръководството бе пълно, защото то се осъществяваше от Централния комитет на партията.[25]

При подготовката на въстанието БКП се опираше на работническата класа и трудовото селячество, на техния боен съюз и на революционния подем на масите, който нарастваше с всеки изминат ден. Тя имаше верни съюз-

---

[21] Въоръжената борба на българския народ. . ., с. 619—622.
[22] Г. Димитров. Избрани произведения. Т. II. с. 422.
[23] Г. Димитров. Съчинения. Т. XI, с. 147, 148.
[24] ЦПА при БК на БКП, писма 2/5, док. 3, парт. № 982.
[25] Пак там. Главен щаб. . . , п. 3/6, док. 4, № 981.

ници в Отечествения фронт и бе спечелила част от патриотичното офицерство в армията. Но най-важното — тя разполагаше с въоръжена сила в лицето на народоосвободителната армия. В навечерието на въстанието тази армия се състоеше от една дивизия, 11 бригади, 37 партизански отряда, няколко самостоятелни чети, стотици бойни групи. В нея участвуваха общо 18 300 партизани и партизанки, които се подпомагаха от над 200 000 ятаци (помагачи) и сътрудници.[26] В противния лагер— на фашистката диктатура и свързаната с нея буржоазия — бе настъпило голямо объркване и безпокойство.

Непосредствената подготовка на въстанието се извърши при променена военно-политическа обстановка. Тя се състоеше в следното: 1. Съветската армия беше на границата на България в Добруджа. 2. Под напора на събитията прогерманското правителство на Багрянов бе паднало от власт и бе съставено ново правителство на К. Муравиев от представители на буржоазната опозиция, т. е. от тези партии, които държеха за ориентацията на България към западните сили — Англия и САЩ. 3. Българските ръководители бяха обявили „неутралитет“ на България във войната, но при новите условия това беше не само крайно недостатъчно, но и опасно за съдбините на страната и народа, защото те продължаваха съюза си с Германия и подкрепяха хитлеристите на българска земя. 4. Поискано бе примирие от щаба на англо-американското командуване в Кайро, което имаше за цел да се осигури подкрепата на Англия и САЩ при излизането на България от войната, и то така, че да се запази буржоазният строй и монархията в страната, да не се допусне Съветската армия на българска земя и да се потуши въстаническото движение. 5. Съветският съюз обяви война на България на 5. IX. 1944 г. поради това, че тя на дело подпомагаше Германия във войната повече от три години и продължаваше съюза си с нея.[27]

Последното събитие бе решаващо за народоосвободителната борба в страната и конкретно за хода на въоръженото въстание. В негова подкрепа се яви могъщата Съветска армия. Това се вижда и от позива на маршал Ф. И. Толбухин от 7. IX. 1944 г., в който се казваше: „Българи! Червената армия няма намерение да воюва с българския народ и неговата армия, тъй като тя счита българския народ за братски народ! Червената армия има една задача — да разбие немците и ускори приближаването на всеобщия мир.“[28]

Затова българският народ посрещна с радост това събитие. „Ние ви чакахме, братя червеноармейци — се казва в позива на Главния щаб на народоосвободителната войска. — В сърцата ни отекваше всеки салют за вашите победи. И чакахме ви не със скръстени ръце. С костите на хиляди наши другари и с нашата кръв ние подчертахме братството си с партизанските движения в поробена Европа и с утрешното братство между народите на света. Затова с радост и удовлетворение ние заставаме за *под чест* и ви приветствуваме — *Добре дошли на нашите граници.* Вашата близост и нашата воля за борба с потисниците на народа са гаранция, че *България ще бъде свободна, независима и демократична.* Да живее Червената армия!“[29]

Когато частите на Съветската армия навлязоха в българска територия (8. IX. 1944 г.), посрещани навсякъде с национални и червени знамена, с песни

---

[26] История на Българската комунистическа партия, с. 481.

[27] Внешняя политика Советского союза в период Отечественной войны. Т. II. М., 1946. с. 182, 183.

[28] АМРДБ, инв. № 1025/50.

[29] ЦПА при ЦК на БКП. Главен щаб. . . , Бюлетини, бр. 2, 5. IX. 1944.

и цветя от населението, подготвеното от БКП и патриотичните сили на Отечествения фронт народно въстание бе вече в своя разгар. Стачните борби и демонстрации в София, Пловдив, Перник и други градове се организираха под лозунга: „Цялата власт в ръцете на Отечествения фронт!“ Народните маси разбиха вратите на затворите в Силистра, Варна и Плевен и освободиха политическите затворници. Партизанските отряди слизаха в селищата и установяваха по места властта на Отечествения фронт.

Съгласно с изработения от ЦК на БКП план за въстанието неговият решаващ удар бе нанесен в столицата в ранните часове на 9. IX. 1944 г. от революционните сили (партизани, бойни групи и преминалите на страната на народа войскови части). Той завърши с успех. Свалено бе последното правителство на буржоазията и монархията и бе създадено народнодемократично правителство на Отечествения фронт. В неговата прокламация се казваше: „С пълното съзнание, че е верен и пълен изразител на народната воля, Отечественият фронт поема в тия съдбоносни часове управлението на страната, за да я спаси от гибел.“

Народното въстание на 9. IX. 1944 г. бе организирано и ръководено от Българската комунистическа партия. Тя беше ръководната сила в освободителната борба на българския народ през Втората световна война за събаряне на монархо-фашисткия режим и за освобождение на страната от господството на германския империализъм. Тя сплоти под знамето на Отечествения фронт патриотичните сили на народа и доведе до успешен край неговата борба. Безспорно най-голямата заслуга на тази победа и за освобождението на България от немскофашистко иго, както изтъкна Г. Димитров, се пада на Съветската армия, която в най-решителния момент от борбата оказа подкрепа на българския народ и осигури успеха на въстанието.[30]

*

Народоосвободителната борба в България през 1941—1944 г. в социално-политическо отношение бе класово-революционна борба на работниците и трудещите се селяни за премахване на капиталистическата експлоатация и буржоазното господство в страната. Затова победата на въоръженото въстание на 9. IX. 1944 г. бе победа на социалистическата революция в България. Тази победа е преломен момент в историческото развитие на страната и начало на прехода от капитализма към социализма в нея.

Народоосвободителната борба в България започна и се проведе при специфични условия и трудности, произтичащи от обстоятелството, че страната бе съюзник, а в същност сателит на нацистка Германия във войната. Тя имаше не само народен и патриотичен облик, но и ярко изявен интернационален характер; тя съставляваше неразделна част от освободителната борба на народите в поробена Европа, от революционния процес и борбите на народните маси, които в условията на разгрома на фашистка Германия доведоха до победа на народнодемократичните революции в страните от Централна и Източна Европа. Чрез нея българският народ осъществи братското сътрудничество със съседните балкански народи срещу общия враг в лицето на фашизма и германския империализъм.

Народоосвободителната борба на българския народ се организира и изведе под политическото ръководство на Българската комунистическа пар-

[30] Г. Димитров. Избрани произведения. Т. 2, с. 423.

тия, която очерта ясно нейните задачи, насоки и цел. Те бяха отразени в спасителната програма на Отечествения фронт, която сплоти патриотичните сили на нацията (народа, партизанското движение и армията) и без да бъде конкретно социалистическа по характер, доведе при успешния завършек на борбата до победата на социалистическата революция в страната. Съществено за тази насока в борбата бе това, че се намери политическата форма за създаването на народна власт, представлявана от революционните комитети на Отечествения фронт. Но най-важното в освободителната борба на народа бе това, че БКП имаше хомогенно и неоспорвано ръководство в партизанското движение и народната съпротива в различните ѝ форми, че създаде и организира народоосвободителната въстаническа армия (НОВА) като въоръжена сила на масите в борбата им за събаряне на монархо-фашистката диктатура и капиталистическото господство в страната.

Народоосвободителната борба в България през Втората световна война се разви и укрепна при могъщото въздействие на победите на Съветската армия на Източния фронт. Тези победи бяха благоприятният външен фактор, те стимулираха и определяха нейната динамика и настъпателен характер и в последна сметка — успешния ѝ край. С оказаната помощ от Съветската армия за победата на въоръженото въстание на 9. IX. 1944 г. и за спасяването на България от национална катастрофа бе укрепена завинаги бойната братска дружба на българския народ с народите на Съветския съюз.

Българският пример в народоосвободителната борба през 1941—1944 г. е също едно ярко доказателство за справедливия и антифашистки характер на Втората световна война. Този пример и самата борба категорично опровергават голословните твърдения и преднамерените фалшификации в трудовете на буржоазната историография на Запад (главно в Англия и САЩ), че уж източноевропейската революция, в това число и революцията в България през 1944 г., не била подготвена от народните маси, но била наложена отвън — от Съветския съюз, както пише Хюг Ситън Уатсън, професор в Оксфорд,[31] че комунистическата партия в България била поставена на власт от Съветския съюз през 1944 г. (Джозеф Ротшилд);[32] че Съветският съюз обявил война на България, с цел „да си осигури правата и привилегиите на завоевател" (Сирил Бляк);[33] че партизанското движение в България през войната било най-силно край югославската граница, понеже получавало помощ от югославските партизани (обективно бойното сътрудничество бе налице), и че имало подкрепата на британците (Роберт Лий Уолф)[34] и други подобни концепции.

И някои автори от СФРЮ, пишейки за народоосвободителната борба на югославските народи, пропускат да изтъкнат, че през Втората световна война освен монархо-фашистка България — сателит и оръдие на хитлерофашистката политика на Балканите, съществува и революционна България на трудещите се, които се борят самоотвержено против хитлеристка Германия и монархо-фашистката власт.[35]

---

[31] Х. Уатсън. Източноевропейската революция. 1950.

[32] Дж. Ротшилд. Българската комунистическа партия. Произход и развитие 1883—1936 г. Ню Йорк, 1959.

[33] С. Бляк — Сборник България. САЩ. 1957.

[34] Р. Уолф. Балканите в нашето време. САЩ. 1956.

[35] Д. Митрев. Пиринска Македония во борба за национално ослободување. Скопје, 1950; История на македонскиот народ. Т. III. Скопје, 1969; Tudiman Franjo. Okupacija i revolucija. Dvije rasprave. Zagreb. Institut za istoriju radničkog pokreta, 1963.

ПЕТЪР ДИ НЕКОВ

СЛАВЯНСКАТА НАУКА ПРЕЗ XIX В. И ПРОБЛЕМИТЕ НА БЪЛГАРСКИЯ ФОЛКЛОР

Българската фолклористика през XIX в. се развива при особена историческа обстановка. Когато в началото на века се заражда интересът към народното поетическо творчество, българският народ се намира под тежко политическо и духовно робство. Почти не може да става и дума за наука и научен живот; току-що е започнала една училищна реформа, която тепърва ще създава условия за широко развитие на просветата. С това трябва да се обясни и обстоятелството, че първите събирачи и изследвачи на българския фолклор са чужденци.

Заедно с това обаче трябва да се изтъкне, че началните стъпки на българската фолклористика съвпадат с българското национално възраждане. Паисий Хилендарски в „История славеноболгарская" (1762) насочи вниманието към историческото минало и издигна високо патриархалните народни добродетели, противопоставяйки ги на фалша на изтънчената чуждестранна култура. По този начин интересът към народното поетическо творчество естествено се включи в национално-романтичната атмосфера и проблематика на Възраждането. В резултат събирането на фолклорни материали се превърна в част от националноосвободителната програма, бе посрещнато от нашата възрожденска интелигенция с истинско въодушевление, фолклорът бързо намери почитатели и привърженици сред учители, книжовници и журналисти. С това трябва да се обясни и появата на няколко големи сборника вече през средата на XIX в. — те послужиха като сериозна основа за научни проучвания; и до днес не са загубили своята стойност в това отношение.

Не може да се каже, че събирането и публикуването на произведенията на българското народно поетическо творчество бе съпътствувано от теоретически изследвания. Изследванията дойдоха по-късно; първоначалните оценки, изказвания и разсъждения имаха главно любителски характер. Българската фолклористика като научна дисциплина се формира едва през втората половина на XIX в., но тя скоро достигна значителни успехи, особено след Освобождението; дори от края на 80-те години бихме могли да говорим за известен разцвет в нейното развитие, главно чрез делото на Ив. Д. Шишманов. Тъкмо тук забелязваме едно явление, което заслужава внимание: ролята, която изиграва при формирането на българската фолклористика интересът на славянските учени към българското народно творчество. Касае се за пряко събиране и публикуване на фолклорни творби, за насърчаване на българските

фолкористи, за разглеждане на отделни проблеми. С това не се изчерпва ролята на славянските учени, защото българската фолкористика се развива не само чрез използуване на указанията и опита на славянската наука, но твърде често и в полемика с нея; утвърждавайки с признателност приноса на чуждите учени, българските фолкористи в редица случаи трябва да спорят с тях и да преодоляват погрешни схващания и тенденции. Следователно примерът с историята на българската фолкористика през XIX в. показва не само благотворната роля на славянската научна солидарност, но и трудния и пълен с противоречия път, който изминава всяка наука при своето зараждане и формиране.

При изясняване на поставените въпроси ние днес сме твърде улеснени, защото през последните години се появиха няколко сериозни изследвания за приноса на отделни славянски учени или отделни славянски страни за проучването на българското народно поетическо творчество.[1]

*

Още в самото начало трябва да се изтъкне, че славянските учени през XIX в. откриха българския фолклор за науката. Наистина и преди това бяха направени отделни записи, но, останали в ръкопис, те станаха достъпни за научна работа едва през XX в.[2] В. Караджич пръв публикува българска народна песен („песна бугарска“) — „Не рани рано на вода“ — във втората част на „Народна српска песнарица“(1815). Той съобщава, че има повече от 20 български песни; напечатаната песен е записана във Виена от един българин от Разлог. Караджич обнародва 27 български песни през 1822 г. в своя „Додатак к Санкт-Петербургским рјечницима свију језика и наречија с особитим огледима бугарског језика“. Той отбелязва: „От тези няколко песни се вижда, че българските песни са като сръбските и несъмнено ще са толкова, колкото и сръбските, според числеността на народа.“ Подтикнат от Й. Копитар да събира народни песни, Караджич има голямата заслуга, че пръв дава на европейската наука представа за българското народно творчество и за българския език. И наистина публикацията на Караджич има твърде скоро отзвук: в 1823 г. Фр. Л. Челаковски превежда на чешки една от тези песни, а през 1825 и 1827 г. публикува още две преведени от него песни.

За интереса на сръбската интелигенция в началото на XIX в. към българския фолклор свидетелствуват още два факта: Д. Тирол събира през 1824—1825 г. народни песни между банатските българи (в Бешенов), С. Милутинович записва в 1817 г. българска приказка (легенда) във Видин (обнародвана в 1826 г.).

Изключително важен за развитието на българската фолкористика се оказва интересът на руските учени през 30-те и 40-те години. Тук на първо

---

[1] А. Балакин. Вклад ученых Московского университета в исследование фольклора и литературы болгар. —Изв. И-та за л-ра, VI, 1958, с. 123—178; Г. С. Сухобрус. Роль українських славістів першої половини XIX ст. у развитку міжслов'янських фолкористичних зв'язків. — Філологичний збірник, Київ, 1958, с. 284—301; Н. С. Шумада. Українсько-болгарські фольклористичні зв'язки (Період болгарського ведрождення). Київ, 1963; Ст. Стойкова. Вклад ученых России в развитие болгарской фольклористики XIX века. — Русский фольклор, VIII, 1963, с. 273—287; Български юнашки епос. С., 1971.

[2] Г. Геземан. Ерлангенски рукопис старих српскохрватских народних песама. Ср. Карловци, 1925; C. Gianneli — A. Vaillant. Un lexique macédonien du XVIe siècle. Paris, 1958.

място трябва да бъде поставена дейността на Ю. И. Венелин и В. Григорович. Касае се не само за събиране и публикуване на български народнопоетически творби, което само по себе си има голямо значение, но и за пряка дейност сред българската интелигенция, за събуждане на нейния интерес към фолклора и насърчаване на събирателската и изследователската работа. Навлизаме във факти и явления, които свидетелствуват за наченките на българската фолклористика. Венелин се запознава с живота на българите за пръв път в Кишинев през 1824 г. От този момент нататък започват неговите проучвания на българския език, история, литература, бит, фолклор. В резултат на тези проучвания се явява през 1829 г. забележителната му книга „Древние и нынешние болгаре в политическом, народописном, историческом и религиозном их отношении к россиянам". В 1830 г. Венелин предприема пътуване из България, но поради неблагоприятните обществено-политически условия успява да посети само Добруджа. Тук и между букурещките българи той записва около 50 народни песни; в 1835 г. публикува книгата „О характере народных песен у славян задунайских". Трудовете на Венелин намират широк отзвук сред българската интелигенция и действуват като ободрителен патриотичен тласък, насочвайки вниманието ѝ към националната история и култура. Това е вече достатъчно, за да се посочи големият принос на руския учен в развитието на българското национално възраждане, включително и за формиране на българската фолклористика. Но в случая Венелин има и съвсем конкретна заслуга: в обширно писмо до В. Е. Априлов (от 17. IX. 1837 г.) той начертава цяла програма за събиране на исторически, етнографски и фолклорни материали. Тази програма е придружена с горещо обръщение към българската интелигенция — българинът трябва да се интересува от своето народно творчество. Венелин сочи примера на гърците и сърбите, които чрез своя фолклор са успели да заинтересуват цивилизования свят и да спечелят неговите симпатии и помощ: „При все че сърбите са съвсем необразовани, преводите на народните им песни накараха цяла Европа да ги смята вече за полукласически народ. И каквото и нещастие да се случи на сърбите, всякога в Европа ще се намерят хиляди гласове, които да заговорят в тяхна полза, както вече говорят за гърците поради това, че европейците са чели в „Илиадата" и „Одисеята" народните песни на тяхната древност. Вие ще видите, уважаеми господине, от моята брошурка, че поставям сръбските и българските песни наравно с така наречените Омирови песни"[3]. Тук Венелин има пред вид своята книга „О характере народных песен у славян задунайских".

Очевидна е романтичната подплата на възгледите на руския учен и идеализацията на българското народно поетическо творчество. Но обществено-политическата роля, която той определя на фолклора в онзи исторически момент, се оказва изключително полезна и допада напълно на стремежите на българската интелигенция. Писмото на Венелин се посреща като манифест. Априлов го преписва и го препраща на Неофит Рилски, който го разпространява по-нататък. Неофит го нарича „преизрядно дело, което се относи всеобщей полze всего нашего болгарскаго народа"[4]. Примерът и внушенията на Венелин се оказват наистина извънредно плодотворни, интересът към народното творчество нараства, през 40-те и 50-те години се заемат със събиране на народни песни просветни дейци и революционери като В. Е. Априлов,

---

[3] Ю. Венелин. Избрани страници. Под ред. на П. Динеков. С., 1942, с. 115.
[4] М. Д. Балабанов. Отзив в България по Венелиновите писма.— СбНУ, II, 1890.

Ив. Богоров, Н. Геров, П. Р. Славейков, Г. С. Раковски, Н. Катранов, Зах. Княжески и др. Създава се цяло културно движение в това отношение. Разбира се, за това има необходимите обществени условия, но позивът на Венелин несъмнено изиграва голяма роля.

Трябва да се посочи и дейността на В. И. Григорович, един от първите руски слависти, който наред с О. М. Бодянски, И. И. Срезневски и П. П. Прейс поставя началото на системното изучаване на славянските езици и литератури в руските университети. И четиримата имат пряка или косвена заслуга за развитието на българската фолклористика било чрез своите занимания с проблемите на българското народно творчество, било като учители на първите български фолклористи. Руските слависти през този период изпитват въздействието на големи учени от другите славянски страни — като Й. Добровски, Й. Копитар, П. Й. Шафарик и др. За своя първа задача те смятат непосредното запознаване с живота и културата на славянските народи. Обаче единствено на Григорович се удава възможността да пропътува Балканския полуостров. През 1844—1845 г. Григорович обикаля из България, посещава селища и манастири, среща се с български учители и книжовници, записва народни песни, издирва стари ръкописи и т. н. Ив. Д. Шишманов показа, че неговото непосредно общуване с българската интелигенция е оказало влияние върху засилването на интереса към националния език, история и култура.[5] Особено интересен е случаят с Д. Миладинов. С него Григорович се запознава в Охрид. Д. Миладинов го завежда в Струга; майката на Миладинов изпява по молбата на Григорович българска песен, която руският учен записва. От писмото, което Д. Миладинов пише на Григорович на 25. II. 1846 г., става ясно, че Григорович е поръчал на Миладинов да събира народни песни.[6] Имаме пълно основание да смятаме, че срещата и разговорите с Григорович представят първият подтик за фолклорната дейност на Д. Миладинов и неговия брат и за възникването на забележителния сборник „Български народни песни“ (1861).

С това не се изчерпва приносът на В. И. Григорович за развитието на българската фолклористика. В Загреб той запознава със събраните фолклорни материали Ст. Враз, който преписва 60 песни и публикува в 1847 г. 27 от тях. Интересно е, че самият Григорович превежда български народни песни на руски (шест преведени песни обнародва през 1848 г.). Имаме още едно любопитно свидетелство: когато младият Хр. Ботев е учил в Одеса, Григорович му е давал за превод български народни песни и по тоя начин го е въвел в проблемите на народния стих. Ботев е бил препоръчан на Григорович от своя баща Ботьо Петков, с когото руският учен се е запознал по време на своето пътуване в България.[7] Интересите на Григорович към българското народно творчество са отразени и в преписката му с В. И. Срезневски.[8]

След Григорович трябва да бъде отбелязан приносът на П. А. Безсонов, който в 1855 г. издава обемистия сборник „Болгарские песни из сборников Ю. И. Венелина, Н. Д. Катранова и других болгар“. Сборникът съдържа

[5] Ив. Д. Шишманов. Студии из областта на българското възраждане. В. И. Григорович, неговото пътешествие в Европейска Турция (1844—1845) и неговите отношения към българите. — СбБАН, VI, 1916, с. 1—221.

[6] Братя Миладинови. Преписка. Издирил, редактирал и коментирал Н. Трайков. С., 1964.

[7] Ал. Бурмов. Христо Ботев през погледа на съвременниците си. С., 1945. с. 16.

[8] В. И. Срезневский. Переписка И. И. Срезневского с В. И. Григоровичем. — СпБАН, кн. 54, 1937.

152 лирически и епически песни, от които 71 са от сбирката на Венелин, 25 от сбирките на Н. Катранов и А. Ф. Велтман, а останалите са препечатани от публикациите на Караджич и Богоров, от „Цариградски вестник", „Български буквар" на А. И. Хаджиоглу и сп. „Москвитянин". За пръв път българският фолклор е представен така широко и при това в сборник, който излиза в Русия и е напълно достъпен за руската и славянската наука. Сборникът на Безсонов запълва нуждата, за която бе говорил Венелин — той запознава руското общество с песенното творчество на българския народ. Сборникът има известни недостатъци, що се отнася до точността на записите, и това се изтъква от българската критика (Л. Каравелов) още преди Освобождението. Особено спорни са някои възгледи на Безсонов — те дават погрешна представа за българския фолклор; за тях ще стане дума по-нататък.

Друг важен момент в интереса, който славянските учени през XIX в. проявяват към българското народно творчество, представя дейността на босненския археолог и етнограф Ст. Веркович. Като оставим етнографските съчинения на Веркович („Описание быта болгар населяющих Македонию", 1868, и „Топографическо-этнографический очерк Македоний", 1889), трябва да посочим преди всичко неговия сборник „Народне песме македонских бугара. Книга прва: Женске песме" (1860). Това е една от най-ценните сбирки с български народни песни (съдържа 355 песни). В предговора Веркович дава много висока оценка на песните: „Що се отнася до тяхната поетическа красота и полет, мисля, че всеки читател, който има поетическо чувство и непокварен вкус, ще открие и усети тази красота при тяхното четене и така ще се увери, че българските славяни, макар и да са имали жалостна съдба и голяма щета да са претърпели от чуждото влияние и натиск, поне поетическото си чувство не са загубили и по богатството на прекрасните народни песни са равни на останалите си съплеменници, клонки от един велик славянски народ, който целият може да се нарече предимно поетически народ." Веркович нарича певицата Дафина, от която обнародва 270 песни, „българска Омирка". Тези характеристики и определения несъмнено са оказвали силно въздействие върху съзнанието на българските читатели и фолклористи.

От богатия архив на Веркович след смъртта му биват издадени още два сборника: народни песни от П. А. Лавров (Сборник Верковича. I. Народные песни македонских болгар. Петроград, 1920) и народни приказки от П. А. Лавров и И. Поливка (Lidové povidky jihomakedonské. Z rukupisů St. Verkovičovych. Прага, 1932). Но името на Веркович е свързано в историята на българската и славянската фолклористика с още два нашумели сборника: „Веда Словена. Български народни песни от предисторично и предхристиянско доба. Книга I" (1874) и „Веда Словенах. Обрядни песни от езическо време. Упазени со устно предание при македонско-родопските българопомаци. Книга друга" (1881). Касае се за една голяма мистификация, която събуди спорове в славянската наука. На тези спорове ще се спра по-нататък. Тук ще изтъкна само, че тази мистификация е свързана както с нарасналия интерес към народното поетическо творчество в България, така и с възрожденските патриотични настроения сред българската интелигенция. Ще бъде несправедливо да се вини Веркович като инициатор на мистификациите; неговата вина е по-скоро в доверието, което е проявил към своите помощници и информатори (главно учителя Ив. Гологанов). Но вярно е, че той е успял да събуди интереса към народното творчество, да въздействува с високата оценка, която дава на фолклора, да

формира фолклористи-събирачи, макар че някои от тях разбират задачата си по много своеобразен начин.

След Освобождението събирателската дейност на славянски фолклористи в България продължава. Интересни указания и материали могат да се намерят в трудовете на К. Иречек. Сериозно внимание заслужава сборникът на В. М. Качановски „Памятники болгарского народного творчества. Вып. I. Сборник западноболгарских песен“ (1882). Материалите са събирани непосредно след Освобождението; сборникът съдържа над 200 песни, от които 52 песни за Крали Марко, няколко исторически предания и описания на обреди и обичаи. Качановски се е старал да представи богатството на мотивите в българския фолклор, полемизирайки с някои учени (П. Безсонов, А. Н. Пипин).

След сборника на Качановски до края на века преобладават вече сборниците на български фолклористи като К. А. Шапкарев, Д. Маринов, В. Н. Икономов, Ат. Илиев и др. и особено богатите материали, публикувани в Сборник за народни умотворения, наука и книжнина (от 1889 г. нататък). Обаче ако се хвърли поглед върху събирането и публикуването на фолклорни творби до Освобождението, става съвсем ясно, че относителното тегло на публикациите на славянските учени е твърде значително. Приносът на славянската наука в това отношение е безспорен.

*

Вторият важен момент в историята на българската фолклористика е формирането на изследвачите на българското народно поетическо творчество в атмосферата на общото развитие на славянската филология и фолклористика. Още Б. Пенев бе посочил, че славянското възраждане бе свързано с романтизма: то „съдържа в основата си в същност онези идеи, които характеризират романтизма като ренесансово движение сред славяните“[9]. Романтичните идеи проникват в българската фолклористика както чрез делото на Венелин, така и чрез връзките на българите с редица чешки учени. Разбира се, романтизмът засяга само началния етап от развитието на българската наука за фолклора.

Тук няма да изчерпвам сношенията на българите със славянски учени. Ще засегна само няколко по-характерни прояви, защото по-важно е по-нататък да се разкрие конкретното научно школуване на първите български фолклористи през XIX в.

Знанията за българския език и българската народна култура в началния етап от развитието на славистиката са твърде смътни и оскъдни. Й. Добровски все още няма ясна представа за българския език и отношението му към другите славянски езици. Й. Копитар проявява старания да разграничи българския език от сръбския, макар че и неговите познания са първоначално твърде недостатъчни. Той насърчава В. Караджич в неговата дейност и в резултат се появяват първите публикации на български народни песни, което представя важен факт в развитието на славянската филология. Голямо значение има интересът, който чешките учени П. Й. Шафарик, В. Ханка, Фр. Л. Челаковски, К. Я. Ербен и др. показват през първата половина на века към българския език и фолклор. Този интерес се проявява и в преки връзки

[9] Б. Пенев. История на новата българска литература. III. С., 1933. с. 163.

с мнозина българи. Така с Ханка и Шафарик кореспондират В. Е. Априлов Д. Мутев, Ив. Богоров, с тях се срещат Ив. Шопов, Ив. Н. Денкоглу, С. Филаретов, Натанаил Стоянович; българските въпроси заемат значително място в кореспонденцията на Шафарик с Колар, Палацки и Бодянски. Дългогодишен учител в Нови Сад, големият чешки славист живее с проект за научно пътуване из славянските земи на Балканския полуостров, разговаря с български търговци, които на път за Виена и Лайпциг минават през Нови Сад, желае непосредно да се запознае с български език и т. н.

През втората половина на XIX в. връзките на българската интелигенция с чешките учени и писатели още повече се разширяват, особено когато български младежи отиват да получат образованието си в чешките средни и висши училища. В създалите се тесни отношения биха могли да бъдат отбелязани и преки прояви на школуване у чешките фолклористи. За нас обаче е по-важно да посочим общата атмосфера, която се създава с развитието на славянската филология и която води не само към по-широко и по-задълбочено проучване на славянските народи и езици, но и към събуждане на научни интереси у народи като българския, изостанали в просветно отношение поради тежкото политическо робство, в което се намират. Отгласите на славянската наука в България в това отношение са несъмнени и лесно могат да се документират.

Що се касае до конкретното развитие на българската фолклористика, изключително и решаващо значение има школуването на български младежи в руските университети и на първо място в Московския университет. Тук учат през 60-те и 70-те години голяма група български студенти, мнозина от които стават видни български филолози и фолклористи и играят значителна роля в българската наука и култура; между тях са: М. Дринов, Л. Каравелов, К. Миладинов, Р. Жинзифов, Н. Бончев, В. Попович, С. Филаретов и др. Те имат възможност да слушат лекции от специалисти по руски и славянски фолклор; с някои от тях поддържат лични връзки. Особено трябва да се подчертае ролята на О. М. Бодянски, който подкрепя усилията на българските студенти и ги насърчава да изучават своя език и народна култура. Бодянски, близък приятел на Шевченко, им оказва значително влияние със своите възгледи за дълбоката връзка на фолклора с характера на народа и за ролята, която народното творчество играе при формирането на националните литератури. Колко широки са били интересите на българските студенти в Москва и колко старателно са се готвили за изследване на фолклора и бита на своя народ, показва архивът на Л. Каравелов, голямата част от който бе обнародвана.[10] Нищо чудно, че някои от българските московски студенти, насърчени от професорите си, подготвят за издание фолклорни сборници. Между тях трябва да се отбележи преди всичко Л. Каравелов, който в 1861 г. публикува в Москва „Памятники народного быта болгар“ — сборник, заемащ важно място в развитието на младата българска фолклористика. Също заслужава да бъде отбелязан фактът, че българските студенти в Москва започват да издават свое списание — „Братски труд“ (1860—1862), в което обнародват и народни песни.

Трябва да се изтъкне, че български младежи се учат и в други руски и украински научни центрове. Н. Геров още като студент в Одеса през 40-те

---

[10] Из архива на Любен Каравелов. Подбрали и подготвили за печат Д. Леков, Л. Минкова, Цв. Унджиева. С., 1964.

години започва да събира фолклорни материали, обръща се към Р. Попович, Д. Мутев и други да събират народни песни, публикува български пословици през 1852 г. и народни песни през 1852—1856 г. в изданията на Руската академия на науките. През 30-те и 40-те години в Одеса възникват фолклорните интереси на Априлов, който съставя свой сборник с народни песни. В Одеса пребивава през 40-те години и Ив. Богоров, който издава първия български фолклорен сборник — „Български народни песни и пословици“ (Пеща, 1842). По-късно свършва висшето си образование в Харковския университет Д. Матов, ученик на М. Дринов и А. Потебня.

Колко е дълбока връзката на младата българска фолклористика с руската научна и обществена мисъл, показва още един факт, извлечен от биографията на Л. Каравелов. Този забележителен български фолклорист се запознава не само с официалната университетска наука — той чете и трудовете на руските революционни демократи, които оказват силно влияние върху цялостното му обществено и идейно развитие, усвоява техните схващания по въпросите на народното поетическо творчество. Нещо повече, Каравелов е свързан лично с руски фолклористи — революционери и демократи като Ив. Прижов, А. А. Котляревски и Ив. Худаков. С първия от тях той сътрудничи най-тясно при подготовката на своите фолклорни сборници. В „Памятники народного быта болгар“ той сам съобщава: „Първата книга е съставена под наша редакция и на г. Прижов.“ Ив. Прижов, известен руски революционер и етнограф, е помагал при подреждането и редактирането на Каравеловите фолклорни материали. Този факт на непосредно научно сътрудничество е извънредно интересен.

*

Трябва да се признае, че откриването на българския фолклор се посреща в славянската наука с голям интерес и изобщо му се дава висока оценка. Това отношение изразява най-добре Ю. И. Венелин в книгата си „О характере народных песен славян задунайских“ (1835), където говори с възхищение за творческите способности на българския народ. Спирайки се на характера на южните славяни, очертавайки техния бит, Венелин търси извора на богатия им юнашки епос. За българите отбелязва: „Българите още повече обичат песните, отколкото сърбите. За приключенията на Крали Марко те знаят много неща, които не знаят и сърбите [. . . . .]. Неговите дела представят единна героична епопея — това е Одисеята на балканските славяни.“[11]

Тъкмо на значението, което би могъл да има българският фолклор за осветляване на редица общи проблеми на славянския фолклор и славянската култура и за запознаване с бита, културата и езика на българския народ, се дължи големият интерес, който проявяват към обнародваните български фолклорни материали през XIX в. славянски учени като В. Григорович, П. Безсонов, И. Срезневски, К. Иречек, М. Драгоманов, А. Н. Пипин, М. Халански, В. Ягич, Фр. Миклошич, А. Потебня, О. М. Бодянски, И. Франко, Н. Ф. Сумцов, Я. Махал и др. В техните трудове българската проблематика се явява най-често във връзка с изследвания на общи и специални въпроси на славянското народно поетическо творчество и славянската етнография, но

[11] Ю. Венелин. Избрани страници, с. 60.

се появяват и проучвания, посветени специално на въпросите на българския фолклор. До 60-те и 70-те години това са фактически същинските научни изследвания върху българския фолклор; българската наука се включва в изследванията от този момент нататък, най-напред в лицето на Л. Каравелов и М. Дринов. Първата ѝ задача е да вземе отношение към въпросите, поставени в изследванията на славянските учени. По тоя начин ние наблюдаваме как българската фолклористика се създава и развива в най-тясна връзка със славянската фолклористика. Тя приема редица установки и оценки на славянските учени като своя изходна позиция, за да доизясни поставените въпроси, но също често пъти и да възрази срещу погрешни становища и заключения. Това е извънредно интересен случай в историята на науката,когато една национална специална наука се ражда и развива както в сътрудничество със славянската наука, така и в полемика с нея.

Полемиката започва с проблема за българските епически песни. Сега не е трудно да проследим историята на полемиката след издаването на великолепния том „Български юнашки епос“ (1971), където в обширния увод тази полемика е изложена обстойно. Пръв В. Караджич дава невярна представа за българския епос, заявявайки: „Бугари имају и јуначки пјесама, које си пјевају уз гусле као и српске, и међу тима је, по свој прилици, бити највише српска пјесама, које су побугарене.“[2] Словенецът Ст. Враз повтаря твърденията на Караджич.[13] П. Безсонов задълбочава това погрешно становище. Според него българските юнашки песни са малко и представят подражание на сърбохърватските. Той поставя високо сръбските епически песни над българските; изтъква, че българите нямат същински юнашки епос, а само хайдушки песни, които се отличават с краткост и простота, стигаща до суровост, лишени са от тънко изящество.[14] Безсонов не е разполагал с достатъчно български фолклорни материали, поради което е стигнал до погрешни и повърхностни изводи. Неговите заключения оказаха своето влияние върху редица руски и други учени; прие ги безкритично А. Н. Пипин.[15] В крайната си форма това схващане бе изразено от А. Сьоренсен.[16] Българските фолклористи реагираха срещу него пряко и косвено. Най-добрия отговор дадоха Д. и К. Миладинови, поместващи в своя сборник „Български народни песни“ (1861) в отдела „Юначки“ 150 песни. По този начин категорично се опровергават твърденията на Караджич, Враз и Безсонов за слабото развитие на българския народен епос. Л. Каравелов остро критикува слабостите на Безсоновия сборник „Болгарские песни из сборников Ю. Ив. Венелина, Н. Д. Катранова и других болгар“[17]. Българската фолклористика след Освобождението многократно се занимава с възгледите на Безсонов. В обширния увод към „Български юнашки епос“ тези възгледи отново са подложени на обстоен анализ. Поместените в този том материали показват не само богатството на българ-

---

[12] Додатак к Санкт-Петербургским рјечницима. Беч, 1822. с. 48.

[13] Сп. Kolo, 1847, кн. 4, с. 44—56; кн. 5, с. 21—54.

[14] П. Безсонов. Болгарские песни из сборников Ю. И. Венелина, Н. Д. Катранова и других болгар. М., 1885. с. 102.

[15] А. Н. Пыпин, В. Д. Спасович. Обзор истории славянских литератур. С.-Петербург, 1879.

[16] A. Soerensen. Beitrag zur Geschichte der Entwicklung der serbischen Heldendichtung.— Archiv f. sl. Philologie, XIV—XVII, 1892—1895.

[17] Болгарские народные песни, собранные Л. Караведовым. М., 1905. с. 3; за отношенията на Каравелов с руските фолклористи вж.и Ю. И. Смирнов. Любен Каравелов и Иван Худяков. Межславянские культурные связи. М., 1971. с. 207—224.

ските юнашки песни, но и силата на тяхната традиция до днешно време. Може да се сметне, че чрез това издание се приключва многолетният научен спор за характера, количеството и разпространението на българския юнашки епос.

Не могат да не се посочат многобройни изследвания на славянски учени, които засягат в по-малка или по-голяма степен проблемите на българските юнашки песни; между тях заслужават да бъдат споменати имената на В. Ягич, М. Халански (автор на обширното изследване „Южнославянские сказания о Кралевиче Марке в связи с произведениями русского былевого эпоса", I—IV, 1893—1895), Фр. Миклошич, Ст. Новакович, И. Н. Смелницки, А. И. Яцимирски, К. Иречек, Ян. Махал и др. Тези трудове намират отзвук в българската наука, често предизвикват и критични бележки и насочват българските фолклористи към някои от основните въпроси на народния епос.

Но не само българският епос привлича вниманието на славянските учени през XIX в. М. Драгоманов насочва интереса си към религиозните и етическите легенди. Прекарал в София през 1889—1895 г. като професор във Висшето училище, той оказва значително влияние върху младата българска фолклористика и публикува в „Сборник за народни умотворения" няколко обширни студии: „Славянските сказания за пожертвуване собствено дете", „Славянските сказания за рождението на Константина Велики", „Славянските преправки на една евангелска легенда", „Славянските преправки на Едиповата история", „Забележки върху славянските религиозни и етически легенди" (1889—1894). Ив. Франко разглежда някои проблеми на пословиците и народните песни.[18] Богатият сборник на К. А. Шапкарев с народни приказки се посреща с голям интерес от учени като А. Веселовски и И. Поливка и дава материал за сравнителни изследвания.

Трябва да се отбележи още един момент от интереса на славянската наука през XIX в. към българското народно поетическо творчество—дискусията, която възниква около двата обемисти тома на Ст. Веркович „Веда словена. Български народни песни от предисторично и предхристиянско доба. Книга I" (1874) и „Веда словенах. Обрядни песни от езическо време. Упазени со устно предание при македоно-родопските българопомаци. Книга друга" (1881). Касае се за една от големите мистификации в историята на славянската фолклористика през XIX в. Дискусията привлича вниманието на голям брой славянски учени—защитници или противници на тезата на Веркович: Я. Шафарик, Вс. Милер, Ал. Ходзко, Й. Иречек, К. Иречек, В. Ягич, А. Н. Пипин, Вл. Ламански и др.; активно участвуват и българските учени Ив. Д. Шишманов, М. Дринов, Ал. Т. -Балан и др. Българският фолклор за известно време се намира в центъра на вниманието на славянската наука, разискват се и се решават трудни въпроси. Общите усилия на учените (в дискусията взимат участие и доста неславянски учени) водят до широко осветляване на поставените проблеми и до окончателното установяване на мистификацията.[19]

В този преглед не се изчерпват всички случаи на занимания на славянски учени през XIX в. с въпроси на българския фолклор. Както е съвсем естествено,

---

[18] Н. Малярчук. Българските пословици в научната дейност на Иван Франко.— ИЕИ, VII, 1964, с. 267—274; Изследователските работи на Иван Франко върху български народни песни. — ИЕИ, IX, 1966, с. 181—228.

[19] За дискусията вж. М. Арнаудов. Веркович и Веда Словена. С., 1968.

при сравнителното проучване на славянското народно творчество българският материал и българските проблеми неизбежно заемат своето място. Редица славянски фолклористи проявяват и специален интерес към някои български теми. Тук по-скоро исках да изтъкна голямата роля на славянската наука в началния етап от развитието на българската фолклористика. Тя се проявява и при издирването на произведенията на българското народно поетическо творчество, и при тяхното публикуване и популяризиране, и при тяхното изследване, и при школуването на българските фолклористи. Това е един от най-ярките факти на солидарност в историята на славянската наука.

СТЕФАНА СТОЙКОВА

ОБЩИ ЧЕРТИ И РАЗЛИЧИЯ МЕЖДУ БЪЛГАРСКИТЕ И СРЪБСКИТЕ ХАЙДУШКИ И ГРЪЦКИТЕ КЛЕФТИЧЕСКИ ПЕСНИ

Балканските народи не са могли никога да се примирят с турското владичество, установено в техните земи в края на XIV и началото на XV в., още повече, че то е било съпроводено от непрекъснати грабежи и насилия. Тези, които са били преследвани по една или друга причина или не са били в състояние да понасят потисничеството и робския живот, са избягвали в планините и оттам еа започвали борба срещу завоевателя. Отначало тяхната борба много малко се с отличавала от разбойничеството. Тя се е направлявала главно от лични подбуди и се е състояла в убийства и грабежи за отмъщение или за добиване на средства за живот. Тъкмо затова тези бунтари са били наречени у българите и сърбите *хайдути*, а у гърците *клефти*. И едната, и другата дума първоначално означават разбойници, крадци. С течение на времето обаче хайдушкото и клефтското движение изминават дълъг път на развитие, докато в края на XVIII и първата половина на XIX в. хайдутите и клефтите се превръщат в съзнателни борци за политическа свобода и социална правда и вземат активно участие в организираната революционна борба на своите народи за национално освобождение.

Хайдушкото и клефтическото движение е намерило поетически израз в българските и сръбските хайдушки и гръцките клефтически песни. В историята на фолклора на балканските народи тези песни са едно от най-ценните постижения както в идейно, така и в художествено отношение. Възникнали по едно и също време и при почти идентични обществено-исторически условия, те имат много общи черти, но имат и съществени различия помежду си. За установяването на характера на тези прилики и различия досега е работено много малко — направени са само няколко опита, в които се разглеждат отделни сходства, понякога доста общо.[1] Такива опити са твърде полезни,

[1] Вж. Tsv. Romanska. Les chansons populaires des haïdouks bulgares, comparées aux chansons à thèmes semblables des autres peuples slaves et balkaniques. — Actes du Premier Congres International des Etudes balkaniques et sud-est européennes, VII. S., 1971. p. 755—770;. Общи особености на българските и сръбските хайдушки песни. — Славистичен сборник. Т. II. С., 1958. с. 379—407; S. Domokos. Les traits communs dans les ballades de type haïdouk des Balkans et de l'Europe centrale. — Actes du Premier Congres International des Etudes balkaniques et sud-est européennes, VII, p. 903—913; A. Fochi. Parallèles folkloriques sudest européens. — Révue des études sud-est européennes, 1963, v. 3—4,p. 517—550;

защото все още не е изнесен достатъчно материал, за да може да се пристъпи към успешно обясняване на фактите.

Настоящият доклад представя още един подобен опит. Неговата скромна задача е чрез съпоставяне на български, сръбски и гръцки материал да се установят по-конкретно някои прилики и различия между българските и сръбските хайдушки и гръцките клефтически песни, от които да се види в най-общи линии доколко може да се говори за взаимни влияния и взаимно проникване на сюжети и мотиви.[2]

Общите черти на хайдушките песни на сърби и българи и на гръцките клефтически песни обхващат някои основни особености на тяхното жанрово съдържание. Тъкмо това ни дава основание да ги разглеждаме като идентични жанрове във фолклора на българи, сърби и гърци.

На първо място трябва да се изтъкне, че взети като жанрови цялости, те са единни в идейно отношение. В тях е намерил отражение волният дух на „непокорените роби". Противопоставянето на хайдутина и клефта като свободен човек на раята е много добре показано в една гръцка песен, в която се казва, че в равнината живеят роби, покорни на турците, а в планината са арматолите и клефтите:

στὸν κάμπον σκλάβοι κάθουνται, που προσκυνᾶν τὸς Τοῦρκος,
καὶ στὰ βουνὰ ἀρματωλοί, αρμάτωλοὶ καὶ κλέφταις.

(Льоврап. 86/57)[3]

Клефтите предпочитат да живеят в планината с вълците, отколкото в градовете под турския ярем (ГНП, 74). Близка по идея е българската песен

Войници се пишат по войнишки села,
пък ний ще се пишем на буково листо,
горо ле зелена, водо ле студена!
В гора да ходиме, в гора да живейме,
тебе да вардиме, хайдушки да мреме,
горо ле зелена, водо ле студена!

(БНТ, 67)

M. Ibrovac. Les affinités de la poésie populaire serbe et néogrecque. — Godišnjak, knj. I. Balkanološki institut, knj. 1. Sarajevo, 1957. p. 389—455. В тези статии е посочена библиография на по-стари изследвания.

[2] Използуваните източници са посочени в текста със следните съкращения: Ант. — Anthologie des chansons populaires grecques. Introduction de G. Spiridakis et D. Petropoulos. Traduction et notes de J. L. Leclanche. Paris, 1967; БНТ — Българско народно творчество. Т. II. Хайдушки песни. Отбрал и редактирал Д. Осинин. С., 1961; ГНП — Греческие народные песни. Выбрал и перевел Вл. Нейштадт М., 1957; Кар. — В. Караџић. Српске народне пјесме. Друго државно издање. Књ. III. Београд, 1929. Књ. VII. Београд, 1935; Льоврап — E. Legrand. Recueil de chansons populaires grecques, publiées et traduites pour la première fois. Paris, 1874; НП — Народне песме. Букурешт, 1956; Платис — E. Platis. Die neugriechische Volksdichtung. Die Volkskultur der südosteuropäischen Völker (Südosteuropa-Jahrbuch, B. 6). München, 1962, S. 42—57; ПрБНП — Преглед на българските народни песни. Т. II. — Известия на Семинара по славянска филология, кн. VI. С., 1929; ПрИЛ — Предания за исторически лица в българските народни умотворения. — Известия на Семинара по славянска филология, кн. VIII и IX. С., 1948; СбНУ — Сборник за народни умотворения и народопис. Кн. I—LIII. С.,1889—1971; ЭСН — Эпос славянских народов. Под общей редакцией П. Г. Богатырева. М., 1959.

[3] Срв. също цитираната от M. Ibrovac (op. cit., p. 433) гръцка песен, в която се казва, че когато се запролети, „планината се изпълва с клефти, а равнината с роби".

В хайдушките и клефтическите песни е намерила израз вярата на народите в собствените им сили. Те са проникнати от една и съща идея — идеята за протест и борба срещу общия завоевател. Това са основните моменти в идейното съдържание на хайдушките и клефтическите песни, които техните изследователи подчертават. П. Динеков изтъква, че българските хайдушки песни са „най-яркият израз на съпротивата на народа, на неговото пораснало самосъзнание, на острата реакция срещу политическия и социален гнет, на вярата в народните сили и бъдещето“[4]. Като основна характеристика на българските хайдушки песни той посочва патриотично-революционната и социалната им устременост.[5] Известният съветски изследовател на сръбския народен епос Н. И. Кравцов пише, че „в сръбските хайдушки и ускоцки песни народът се е издигнал до осъзнаване на своята собствена роля, до разбиране на значението на партизанската борба с враговете“[6]. Почти същата характеристика дава за клефтическите песни Г. Спиридакис. Той подчертава, че чрез цялото си съдържание клефтическите песни „изразяват духа на отчаяна съпротива на човека със свободна душа пред опитите за потискане на неговата свобода“, че те „показват достойнството на човека пред живота и неговата вяра в собствената му религия и народност“[7].

Почти всички изследователи на хайдушките и клефтическите песни посочват, че тези песни са насочени не само срещу външните поробители на балканските народи, но и срещу техните икономически угнетители, били те турци или техни собствени сънародници, крепители на турската власт.[8] Социалните противоречия са изтъкнати в някои от най-старите сръбски хайдушки песни, като песента за Старина Новак, който отива хайдутин, защото не може да понесе непосилната ангария и прекомерно големия данък, наложени му от деспотката Ирина (Кар, III, 1 (пес. 1)) и др. В българските песни такива мотиви са чести: Стоян отива хайдутин, защото не може да изплати несправедливо наложен данък и за да отмъсти на вуйчо си чорбаджия, който отказва да му помогне и се опитва да посегне на честта на жена му (СбНУ, 26, 39 (14)); ратай става хайдутин, за да отмъсти за обиди (ПрИЛ, 526 (987)); хайдути отмъщават на султан, че не платил на ратая си (ПрИЛ, 547 (1217)); аргатите на Настас чорбаджи стават хайдути и му отмъщават за нечовешкото отношение към тях (БТН, 502) и т. н.

Тук се докосваме вече до въпроса за тематиката. Идейното съдържание на хайдушките и клефтическите песни се разкрива преди всичко чрез тематиката и художествените образи.

Българските и сръбските хайдушки песни и гръцките клефтически песни имат много близка, почти сходна тематика. Както във всички героични жанрове, така и при хайдушките и клефтическите песни основната част от произведенията са посветени на героичните *подвизи* на възпяваните герои. Тези под-

---

[4] П. Динеков. Хайдушките народни песни в развитието на българската литература. — Из историята на българската литература. С., 1969. с. 317.

[5] Пак там, с. 318.

[6] Н. И. Кравцов. Идейное содержание сербского эпоса. — Славянский фольклор. М., 1951. с. 308.

[7] G. C. Spyridakis. Chansons clephtiques. — Anthologie des chansons populaires grecques. Paris, 1967. p. 78.

[8] Срв. Tsv. Romanska. Les chansons populaires des haïdouks, p. 758. Срв. също И. М. Шептунов. Болгарские хайдутские песни. — Славянский фольклор. М., 1951. с. 252, 254, 258; G. Spyridakis. Op. cit., p. 77; Н. И. Кравцов. Пос. съч., с. 357, и др.

визи са многобройни и многообразни. Преди всичко това са смели нападения над враговете, които имат характер на обир или на наказателни акции, много често и едното, и другото едновременно. В българските песни хайдутите нападат най-често конвои, които съпровождат държавна хазна или важно лице от турската управляваща класа (срв. БНТ, 238, 247, 267); нападат народните притеснители и в селищата, за да отмъстят за сторени злини и неправди (БНТ, 164, 200). Нападения се извършват и за собствена защита — за да предотвратят подготвяни от враговете удари срещу тях или да спасят пленени другари (БНТ, 193, 210, 219, 224); освен това хайдутите смело се справят с изпращаните срещу тях преследвачи (БНТ, 179, 190, 230, 233, 236, 272) и т. н. Подобни са и темите на сръбските хайдушки песни: хайдутите и ускоците извършват нападения, за да избавят попаднали в опасно положение свои другари (Кар., III, 10 (3)), да оберат пренасяни през планината пари и стоки (Кар., III, 274 (42), 286 (43)), да накажат ятаци предатели (Кар., III, 351 (52)), да отмъстят на народни притеснители и да предотвратят „золумите“ им, да избият турци, които се готвят да нападнат сватба, или да изпреварят враговете си, които искат да ги погубят (Кар., III, 135 (24), 261 (39)) и др. В гръцките песни се възпяват многобройните сражения на клефтите с турците. Подчертава се безумната храброст на гърците, които се бият срещу десетократно помногоброен враг, но никога не се предават и обикновено спечелват боя (срв. Льограи, 136, (71), 88 (59); Ант., 115(49); ГНП, 63, 64, 65, 67, 68, 70).

Едни от най-хубавите песни са посветени на *хайдушката смърт*. Хайдутинът обикновено загива далеч от къщи — в бой или на бесилото. В българските песни се пее за хайдушката глава, която сеймените разнасят набита на кол, но същевременно се възхищават от героизма на хайдутина, когото са погубили (БНТ, 605). Преди да отиде на бесилото, хайдутинът иска да му операт ризата и срешат перчема, за да бъде красив в часа на своята смърт (БНТ, 586). Набит на кол, той се отплаща на девойката, която му подава вода, като ѝ посочва скрито имане (БНТ, 596). Умирайки далеч от близките си, моли орли да отнесат ръката му на майка му (на жена му) (БНТ, 549, 551). Иска да го заровят на кръстопът и на гроба му да забият байрака и да вържат коня му (БНТ, 566, 569). В сръбските песни, ранен, ускокът моли своя другар да го заведе у дома му, за да се грижат за него майка му и сестра му (Кар., III, 205 (32)). Със седемнайсет рани едва се добира до родния си дом и умира в ръцете на майка си (Кар., III, 202 (31)). Девойката войвода, изправена пред бесилката, надменно и презрително разговаря с насъбралите се да я гледат туркини (ЭСН, 321). Подобни са и гръцките песни за смъртта на клефта.[9] Турчин отрязва главата на убития клефт и я отнася със себе си (ГНП, 102). Смъртно простреляи (или тежко болен), клефтът моли другарите си да приберат оръжието му и да отрежат главата му, за да не се хвалят с нея враговете (ГНП, 75, 80; Льограи, 114, (63)). Поръчва на другарите си да продължат борбата и да се грижат за сина му (да направят сина му клефт) (Льограи, 82 (54); ГНП, 98). Поръчва да кажат на другарите му, че се е оженил за земята (ГНП, 97; Ант., 111 (46)). Моли коня си да му изрови гроб и да отнесе оръжието му на близките му (ГНП, 112). Иска да му направят гроб с прозорец (Ант., 110 (45), 114 (48); ГНП, 114). Над убития клефт се вият орли и гарвани

---

[9] Срв. C. Fauriel. Historische Volksgesänge der Neu-Griechen. Erste Abt eilung. Fauriels Einleitung zur Geschichte der Neu-Griechischen Volkspoesie. Bonn. S. 85.

(ГНП, 103). Той е оплакван от цяла Румелия, от всички капитани и най-много от бедните, които осиротяват с неговата смърт (Льогран, 136 (72), 150 (74)).

Природата в живота на хайдутите е една от значителните теми в хайдушките и клефтическите песни. Възпява се суровият, но свободен живот сред природата. В българските песни хайдутинът копнее да дойде пролетта и се разлисти гората, за да излезе с дружина в планината (БНТ, 99, 100—101, 82, 77). Старият хайдутин си спомня за времето, когато е бродил из гората (БНТ, 74). Гората тъжи за хайдутите, когато ги няма, и се развеселява, когато се върнат при нея (БНТ, 95, 97, 573, 575, 579). Хайдутите изобщо са в най-близко общение с природата: кукувицата зове хайдутина в гората (БНТ, 75, 592), за болния хайдутин се грижат орли, пиле соколово (БНТ, 544, 546, 549, 551, 553, 557, 559, 561). Хайдутите разговарят с гората, с птиците и с месеца (БНТ, 615, (89)).

Темата за природата е любима и в клефтическите песни. В тях планините се хвалят, че са пълни с клефти (ГНП, 85), те страдат, когато наесен клефтите ги напущат и слизат в равнината (ГНП, 87). Дърветата, ручеите и планините плачат за смъртта на клефта (ГНП, 80). При известието за смъртта на клефта земята три години не се раззеленява, планините се пропукват и небето не праща дъжд (Ант., 107 (42)). Умирайки, клефтът копнее за планината (ГНП, 100).

М. Ибровац подчертава, че гръцките и сръбските борци са в постоянно и естествено общение с природата, с животинския и растителния свят, който по свой начин участвува в тяхната борба. „Оттук най-вече е този истински поетичен дъх, пише той, който прониква както тяхната епическа поезия, така и ниричните им излияния. Полетата и планините, езерата и потоците, животлите и птиците, земята и небето в тази поезия оживяват като през златния цек с един благотворен антропоморфизъм, стават съучастници на въстанивите."[10]

Отношенията в дружината са също значителна тема в хайдушките песни. В българските песни се разказва за избор на войвода чрез изпитание в твърдост (който не се разплаче при гледката на агне, живо печено на шиш), чрез състезание в стрелба (който прокара куршум през пръстен),[11] в надскачане (на знаме), в хвърляне на камък и пр. (БНТ, 115, 319, 164). Много често състезанието е спечелено от девойка, която става войвода (БНТ, 319, ПрБНП, II, 228 (107в, 108)). Пее се също за клетвата, която хайдутите дават — да носят със себе си този от тях, който се разболее (БНТ, 164); за разногласия в дружината и пр. (БНТ, 132 и др.). Подобни теми се срещат и в сръбските хайдушки песни: войвода подлага на изпитание твърдостта на хайдутите (пущат одран жив овен и козел между еловите клони) (Кар., III, 158 (26), 261 (39)); хайдути напущат остарелия си войвода (Кар., III, 10 (3)); хайдути се скарват и разделят дружината (Кар., VII, 354 (44)). В гръцките песни също са отразени отношенията на клефтите в дружината. Както в българската песен, те дават клетва да носят болния си другар (Льогран, 321); те плачат над умиращия капитан (ГНП, 100); убиват капитана, който иска да ги напусне, за да се ожени (ГНП, 120).

Героичното държане на *хайдутина в ръцете на врага* е също тема на песни. Известна е българската песен за хайдутина, който въпреки изтезанията (от-

[10] M. Ibrovac. Op. cit., p. 434.

[11] Срв. C. Fauriel. Op. cit., p. 80 — стрелянето през пръстен е било известно и на клефтите; оттам и гръцката поговорка „Да нанижеш пръстен на куршум".

сичат му ръцете и краката и му изваждат очите) не издава своята дружина (БНТ, 604). Сходна е темата на сръбската песен „Стари Вуjадин“: старият хайдутин учи синовете си да претърпят мъките и да не издадат своите другари и ятаци и сам им дава достоен пример (Кар., III, 329 (50)). В гръцките песни пленениият клефт се държи непреклонно и отхвърля с проклятие предложението да се отрече от вярата и народността си (Ант., 115 (49)).[12]

Много български хайдушки песни са посветени на *жената хайдутка*. Тя води дружина, без някой да се усъмни, че е жена (ПрБНП, II, 229 (109)). Чрез състезание в твърдост, ловкост или сила тя става войвода на дружината (ПрБНП, II, 228 (107 в. 108); БНТ, 319, 112). Дружината запада, когато тя се оженва и я напуска; тя отива да помогне на новия войвода, като усмири разбунтувалата се дружина и ѝ помогне да припечели нещо (ПрБНП, II, 230 (119)). Бременна, отива да ръководи обирането на хазна и ражда там чудно дете, което веднага проговаря (БНТ, 352). Избавя от турците пленения си мъж, войвода на дружината (БНТ, 323). Прибира се да преде дарове, за да се ожени, но не изтрайва и се връща отново при хайдутите (БНТ, 331, 350, 333) и пр. В сръбските и гръцките песни темата за жената хайдутка също се среща, но е по-слабо развита. Вече споменахме за сръбската песен, в която хайдутката, изправена пред бесилката, показва своето презрение към събралите се да я гледат туркини (ЭСН, 321). По същия начин се държи друга хайдутка, заловена след 30 години хайдутуване.[13] Известна е и гръцка песен за мома клефт, която ходила дванадесет години с клефтите, без те да узнаят, че е жена (Ант., 94 (32), 95 (33)).

Най-после не може да не се спомене и темата за отношенията между *хайдутина и неговите близки*. В някои български песни се пее, че хайдутинът няма друга майка освен зелената гора, че негова жена е пушката, а деца — куршумите (БНТ, 288). В друга песен се казва, че майката и бащата, братята и сестрите на хайдутина го жалеят жив (необнар.). Въпреки това в живота на хайдутина и в хайдушките песни неговите близки вземат участие. В някои песни майката е тази, която праща сина си хайдутин (БНТ, 79, 80). В други, обратно — не го пуска да отиде хайдутин или го съветва да изостави хайдутлука и да се залови за мирен земеделски труд (БНТ, 75). Майка намира тъмницата, в която са затворили сина ѝ хайдутин, и повиква дружината му да го отърве (БНТ, 193). Сестрата на хайдутина го вика от гората, за да нарече детето ѝ на свое име, та да стане като него хайдутин (БНТ, 215). Сестрата скрива хайдутина при даровете си и не го издава на преследвачите му въпреки изтезанията (необнар.). Сестрата е не по-малко смела от брата си хайдутин и когато той попадне в беда, му се притичва на помощ (БНТ, 347). В едни песни жената на хайдутина го упреква, че тръгва с дружината (БНТ, 87), а в други — иска да отиде с него и да му носи байрака (БНТ, 86). Сам хайдутинът мечтае либето му да дойде при него в дружината и да му носи байрака (БНТ, 449). В хайдушките песни доста често се говори и за сестриното дете на хайдутина — то е в дружината му и често пъти е по-голям юнак от вуйчо си, за което той му харизва войводството (БНТ, 123, 132). В сръбските песни темата за близките на хайдутина или ускока също се среща. Майката на ускока сънува сън, който предсказва неговата гибел (Кар., III, 202 (31)). Жената на хайдутина успява с хитрост да го освободи от тъмница (Кар., III, 321 (49)). Децата на хай-

[12] Срв. C. Fauriel. Op. cit., с. 84.

[13] Обнародвана у К. х. Ристић. Српске народне пјесме. У Београду, 1873. с. 120—121. (цитирана у Цв. Романска. Общи особености. . . , с. 401).

дутите често хайдутуват заедно с тях. Посочихме вече песента за стария хайдутин Вуядин, заловен от турците заедно с двамата си сина. (Кар., III, 329 (50)). Синът на остарелия хайдутин отива вместо него на двубой с турчин (Кар., III, 300 (56)). В клефтските песни също е известна темата, че хайдутинът няма право на семейство и не може да има друга жена освен пушката (ГНП, 120), но има доста песни за близките на клефта. Както в някои български песни, майката моли сина си да не отива с клефтите, а да се залови за мирен труд (Ант., 99 (37)). Тя тъжи, защото цяло лято няма вест от сина си клефт (ГНП,108). Измамва стражата и успява да среже въжетата на пленения си син (ГНП, 66). Тя е изгубила разсъдък, защото турците са убили двамата ѝ сина и брат ѝ (ГНП, 75). Жената на клефта тъгува без вест (ГНП, 109). Тя е непреклонна пред турците и дочаква клефтът да дойде и да я отведе със себе си (ГНП, 79). Научила страшната вест за смъртта му, тя го оплаква по обичая (Ант., 101(38)).Жената на клефта се бие с турците с малко дете на гърдите си (Ант., 118 (51)). Клефтът мечтае да види любимата си в лагера на клефтите (ГНП, 123). Умиращият клефт изпраща оръжието си на баща си и брат си (ГНП, 112). Той моли да направят сина му клефт (ГНП, 98).

Този кратък преглед далеч не изчерпва богатата и твърде разнообразна тематика на българските и сръбските хайдушки и гръцките клефтически песни. Тук са посочени само някои от най-важните теми, застъпени у всеки от трите народа.

Общата тематика на тия песни е в зависимост от еднаквите исторически и социални условия, в които са се намирали балканските народи, и конкретната природна и битова обстановка, еднаквия начин на живот, при който са били поставени както хайдутите, така и клефтите. Същата историческа действителност поражда и еднаквите художествени образи в хайдушките и клефтическите песни. Както се видя от прегледа на тематиката, на първо място в тези песни е даден образът на хайдутина (съотв. на клефта). Произлязъл от народните среди, хайдутинът рано се сблъсква със страшната политическа и социална действителност на своето време. Оскърбен в своето човешко достойнство и патриотични чувства, той скоро се намира извън законите на едно общество, в което безчинствуват врагове — потисници чужденци и домашни експлоататори. Единственият начин за човека със свободолюбив дух да се изтръгне от робството, което през тази епоха представя за балканските народи „неотстранима историческа реалност“[14], е да се устреми към волния живот в планините, гдето се създава едно ново общество от свободни хора.[15] Откъснат от своя дом и семейство, хайдутинът живее в постоянни лишения и страшни опасности. В една гръцка песен клефтът казва: „Дванайсет години съм бил капитан на клефти, топъл хляб не съм ял, не съм спал в постеля. Не съм се наспивал, не съм си почивал — ръката ми е била възглавница, сабята — завивка. . .“ (ГНП, 90). На него не му остава друго, освен да мъсти за себе си и за своите сънародници и събратя по съдба, на грабежите да противопоставя грабеж и на убийствата—убийства.Започвайки с разбойничество, хайдутинът еволюира в своите идейни и нравствени възгледи, за да се превърне по израза на Ботев в „крило за клети сиромаси“ и в революционер — борец за националното освобождение на своята родина. Народната песен ни дава не само неговия идеализиран външен образ, на който се спира М. Ибровац в

[14] В. М. Жирмунский. Эпическое творчество славянских народов и проблемы сравнительного изучения эпоса. — IV Междунар. съезд. славистов. Доклады. М., 1958. с. 11.
[15] Срв. G. Spyridakis. Op. cit., p. 77.

своето изследване[16] и който бихме могли и ние да посочим като класически в българската народна песен за Кара Танас:

Кара Танас ги водеше,
Иванчо байряк носеше,
дълги им пушки на рамо,
златен ятаган на пояс,
от чисто злато паласки
и двойки пъстри пищови. . .
(БНТ, 275)

Народната песен, както българската, така и сръбската и гръцката, ни разкрива с по-голяма сила неговия вътрешен свят — неговите чувства, мисли и стремежи. Затова, ако се възползуваме от терминологията на Е. Платис,[17] можем да кажем, че образът на хайдутина е не толкова витално-героически, колкото етично-героически.

В българските и сръбските хайдушки и в гръцките клефтически песни са сходни или много близки и останалите художествени образи: образът на *хайдушката дружина*, който е неделим от образа на самия хайдутин и който понякога е само фон за проявите на отделни хайдути и клефти; образът на *жената хайдутка*, обрисуван най-ярко в българските песни и по-слабо в сръбските и гръцките; образът на *природата* — гората и планината — приятелка и закрилница, е особено близък и почти еднакво представен в българските и гръцките песни. Планината е майка и убежище за хайдутите, тя е весела, когато те я населяват, и тъжи за тях, когато я напуснат:

Заплакала е гората,
гората и планината,
и на гората листето,
и на дървето птичките
заради Индже войвода:
„Де да е Индже да дойде,
гората да развесели,
гората и планината!“ (БНТ, 95)

Рыдают горы бе́дные, рыдают безутешно —
не потому что высоки и что покрыты снегом,
а потому что клефты с них уходят на равнину
(ГНП, 87).

В хайдушките и клефтическите песни са дадени и образите на близките на хайдутина и клефта. Това са предимно женски образи: *майката*, *сестрата* и *жената* или *любимата*. Те са предани на героя, опитват се да го възспрат в опасния му път, но често самите те го подтикват към подвизи. Укриват го в минути на опасност, тъжат за него и го оплакват. Жената на хайдутина и клефта (в българските песни и неговата сестра) е решителна и смела: в случай на нужда тя му се притичва на помощ, бие се наред с него или го избавя от неприятеля с хитрост.

Гръцкият литературовед К. Димарас пише, че клефтическата песен не е „героепоклонническа“, а възпява свободния живот на клефтите, тяхното еже-

[16] M. Ibrovac. Op. cit., p. 432. Вж. също Св. Матић. Хајдучко одевање.— Наш народен еп и наш стих. Нови Сад, 1964. с. 189—205.
[17] E. Platis. Op. cit., p. 52.

дневие, смелите им прояви, техните чувства и мисли.[18] Същото може да се каже и за хайдушката песен. Но въпреки че не се прославят отделни герои по начина, по който ги прославя старата епическа песен (освен може би отчасти в сръбската хайдушка песен), идеализирайки ги прекомерно, както българските и сръбските хайдушки песни, така и гръцките клефтически песни са изцяло проникнати от преклонение към нравствената сила и физическата устойчивост на хайдутина и клефта.

Освен общото идейно съдържание и свързаните с него тематика и образи хайдушките песни на българи и сърби и гръцките клефтически песни имат още няколко общи черти. Почти всички изследователи на тези песни посочват като една от основните им черти техния *реализъм*. Фантастиката в тях отстъпва на заден план, митологични елементи по начало не се срещат с изключение на някои от най-старите сръбски хайдушки песни и много рядко в отделни, слабо разпространени български хайдушки песни. Героите им са свързани с имената на хайдути и клефти, действително съществували и обикновено исторически засвидетелствувани. Топографията е действителна и най-често свързана с района на действие на възпяваното лице. В българските песни действието се развива в Стара планина (или още по-уточнено — в Сливенския балкан, в Троянския балкан или в „троянска гора зелена"), на Витоша, Рила, Пирин, в Родопите (Доспатската планина), в Странджа, на Бакъджиците, в „карнобатската кория", в градовете Сливен, Котел, Габрово, Троян, София и др. В сръбските хайдушки и ускоцки песни става дума предимно за Босна и Херцеговина,за Адриатическото приморие,за Черна гора— за събития и случки в планините Романия, Кунар, Велебит, в градовете Сараево, Мостар, Требине, Смедерево, Удбина, Цетина, Задар, Котар и пр. Действията на клефтите в гръцките песни също са географски конкретизирани. Те стават в планините Аграфи, Гура, Олимп, Кисавос, Гьона, Лякура, Ксероливади и в селищата Арта, Керасовон, Кенурия, Янина, Еласон и пр.

Историзмът, стремежът към достоверност са характерни за хайдушките и клефтическите песни. Същевременно обаче песента не е абсолютно подчинена на историческата действителност. Тя не е летопис на събитията. Напротив, понякога героите са поставени в измислени, но исторически възможни ситуации, за да изпъкнат още по-ярко техните образи като обобщение на най-типичните черти на хайдутина и клефта.

Отличителна черта на хайдушките и клефтическите песни е техният *демократизъм*. За разлика от героите на епоса на трите народа, които са предимно феодали, хайдутите и клефтите са чеда на народа, прости селяни, орачи и овчари, напуснали мирния труд поради притесненията от турци и чорбаджии или поради оставане без средства за живот. Това е посочено изрично в редица български и сръбски песни. Стоян отива хайдутин през гладните години, когато измира стадото му и той няма с какво да се прехранва (необнар.). Татунчо изоставя земеделския труд и се връща при хайдутите, след като избива потеря (БНТ, 190). Хайдути стават и аргатите от бичкиджийницата на Настас чорбаджи, за да му отмъстят за нечовешкото отношение (БНТ, 502). Старина Новак става хайдутин от сиромашия (Кар., VII, 293(33)), а според друг вариант-защото деспотката Ирина не му платила за тригодишна служба и го обложила с тежък данък (Кар., III, 1(1)). Михат бил чобанин, но турци му ограбили

[18] К. Димарас. История на новогръцката литература. С., 1971. с. 149.

агнетата и той станал хайдутин (Кар., III, 414(62)). Байо Пивлянин става ускок защото убил агата, който ги събрал да му косят ангария (Кар., VII, 297 (34))

В хайдушките и клефтическите песни героят е член на един по-голям колектив — хайдушката дружина или отреда на клефтите — и обикновено действува от негово име. В известни песни тъкмо колективът е главният герой, дори и когато се споменават отделни имена на войводи — напр. в българската песен за хайдутите, които се канят да излязат в гората през пролетта (БНТ, 67), за замръзналите в гората хайдути (БНТ, 69, 70), в гръцката песен за клефтите, които носят болния си другар (Льоран, 321) и много други песни.

Но не само в социалната характеристика на героите трябва да виждаме демократизма на хайдушките и клефтическите песни. Демократизмът намира израз най-вече в идейната насоченост на тези песни, в смисъла на борбата, на която героите са посветили живота си — борба за народни правдини, мъстене за нещастията на народа, наказване на неговите потисници.

Една от най-характерните черти на българските и сръбските хайдушки и гръцките клефтически песни е техният *оптимистичен дух*. Те са изпълнени с жизнерадостните картини на хайдушкия живот сред природата, в зелената гора, на горските поляни, гдето хайдути или клефти ядат печени агнета и пият червено вино. Свободният живот ги влече, те едва дочакват да дойде Гергьовден, да закука кукувицата, предвестницата на пролетта, да се раззеленее гората, за да се събере дружината и да излязат в планината. Към смъртта, която ги дебне отвсякъде, те се отнасят с презрение. Веднъж тръгнали по пътя на хайдутството, те са я приели като неизбежност. Поради това и в най-драматичните ситуации те остават с бодър и непреклонен дух. Както българският хайдутин, така и старият сръбски хайдутин Вуядин, подложени на най-страшни мъчения, остават непреклонни пред врага (БНТ, 604; Кар., III, 329). Стоян моли да му изперат ризата и срешат перчема, за да е красив на бесилото (БНТ, 586). Раненият Йотис не се предава на обградилия го враг — той иска само едно: да оздравее по-скоро и тогава да срещне повече турци (ГНП, 73). Няма трагизъм в тези песни, защото победата е винаги на страната на борците. Дори тяхната смърт обикновено е морална победа над неприятеля. „Скръбта и безнадеждността на робството тук са напълно победени, пише Б. Пенев. Погледът спокойно и самоуверено е насочен към бъдещето."[19]

Българските и сръбските хайдушки и гръцките клефтически песни се различават преди всичко по героите, които възпяват. Те всички са хайдути или клефти, но всеки народ възпява своите борци, различни от борците на другите два народа. Повечето от тези хайдути и клефти са исторически засвидетелствувани — някои от тях са живели през XVI и XVII в., по-голямата част са от XVIII и първата половина на XIX в. — но има и такива, чиито имена са ни известни само от народните песни. В сръбските хайдушки песни най-често се възпяват хайдутите и ускоците Старина Новак и действуващите с него Дели Радивое, Дете Груица и Дели Татомир; освен тях — Мали Радоица, Байо Пивлянин, Лимун хайдук, Михат Томич, Гавран харамбаша, Костреш харамбаша, Сочивица Станко, Иво Сенянин, Стоян Янкович, Илия Смиляниh и пр.[20] Герои на българските песни са Стоян войвода, в чийто образ

[19] Б. Пенев. Българска литература. Кратък исторически преглед. Пловдив, 1930. с. 115.

[20] Срв. П. Поповић. Преглед српске књижевности. Друго издање. Београд, 1913. с. 85—92. Срв. също Т. Mareti ć. Naša narodna epika. Beograd, 1966. s. 141—240.

изглежда, че са събрани чертите на няколко хайдути с това име, живели по различно време; Страхил, Атмаджа, Индже и байрактарят му Кольо, Дельо, Мануш, Чавдар и байрактарят му Лалуш, Ненчо, Караджа, Ангел войвода, Вълчан войвода, Кара Танас, Хайдут Велко, Алтънлъ Стоян, Добри войвода, Гълъб войвода, Детелин войвода, Бойчо войвода, капитан Петко войвода, Чолак Неделчо и много други, а също и жени хайдутки като Бояна, Еленка, Рада, Сирма, Тодора, Гроздена, Пенка и пр.[21] В гръцките песни се пее за Кристос Мильонис, Янис Буковалас, Янис Стафас, Янаки Кондоянис, Захариас, Йотис, Стергиос, Гифтаки, Лякос, Андрикос (Андруцос), Зидрос, Лукас Калякудас, Никоцарас, Кацандонис, Диплас, Кицос, Куцокристос, Целиос и др. и жени клефти като Лено Боцарис, Диаманто и др.

Българските и сръбските хайдушки песни и гръцките клефтически песни се различават значително както по своя сюжетен състав, така и по жанровата си форма. Сръбските хайдушки и ускоцки песни имат типологически най-старинен характер. Те са се развили в традицията на сръбската епика и се третират от изследователите като част от нея.[22] Освен песните, които имат за сюжети различни хайдушки подвизи, съществуват редица песни, чието съдържание освен по героите не се отличава много от съдържанието на старите юнашки песни.[23] Както в юнашките песни, и в тези голямо място заема темата за сватовствата. Сръбските хайдути и ускоци се женят за дъщери на банове и крале (напр. пес. „Женидба Комлен барјактара“ — Кар., VII, 147(16), „Женидба Груице Новаковића“ — Кар., III, 22 (6)), на венециански дожове („Женидба Ива Сењанина“ — Кар., VII, 90 (11)), особено често за дъщерите на турски паши и бейове („Женидба Стојана Јанковића“ — Кар., III, 109 (21), „Женидба Ива Сењанина“ — Кар., III, 158 (26)); отвличат туркини, дъщери и жени на турски първенци, покръстват ги и се женят за тях; съперничат си с турците в сватовствата, мамят се взаимно с тях, преобличайки се в чужди дрехи и представяйки се за други лица, за да сватосат или отвлекат девойка (Кар., VII, 1 (1), 12 (2), 64 (7), 73 (8), 84 (10), 90 (11), 96 (12), 112 (13), 243 (25) и др.). В тях се среща също темата за двубой на героя с врага, особено любима на старите юнашки песни.[24] Хайдутите са предизвиквани или сами предизвикват на двубой турски юнаци („Вук Јеринић и Зукан барјактар“ — Кар., III, 347 (54), и „Иво Сенковић и ага од Рибника“ — Кар., III, 360 (56) и др.). В сръбските хайдушки песни, както вече споменахме, се срещат все още митологични елементи. Така напр. Старина Новак, за да покаже юначеството си, се бие с триглава хала („аждај“) (Кар., VII, 298 (35)). В двубоя му с Гърчич Манойло му помага посестримата му вила (Кар., III, 22 (6)). Вила помага и на Попович Стоян в двубоя му с първия жених на жена

---

[21] В българския фолклор са известни имената на някои от героите на сръбските хайдушки песни, като Стари Новак, Груица, Дели Татомирче, Илия Смилянин и др., но те са свързани с юнашки песни и с цикъла на Крали Марко, срв. ПрИЛ, 473, 476, 478, 484 и др.

[22] Срв. Св. Матић. Творци народног епа. II. Хајдуци. — Наш народен еп и наш стих с. 300—308.

[23] И. М. Шептунов в ст. „Эпические песни народов Югославии“ (Эпос славянских народов. М., 1959), с. 191, пише, че сръбската хайдушка песен не е така богата със социални и народоосвободителни тенденции като българската, която има по-дълго развитие поради по-късното освобождение на българския народ.

[24] В. Соколова. О некоторых закономерностях развития историкопесенного фольклора у славянских народов. — История фольклор, искусство славянских народов. Доклады сов. делегации (V Междунар. съезд славистов). М., 1963. с. 472. Авторката отбелязва, че двубоите не са само дан на традицията, но отразяват житейски факти — за двубои се говори и в писмените извори.

му, при това съперникът му Усарин Милета подобно на Муса Кеседжия и Черен арапин от юнашките песни има три сърца (Кар., VII, 252 (28)). Митологични елементи има и в началото на някои песни, които започват със славянска антитеза (напр. Кар., III, 205 (32), 330 (51) и др.).

Както в юнашките песни, и в сръбските хайдушки песни певците проявяват интерес не само към героичните подвизи на хайдутите и ускоците, към техните мисли и чувства, но се интересуват от биографията им изобщо. Те създават песни за отделни случки из техния личен и семеен живот, използувайки понякога и международни сюжети (срв. напр. „Дјете Јован и мати му“— Кар., VII, 265 (30), „Невјера љубе Поповић Стояна“ — Кар., VII, 252 (28), „Ђуро Даничић и Покрајчић Павле“ — Кар., VII, 279 (31), „Смрт Даничића Ђура“ — Кар., VII, 289 (32) и др.). По този начин около имената на някои хайдути и ускоци, като Старина Новак, Груица, Иво Сенянин, Михат харамбаша и др., се образуват цикли от по няколко песни по подобие на циклите в юнашките песни.

В сръбските хайдушки и ускоцки песни се чувствува силна новелистична струя, която се изразява в търсене на занимателното, авантюрното. Независимо от патриотичния си дух много от тези песни в същност представят приключенски романи, в които на предно място стои сензацията. В тях изобилствуват подробни описания на скъпи облекла и оръжия (срв. напр. песента „Женидба од Задра Тодора“ — Кар., III, 135 (24)).[25] Героите побеждават своите врагове не само с храброст и сила, но и с изобретателност, хитрост и измама. Преобличането в чужди дрехи, в дрехите на техните врагове, промъкването с измама в укрепените домове на неприятеля е постоянен метод на тяхната борба. Примерите са многобройни, но ще посочим само няколко. В песента „Хајдучка одмазда“ (НП, 373) хайдутите измамват кадъната на Келеш Капитан да им отвори вратата на кулата, плачейки и преструвайки се на робини, заробени от мъжа ѝ. В друга песен — „Груица и паша са Загоре“ (Кар., III, 16 (5)) — хайдутите, преоблечени като девойки, избиват пашата и делиите му, които безчестят дома на княз Милутин. В песента „Груица и арапин“ (Кар., III, 14 (4)) Груица, преоблечен като невеста, убива арапина, който пресреща сватбите. Преоблечен в богато турско облекло, Комнен байрактар се представя за Муйо пред неговата годеница Фата и успява да я отвлече („Комнен барјактар и Крајинић Мујо“ — Кар., VII, 1 (1)).

По своето съдържание и стил гръцките клефтически песни представят почти пълна противоположност на сръбските хайдушки песни. Те са кратки, предимно лирични, изчистени от всякакви подробности. Техен обект е не личността на клефта, а неговият подвиг, действие, чувство или мисъл, чрез които неговият образ изпъква. Такива са песните за героинята Лено, за Никоцарас, Стергиос, Гифтаки и пр. Клефтическите песни нямат развит сюжет, а дават една ситуация, в която се намира клефтът — напр. картина на сражение, — или едно разсъждение, но достатъчно ярки, за да покажат най-съществено — безумната храброст на героите, тяхната решителност и доблест, тяхната етика. Лаконизмът е важна черта на тези песни. Поради това действията на героите обикновено не са мотивирани по-конкретно, а само най-общо — от основната идея — борбата с поробителя. Често в тях няма и развръзка, не е показан резултатът на описаното действие, а само

[25] Св. Матић. Хајдучко одевање, с. 189—190.

посоката на неговото развитие (срв. напр. посочената вече песен за Лено (Платис, 53), песните „Диплас“ (ГНП, 84), „Стергиос“ (ГНП, 74), „Смерть Лякоса“ (ГНП, 80), „Димоциос“ (Льогран, 88 (58)).[26]

Между двата полюса, на които стоят сръбските хайдушки и гръцките клефтически песни, се намират българските хайдушки песни. Те нямат единна жанрова форма. В основната си част са лирико-епични и поради това се доближават повече до баладата, отколкото до юнашкия епос, въпреки че някои автори, като Й. Иванов, ги разглеждат поради героичното им съдържание като част от епоса.[27] Наред с лирико-епичните творби има обаче и епични (повествователни) и кратки лирични произведения. Българските хайдушки песни обхващат значителен брой сюжети, между тях обаче почти не се срещат международни. Една черта, която ги сближава с гръцките песни и отличава от сръбските, е отсъствието на по-голям интерес към частния живот на героите. Народният певец се интересува само от проявите им като хайдути — от хайдушкия им живот, от техните подвизи, от отношенията им в дружината и от отношенията им с близките им, но само доколкото са свързани с положението им на хайдути. На някои особено любими хайдути, като Индже, Страхил, Нено, Петко и др., са посветени по няколко различни песни, но едва ли може да се говори за създаване на цикъл около името на един хайдутин. Значителната историческа конкретизация навярно е причина да се ограничи много свободното преминаване на сюжети от един герой към друг и за съсредоточаването им към един особено любим образ.

В българските хайдушки песни почти не се намират митологични елементи. Не може да се каже, че в тях изобщо няма фантастика, но тяхната фантастика е от друго равнище — равнището на християнската легенда. Тя се изразява в чудеса, които стават най-често в черквата, за да бъдат предупредени или наказани прегрешилите хайдути или да бъдат спасени попадналите в беда. Например черква се затваря сама пред болен хайдутин, който направил тежки грехове (СбНУ, XLIII, 302 (136)). Християнско-легендарни елементи се срещат и в някои сръбски хайдушки песни, но там те са като че ли по-слабо изявени, може би защото те не са присъщи толкова на епиката, колкото на произведения с баладен характер.

В българските хайдушки песни, както в сръбските, но в по-ограничен размер, се срещат мотиви с новелистичен характер. Един от най-обикнатите е преобличането на хайдутите, за да бъде заблуден врагът. Така в песента „Чолак Неделчо обира сливенския паша“ (БНТ, 414) хайдутинът, облечен като млада невяста, прониква при пашата и го убива; в друга песен (БНТ, 403) хайдутите преминават през София, преоблечени като сватбари, които водят булка; Страхил, преоблечен като просяк, причаква потеря и я погубва (БНТ, 138) и др.

Сюжетният състав на българските и сръбските хайдушки и на гръцките клефтически песни е различен в основната си част, както това се видя по-горе при разглеждането на тематиката. Общите теми у трите народа са интерпретирани чрез различни сюжети. Еднаквите сюжети са много малко. Ето някои от тях.

В българските и сръбските хайдушки песни се среща известният и на юнашките песни сюжет „Двубой на героя с първия жених на жена му, който

---

[26] Срв. C. Fauriel. Op. cit., p. 210—211.
[27] Й. Иванов. Българските народни песни. С., 1959. с. 278—298.

станал хайдутин“[28]. За сръбската песен стана дума по-горе, като се изтъкна наличието на митологични елементи в нея. В българския фолклор тази песен е широко разпространена в две редакции, които се различават главно по това, че във втората, вероятно по-нова, героят пътува със сестра си и боят става за нея (БНТ, 454 и 461).

Известен в българския и в сръбския фолклор е и сюжетът „Кумица предава на турците кума си хайдутин“. Съблазнена от голямата награда, обявена за залавянето на хайдутина, кумицата му се наема да го предаде на турците. Тя го извиква от планината под предлог да кръсти детето ѝ и го затваря в църквата. Разбрал измамата, той успява да излезе, разбива турците и се спасява.

В някои български варианти не кумицата, а сестрата на хайдутина извършва предателството. Хайдутинът обикновено се спасява по чудо: пеленачето проговаря и го предупреждава за измамата; вратата на църквата сама се отваря, след като той лепи по иконите жълтици, оставя пари или обещава да даде всичко, което е спечелил като хайдутин, и да стане игумен на манастира (срв. ПрИЛ, 557 (1293), 571 (1451)).

В сборника на В. Караджич намираме няколко варианта на този сюжет. В някои от тях предателството е извършено от кумеца. Той извиква хайдутина под същия предлог, но в дома си, където му слагат трапеза. Там го застрелва скрит арапин или самият домакин го опива и праща вързан на царя в Стамбул. Във варианта, в който кумицата затваря хайдутина в църквата, вратата се отваря сама, след като той обещава да я направи „од сухога злата“ (Кар., III, 296 (45), VII, 310 (37), 321 (39)).

В българските и сръбските хайдушки песни се среща също сюжетът „Жена освобождава от турски плен мъжа си хайдутин“. Хайдутинът е заловен и хвърлен в тъмница. След време (три години, девет години) жена му, преоблечена като царски човек, отива при тъмничарите и изисква от тях затворника под предлог, че ще го кара при царя (или да го погуби). По пътя тя се открива на мъжа си, който не може да я познае.

Този сюжет се среща в много български юнашки и хайдушки песни (срв. ПрБНП, II, 197 (50 а)). В някои варианти не жената, а сестрата на хайдутина, облечена като „чаушин“, го извежда от тъмницата (БНТ, 357) или напущайки сватбата си, тя облича юнашки дрехи, избива турците, които са го хванали, и го освобождава (БНТ, 347).

В сръбския вариант, обнародван у В. Караджич (III, 321 (49)), жената на хайдук Вукосава заплашва турчина, който е затворил мъжа ѝ, че ще го заведе при царя заедно със затворника, защото го е задържал без знанието на царя. Турчинът ѝ дава 500 дуката, за да се отърве.

В българския и сръбския фолклор е известен и сюжетът „Хайдути замръзват в планината“. Измамени от хубавото време, дружина хайдути отиват в планината, но времето рязко се променя и те измръзват. Подслоняват се в черква (манастир). Започват да горят кръстове и икони, за да се сгреят, но черковната врата се затваря и те остават пленени. Тя се отваря едва когато обещават да направят всичко, което са изгорили, по-хубаво и по-скъпо. Сутринта манастирът е заобиколен от турци, но хайдутите успяват да ги разбият и да си отидат.

---

[28] За този сюжет вж. у Р. Меденица. Бановић Страхиња у кругу варианата и тема невери жене у народној епици. Београд, 1965. с. 120—162. Също у Б. Н. Путилов. О типологической преемственности в эпосе славянских народов. — Международные культурные связи. М., 1971. с. 29 и нт.; Русский и южнославянский героический эпос. М., 1971. с. 184—186.

В българските варианти хайдутите, измамени от „пиле кукувиче", излизат „рано пред Благовец" или пък внезапната промяна на времето става сред лято — на Петровден: „до среднощ ми ясен месец греял, от среднощ ми буен сняг ударил". „Замръзнали тънките им пушки, замръзнали за сърма елеци, елеци им за тънките ризи, тънки ризи за белите меса." В един от вариантите манастирът е обиколен от манафи, които стрелят по хайдутите. Войводата лови куршумите и ги дава на дружината (вж. БНТ, 69, 70 и 71; срв. ПрИЛ, 541 (1151) и ПрБНП, I, 235 (1062), II, 220 (90)).

Този сюжет намираме и в една сръбска песен („Лов на Божић" — Кар., III, 385 (59)). Сенските ускоци отиват на Коледа на лов в планината. Замръзват им „токе за елеке, а елеци за танке кошуље, а кошуље за плећи јуначке, бритки мачи за јуначка бедра". Сутринта се сражават със заобиколилите ги турци. Сенянин Иво откъсва от доламата си 30 сребърни копчета, с които стрелят и избиват турците.

Сюжетът на една от най-хубавите български песни „Стоян и дружината му" („Хайдути дават клетва да носят този от тях, който се разболее") (БНТ, 164; ПрИЛ, 532 (1068, 1069)) е известен и на гръцките клефтически песни (Льогран, 320 (142)). Цв. Романска съпоставя българската и гръцката песен и изтъквайки голямата им близост, ги посочва като пример как „един аналогичен мотив се развива у българите и у гърците, придобивайки съвсем специфичен национален колорит"[29].

Освен относително малкото еднакви сюжети в хайдушките песни на българи и сърби и в клефтическите песни на гърците намираме редица еднакви мотиви, сравнения и символи. Един от тях е така нар. „смърт—сватба" (героят, умирайки далече от близките си, поръчва да им кажат, че се е оженил за черната земя). В. Соколова посочва същия мотив като един от тези, които са свързани със старинни представи и са от общия за всички славяни поетически фонд.[30] Той се среща и в гръцките клефтически песни. Умирайки, клефтът поръчва да кажат на другарите му, че се е оженил в чужбина:

... и в жены землю взял себе, а в тести
камень тяжкий,
а камни мелкие вокруг мне стали шуровьями.
(ГНП, 97, срв. в Ант., 111 (46))

В българския фолклор този мотив се среща в различни варианти. В един от тях хайдутинът, когото водят на бесилката, казва, че го водят да го оженят „за една млада младица":

Тънки конопе кумове,
орлите ми са сватове,
гарване ми са девери,
свахите ми са свраките.
(БНТ, 584—585)

От подобен характер е мотивът „семейството на хайдутина е неговото оръжие". В сръбските песни се пее, че хайдути са тези,

ком је кућа диван-кабаница,
мач и пушка и отац и мајка,
два пиштоља два брата рођена.
(Кар., III, 429)

---

[29] Tsv. Romanska. Les chansons populaires des haïdouks, p. 767—768.
[30] В. Соколова. Пос. съч., с. 478. За същия мотив вж. у A. Fochi. Op. cit., p. 535—539.

Върху същия мотив е изградена българската песен за Ангел войвода, известна в много варианти:

Ангел си няма стара майчица,
негова майка — Стара планина. . .
Ангел си няма млада булчица,
негова булка — тънка му пушка.
Ангел си няма дребни дечица,
негови деца — ситни куршуме.
(Срв. БНТ, 288; ПрИЛ, 544 (1183),

В една гръцка песен клефтите изтъкват:

. . .
что ружё для нас подруга,
сабля верная — жена.
(ГНП, 121)

Разказвайки за тежкия живот на клефтите, в друга песен героят казва:

Рука подушкой мне была, а сабля покрывалом,
винтовку свою я держал, как девушку, в объятях.
(ГНП, 90)

Втората гръцка песен напомня повече друг поетичен образ, който се среща много често в българските хайдушки песни:

Морава бе му постеля,
бял бе му камък възглаве,
чер бе му облак завивка.
(БНТ, 549: срв. там, 546, 551, 557)

Еднакво известен в българските хайдушки песни и в гръцките клефтически песни е мотивът за препълнената с хайдути планина. В една клефтическа песен се казва, че Олимп има четиридесет и два върха и шейсет и два извора — на всеки извор знаме, навсякъде отреди и клефти (Ант., 90). Според българската песен Кольо байрактар отива с отбор юнаци в планината и ги нарежда:

Под всяко дърво и юнак,
сяка долчина и байряк,
под тънка ела бял чадър,
под чадър Кольо байрактар.
(БНТ, 98)

В друга песен опустялата гора си спомня:

Тогаз ми беше под сяко,
под сяко трънче юначе,
под сяко клонче и конче,
под сяко дръвце и пушка. . .
(БНТ, 573)

В хайдушките и клефтическите песни намираме често и мотива „сън — прокоба". Използуваните в него символи обаче по-често са различни за трите народа (срв. БНТ, 620, 124; Кар., VII, 386 (49); ГНП, 101; Льогран, 81, (52), 114 (63)).

Ако мястото позволяваше, биха могли да се посочат още редица еднакви мотиви и типични места. Както се вижда обаче от дадените примери, те не могат да бъдат напълно еднакви. Защото дори когато по форма са аналогични, почти никога нямаме пълно съвпадение на образа — напр. в сръбските песни

къща на хайдутина е кабаницата, в българските — „зелена бука"; в българските песни възглавница му е „бял камък" и завивка — синьото небе или черен облак, а в гръцките възглавницата на клефта е ръката му, а завивка — сабята му. Още по-важно е да се подчертае, че почти всички тези близки или еднакви мотиви са използувани у трите народа в различен сюжетен контекст.

Накрая между различията в хайдушката поезия на трите народа трябва да изтъкнем различното стихосложение в песните. Сръбските хайдушки и ускоцки песни остават верни на десетосричния епически стих. И в това отношение те продължават традицията на сръбската епика. Стихът на гръцките клефтически песни е петнадесетосричен — това е така нареченият гръцки политически стих — с цезура след осмата сричка.[31] Българските хайдушки песни в основната си част имат осмосричен стих с цезура след петата сричка. В по-редки случаи стихът им може да бъде подълъг—до дванадесет срички, или по-къс — до шест срички.[32] Българските хайдушки песни и гръцките клефтически песни често са орнаментирани с най-различни по-прости или по-сложни припеви.

Посочените различия свидетелствуват за ярко изразена национална специфика в развоя на българските и сръбските хайдушки и гръцките клефтически песни. Еднаквата историческа съдба на балканските народи става основа за възникването на този вид произведения с обща идейна насоченост и обща тематика По-нататък обаче общите идеи и теми се конкретизират в различни сюжети, кристализират в различна форма, развиват се самостоятелно в съответствие с художествената традиция на всеки от трите народа.

---

[31] За стиха на клефтическата песен по-подробно у S. Baud-Bovy. Etudes sur la chanson cleftique. Athènes, 1958, p. 17—32.

[32] Tsv. Romanska. Les chansons populaires des haïdouks, p. 769.

ДОЧО ЛЕКОВ

РОМАНТИЗМЪТ В БЪЛГАРСКАТА ФОЛКЛОРИСТИКА

Началото на романтизма като идейно течение в българската литература и култура поставя „История славеноболгарская“ на Паисий. Но условия за развитие у нас той намира по-късно — когато започва борбата за утвърждаването на националното самосъзнание. В Германия и в други европейски страни романтизмът се налага в края на XVIII и началото на XIX в. Но там по-рано започва стълкновението за духовното освобождаване на личността от насилието и феодалната ограниченост. Ролята на немските романтици в историята на европейската културна и обществена мисъл е значителна. Но не чрез техните възгледи и творби, независимо от неоспоримото им въздействие, може да се изясни зараждането и своеобразието на романтизма в славянските страни. Обществените и духовните условия в определен момент от историческото развитие на българи, руси, сърби, чехи, поляци и други славянски народи се оказват и сега решаващи. Затова между представителите на романтизма в литературата и фолклористиката на различните народи има не само моменти, които ги обединяват, но и особености, които открояват самобитността на националния им характер.[1]

Романтиците искат да активизират народния дух, да събудят и укрепят чувството за национално достойнство. Затова обръщат особено внимание на героични моменти от историята, като се стремят да въздействуват чрез хиперболизацията и изключителността на художествения образ, чрез силата на логическото внушение. Борбите на народа, неговата духовна и материална култура, мироглед и характер ги занимават особено много. И те се интересуват от древните народни вярвания, от преданията, народните песни и пословици и т. н.[2]

Във фолклора и етнографията романтиците откриват неподправената летопис на народната култура, средство за въздействие и възпитание. Те издават сборници с песни и приказки, утвърждават фолклористиката като наука с големи перспективи и значение. С романтизма, с интереса на неговите представители към народното творчество и бит е свързана и появата, и началният период от развитието на българската фолклористика.

---

[1] П. Динеков. Проблеми на романтизма в българската литература до Освобождението. — Възрожденски писатели. С., 1962; Кр. Генов. Романтизмът в българската литература. С., 1968.

[2] По-подробно у Дж. Коккьяра. История фольклористики в Европе. М., 1960.

До първите десетилетия на XIX в. чужденците не знаят нищо за нашия фолклор. Караджич е първият, който през 1815 г. в част втора на своята „Народна српска песнарница“ публикува „песен бугарска“. Седем години по-късно той отпечатва още 27 български народни песни в „Додатак к Санкт-Петербургским рјечницима свију језика и наречија с особитим огледима бугарског језика“. Към българското народно творчество интерес проявяват и други чужденци. През 1826 г. е отпечатана първата българска приказка от С. Милутинович. Все по това време Д. Тирол записва народни песни от българите в Банат. Инициативи от подобен характер в България все още липсват. Те се забелязват десетилетие по-късно и са свързани отново с името на чужденец.

*

През 1828 г. в „Московский вестник“ се появява отзив за труда на И. Яковенко „Нынешнее состояние турецких княжеств Молдавии, Валахии и Российской бесарабской области“. Един ентусиаст, непознат дотогава никому, загатна за своите романтични теории, които ще доразвие няколко години по-късно. „При всичката многобройност на обширния български народ — заявява той с горестта и дълбокото съчувствие на Паисий — не може човек да не се учудва, че не само Карамзин не е обърнал никакво внимание на него, но и другите най-нови етнографи при преброяването на славянските племена в повечето случаи съвсем не споменават за българите, жив, днешен народ, когато споменават изтребените померански славяни! Нека чужденците по незнание или по нерадение малко се грижат за българите, но непростително е за нас да забравим този народ. От ръцете на българите ние сме получили кръщението, те са ни учили да четем и пишем, на техния език се извършва днес нашето богослужение, на този език ние сме писали почти до времето на Ломоносова — люлката на българина е неразривно свързана с люлката на руския народ.“[3]

За българския народ заговорва украинецът Юрий Ив. Венелин!

Скоро името му напуща пределите на Русия. Том първи от неговото съчинение „Древние и нынешние болгаре в политическом, народописном, историческом и религиозном их отношении к Россиянам“, излязъл през 1829 г., го прави популярен в България и в другите славянски страни. В него той излага смелите си идеи за произхода на българите, напомня за тяхната култура, просвета и политически живот. „Древние и нынешние болгаре“ дава повод да се заговори за България, за Венелин. Едни го подкрепят, други се отнасят с недоверие към романтичните му увлечения, към подхода му в проучването на историческото минало на българите.

За Венелин няма непоклатими авторитети в областта на историята. Има само истина, която трябва да се обясни и утвърди. И предизвикателно и дръзко въстава той срещу учени от ранга на Тунман, Енгел, Карамзин, които лансират идеята за татарския произход на българите. Българите са славяни, твърди Венелин, живели заедно с русите в земите край Волга. Под името хуни те се явяват по-късно на Балканския полуостров, където основават своя държава.[4] Венелин отхвърля заблудите на своите предшественици също със

[3] Цитирано по Б. Пенев. История на новата българска литература. Т. III. С., 1933. с. 594.

[4] Вж. по-обстойно Б. Пенев. История на новата българска литература. Т. III.

заблуда. Той не само счита прабългарите за славяни, но не държи сметка и за онези етнически процеси, които настъпват от смешението на Аспарухо-вите потомци със славянския елемент на Балканите.

За науката теориите на Венелин, изградени върху ефекта на приумицата, нямат никаква стойност. За българите от епохата на Възраждането обаче те имат много по-голямо значение, отколкото десетки други книги, които биха написали за тях изтъкнати историци от онова време. Завладяват ги възторжените чувства на Венелин, интересът, който той проявява до последните дни от живота си към тяхното минало, настояще и бъдеще.

След излизането на първия том на „Древние и нынешние болгаре" авторът му посещава за кратко време България, издава „Влахо-болгарские грамоты", подготвя „Грамматика нынешнего болгарского наречия", публикува статии, в които разглежда актуални въпроси на възрожденската ни литература и на националния ни книжовен език. Венелин е в оживена кореспонденция с български книжовници и общественици — В. Априлов, Н. Палаузов и др. Чрез тях той получава ценни ръкописи, записи на народни умотворения. Свързал живота и многоликата си научна дейност със съдбата и културата на българския народ, Венелин става един от пионерите на неговото духовно и политическо възраждане.

В стремежа си да изучи всестранно и задълбочено историческото развитие на българите, словесните и материалните ценности, които те създават в продължение на столетие, той се налага и като един от основоположниците на българската фолклористика и етнография. В писма до наши книжовници Венелин развива, макар и в общ план, възгледите си за народното творчество и бит, към които дотогава в България все още не се проявява научен интерес. Писмото му до Априлов от 27. IX. 1837 г. е първата програма за събиране на народните песни, за проучване на обичаи и поверия. Наистина в него е трудно да се „отделят" схващанията на фолклориста от предпочитанията на етнографа. Но това не е нито необходимо, нито възможно, тъй като Венелин, както по-късно и Раковски, „търси градиво. . ., назначено главно да разясни миналото на българите и да им послужи като мощен подтик за политическо и духовно възраждане"[5]. В този смисъл той пише на Априлов, че се интересува от „1) народните песни, 2) разни костюми, особено женските с техните названия, 3) разни обреди, свързани с годишните празници, 4) разни обреди през разните възрасти на човешкия живот, напри(мер) при раждане, кръщене, сватба (с нейните поверия), погребение (с неговите поверия и обреди), 5) разни поверия и суеверия. . ."[6].

Венелин настоява да се събират и стари български ръкописи, да се описват различни исторически паметници. Чрез фолклора, етнографията, археологията, историята той иска да реставрира многовековното политическо и духовно развитие на българина, да въздействува върху националното му самосъзнание, да напомни на обществеността в Русия и в другите славянски и неславянски страни за едни забравен народ.

Венелин е не само популяризатор на българския фолклор. Той е и първият изследовател на нашата народна песен. През 1834 г. във връзка със сборника на М. А. Максимович „Украинские народные песни, ч. I" излиза книжката на Венелин „Об источниках народной поэзии вообще и о южнорусской в осо-

---

[5] М. Арнаудов. Очерци по българския фолклор. Т. I. С., 1968. с. 60.
[6] Писмото на Венелин до Априлов е публикувано в СбНУ, I (1889).

бености". В нея се поставя един съществен въпрос — въпросът за зависимостта между фолклора и народното съзнание. Тълкуването, което му се дава обаче, е едностранчиво и субективно — връзката между народното творчество и съзнанието на народа е преди всичко психологическа.

Първата работа на Венелин в областта на фолклористиката, както отбелязва М. К. Азадовски, е „интересна исключительно как памятник романтических представлений о народной поэзии (народная поэзия — „текст старины священной, неупрекаемый, как завещательный вопль и вздох умирающего страдальца)"[7].

През 1835 г. се появява книгата му „О характере народных песен у славян задунайских", написана също по конкретен повод — излизането на т. IV от „Сръбски народни песни" на Караджич. В нея много по-системно и аргументирано, отколкото в „Об источниках народной поэзии вообще и о южнорусской в особености" Венелин излага своите рамантични схващания за характера и своеобразието на българските и сръбските народни песни. Той се обявява против схващането на Хердер, че пасивността е определящият елемент в характера и поведението на славяните, като му противопоставя песните на българи и сърби. В тях открива преди всичко героизъм, поезия и красота. „Двумя идеями — пише авторът — одушевляется балканский славянин: умыканием девиц и местью над врагами." Изводите на Венелин за българската народна песен са прибързани и необосновани. И тук, както и в историческите си изследвания той се поддава на романтичните си увлечения, на преднамерените си теории и догадки. Но именно затова и тази книга, както и други от трудовете му, се посреща с особено внимание от българите. През 1858—1860 г. Т. Шишков печата част от нея в превод на български на страниците на сп. „Български книжици".[8] В уводните бележки към превода се изказва надежда, че българските книжовници, като имат пред вид огромното значение на книги като „О характере народных песен у славян задунайских", ще „поченат полека-лека да сбират материали за народната наша старина".

Идеята за едно по-съзнателно, а в същото време и утилитаристично отношение към народното творчество, към бита и миналото на българския народ идва отвън. Но романтичните възгледи на Венелин като фолклорист и историк не биха намерили толкова много последователи у нас, ако не съществуваха условия за възприемането и въздействието им. Новите обществено-икономически отношения пробуждат интереса към просвета и образование, към език и минало. Формиращото се национално съзнание търси средства, за да се изяви. Затова на българина от това време влияние оказват „История славеноболгарская" на Паисий, патриотичните теории и възгледи на Венелин. Те правят от закоравелия елинофил Априлов български патриот и книжовник, карат Ан. Кипиловски да прочете „шест пъти ненаситно" „Древние и нынешние болгаре", а Каравелов да заяви: „Юрий Венелин без никакво съмнение е първи. . ., който научи българинът да цени своето име и да се гордее със своята достойна за уважение народност."[9]

През 1842 г. М. Кифалов превежда „Заради возрождение новой болгарской словесности". В нов превод под заглавие „О поникване новобългарския писмености" този труд на Венелин обнародва през 1860 г. и Н. Даскалов. А ба-

[7] М. К. Азадовский. История русской фольклористики. М., 1958. с. 392.

[8] Т. Шишков. За народните песни у южните славяни според Юрий Венелин. — Български книжици, 1858, бр. 13; 1860, бр. 12, 13, 14.

[9] Л. Каравелов. Събрани съчинения. Т. VIII. С., 1967. с. 328.

щата на Хр. Ботев, Ботьо Петков, още през 1853 г. публикува превод на „Критически издирвания за историята блъгарска". Появяват се и биографични трудове и скици: „Жизнеописание на Юрия Ивановича Венелина. Преведено от Н. Х. Палаузова , 1851", „Очерк жизни и трудов Юрия Ивановича Венелина" от П. И. Ферчак.[10] Много от оценките за Венелин са емоционалнопатетични, както и идеите му: „С едно замахване на перото си — пише един от биографите му — той не само опровергава, но и поврага запраща сичките вкоренени предразсъдъци за българите."[11] Някои български и чуждестранни учени и общественици не са споделяли историческите хипотези на Венелин. Но те са ценели смелостта и дързостта на предположенията му, умението му да подчини всяко събитие на своите романтични концепции. „От точка зрение на научната критика Венелин не беше прав — отбелязва П. Ферчак. — Но работата не е в критиката. Не като учен критик, а като гениален инициатор Венелин получи грамадно значение."

Това именно определя мястото му в историята на българската фолклористика и етнография. Много български книжовници от онова време — Н. Рилски, Г. Пешаков, Цв. Недев и др. — започват да събират народни песни, обръщат поглед към българската старина и фолклор преди всичко под непосредственото въздействие на Венелин. Интересът към народното творчество и бит се засилва след появата на първите ни периодични издания. В програмата на в. „Български орел" неговият редактор Ив. Богоров пише: „Развеселителната страна на известникът ни ще има: *приказки*, *басни*, *народни песни*, *народни притчи*, смешливи приказвания и повечето такива неща, от които могат даскалите по нашите школа да придобият нещо за изтощението на децата" (к. м.). И първият български вестник обнародва няколко народни песни: „Цар Мурад и Мара", „Стефан и Еленка". Народни песни се появяват и в сп. „Български книжици", в „Цариградски вестник" и в други периодични издания. Повечето от публикаторите им съобщават, че обнародваните песни са от ръкописните сбирки, които са съставили и които имали намерения да издадат. От пояснителните бележки към някои песни се установява, че сборници са подготвяли Ив. Х. В. Драгоев[12], В. Берон[13], Р. Блъсков[14], С. Филаретов[15], Н. Бончев[16] и др. В руски издания народни умотворения отпечатват и П. Р. Славейков[17], Д. Мутев[18], Н. Геров.[19] Излизат и отделни сборници: „Български народни песни и пословици" (1842) на Ив. Богоров, „Песнопойче" (1860) на Никола Геров, „Български народни песни" (1860) на П. Р. Славейков, „Народне песме македонски бугара" (1860) на Ст. Веркович. Между тях с богатото си съдържание и с точността на записите се отличава сборникът на Димитър и Константин Миладинови „Български народни песни" (1861). През 1855 г. се появява и сборникът „Болгарские песни" на П. Безсонов. Об-

[10] Сп. Славянско братство, 1878, кн. 7—11.
[11] Пак там, кн. 7.
[12] Сп. Български книжици, 1858, бр. 21, 22.
[13] Пак там, бр. 11, 12.
[14] Пак там, бр. 23.
[15] Пак там, бр. 5.
[16] Пак там, бр. 10.
[17] Български пословици. — Из I-го тома, прибавлений к Известиям II-го отделения Ак. наук, 1852.
[18] И. Срезневский. Памятники и образцы народного языка и словесности русских славян. Спб., 1856.
[19] Болгарские народные песни, сообщенные Н. Геровым. — Из „Памятков", печатаемых при Известиях II-го отделения Импер. академии наук, I, 5, Спб., 1856.

народваните и подготвяните за печат, но непубликувани народни умотворения от това време подсказват определено какви плодотворни традиции създава дейността на Венелин като фолклорист и етнограф.

Проучвания за народното творчество все още липсват. Наистина срещат се епизодични мисли и бележки, изказани в предговори към сборници, както и отделни статии, свързани с българската история и книжнина — „Кои са били българските славяни в Мисия“[20], „Няколко думи за българската книжнина“[21] от Г. Теохаров. По това време излиза и преводът на Венелиновия труд за народната песен — „За народните песни у южните славяни според Юрий Венелина“[22]. В сп. „Български книжици“ се създава специална рубрика, посветена на народното творчество. По този повод Д. Мутев, редактор на списанието, обнародва статията „Народна книжнина и блъгарска старина“[23]. Тя е интересна не само затова, че свързва възвисяването на националното самосъзнание с проучването на фолклора и народния бит. Мутев, един от най-ерудираните книжовници на своето време, завършил Ришельовския лицей и Берлинския университет, е бил запознат и с възгледите на Венелин и на изтъкнати руски народоведи, и с много от произведенията на немския романтизъм. Затова той сочи за пример на българските писатели Германия, където ценители на народното творчество като Братя Грим са положили „едно яко основание на това изучение. . . със своите преизрядни издирвания за язикът, митологията, законодателството, поезията и въобще книжнината“. В статията си Мутев говори и за влиянието на немския романтизъм и по-специално на Я. Грим върху някои славянски народоведи — Караджич, Копитар, Шафарик, Срезневски. Но той е особено загрижен за българския фолклор, етнография и история, проучването на които е все още случайно и дилетантско. „Ако искаме да напредваме — споделя редакторът на „Български книжици“,— трябва да знаем що е било отзаде ни и ако не биха обърнали чуждестранните списатели внимание, колко годе, и на нашийт народ, то още не бихме знали, че сме имали старина, че сме имали история.“ Мутев се отнася с уважение към чуждестранните „списатели“ — Караджич, Безсонов и преди всичко към Венелин, които имат особени заслуги за събирането и проучването на българския фолклор,за създаването на траен интерес към историческото ни минало. Все още обаче у нас липсва онази творческа личност, която да даде на идеите на Венелин и на многобройните му последователи ярко българско съдържание, да изрази най-богато търсещия дух на своите съвременници, да разработи някои от основните проблеми на българската фолклористика и етнография, да стане център, към който ще се устремят съмненията, догадките и възторзите на книжовници и общественици, на пробуждащата се от вековен сън България.

*

През 1856 г. е обнародван „Предвестник Горскаго пътника“. На следващата година излизат поемата „Горски пътник“, сп. „Българска дневница“. Едно след друго се появяват „Показалец. . .“ (1859), „Няколко речи о Асеню първому. . .“ (1860), „Кратко разсъждение върху тъмния и лъжовния начала

[20] Сп. Български книжици, 1859, бр. 11.
[21] Сп. Братски труд, 1860, кн. 1.
[22] Сп. Български книжици, 1858, бр. 13; 1860, бр. 12—14.
[23] Пак там, 1858, бр. 5.

на коих е основана стара повестност всех европейских народов. . ." (1860). . . Техен автор е Г. С. Раковски. Той идва в българската литература, фолклористика, етнография и история с мисията на реформатор — да отхвърли заблудите, да възвести идеите на новото време, на възраждащия се национален дух. За него, както и за Венелин, няма неоспорима истина. Има само властители и роби. И един народ с древно и славно историческо минало, което той възприема с вдъхновението на поет, с възторга на патриот, с опиянението на мечтател. Към делото на Венелин се отнася с преклонение. Защото за него великият украинец е вестител на идеи и догадки, които той осъществи и обогати по свой оригинален начин.[24]

Раковски проучва гръцката митология още като ученик в Куручешменското училище в Цариград. Той познава и някои от съчиненията на немския романтизъм — на Авг. Шлегел, Як. Гьорес и др. Онова, което открива в трудовете на чуждестранните учени, само подсилва неговото дръзновение, става опорен пункт на неговите хипотези, свързани с историята, бита и културата на българския народ.

Теориите на Раковски разглеждат преди всичко произхода на българите. Но тъй като миналото на всеки народ намира специфично отражение в неговите обичаи, поверия, бит, словесно творчество, в материалната му и духовна култура, своеобразните възгледи на историка дават отпечатък и върху неговите концепции в областта на фолклора, етнографията, езикознанието. Фанариотските теории за превъзходството на елинската култура и минало възмущават силно Раковски. Той трябва да намери средство да се противопостави на домогванията на асимилатора, да уязви претенциите му на законодател, да подпомогне борбата на своя народ за отхвърлянето на духовното опекунство. Обръща се към историята, митологията, народното творчество. И започва дългата му „екскурзия" от Балканския полуостров до Индия, остроумната му словесна еквилибристика, чрез която „доказва", че българите са едни от най-старите жители на Европа, че тяхната прародина е Индия, че българският език е тясно свързан със санскритския и т. н. В непреодолимото си желание да възвеличи българското историческо минало и култура, да въздействува върху националното съзнание на съвременниците си Раковски вижда следи от старинния български език и в гръцкия. „Елински мним първобитен язик — пише с нескрит патриотизъм той още в своя „Показалец" — е отцепка от българскаго. . . Първобитни и несъставени мними елински речи се доказват съставени, производни и естествено значение имеющи в наш български язик. Български язик е много по-богат от елинскаго" (с. XXIII). И без особени затруднения се „доказва" произходът на гръцката дума *σθένος* (сила) от българската „стена", на *ναῦς* (кораб) от „навоз", „возя"и т.н. С българския език е свързан и френският. Тълкувайки произволно историческите, езиковите и други факти, Раковски създава смели хипотези, които нямат никакво значение в историята на научната мисъл, но оказват несъмнено въздействие върху цяло поколение.

Романтиците възвеличават ролята на източните страни и преди всичко на Индия в развитието на европейските народи. Обръщат особено внимание на старината, митологията, на древните езици. Наистина Фр. Шлегел по-

[24] По-подробно у М. Арнаудов. Г.С.Раковски. Живот—произведения—идеи. С., 1922; Б. Пенев. История на новата българска литература. Т. IV, ч. I, С., 1936; П. Динеков. Български фолклор. С., 1959; История на българската литература. Т. II. С., 1966; М. Арнаудов. Очерци по българския фолклор и др.

глежда често и към древна Гърция. Но в очерка си „За езика и мъдростта на индийците“ той изтъква голямото значение на санскритския език в развитието на историческата лингвистика. Ф. Новалис, предтеча на немския романтизъм, предпочита да се рови из миналото на средновековна Германия вместо в историята и културата на Елада. Но и той се прекланя пред старината на Изтока, съкровищница на знания и опит. Неслучайно Новалис смята, че Индия „ще озари романтизма“, че литературата и изкуството на романтиците „трябва да говорят с езика на символите, иероглифите, обредите“[25]. А онова, което у нас пише Раковски, много по-рано от него формулира Якоб Йосиф Гьорес в книгата си „Вяра и знание“ — източникът на всички митове под една или друга форма трябва да се търси в индийската митология.

Без съмнение в схващанията на Раковски има моменти, които го сближават с представителите на немския романтизъм. И той като тях открива извори на човешки знания и култура в древна Индия, отдава изключително значение на нейната митология, език и т. н. Но в концепциите му има и нещо индивидуално, което им придава романтичен български оттенък. Във възвеличаването на духовната култура на Индия, с която свързва и древната култура на България, Раковски влага актуален политически подтекст. Не от гърците, а от българите трябва да се учат всички европейски народи, защото те са „най-старите жители в Европа и най-чистите потомци на ариите“[26].

Раковски, както всички представители на романтизма, проявява изключителен интерес към фолклора, към народната култура и бит. Едно от първите му съчинения е озаглавено „Показалец или ръководство как да ся изискват и издирят най-стари чърти нашего бития, язика, народопоколения стараго ни правления, славного ни прошествия и пр.“(Одеса, 1859). В него не само се формулира една широка програма за описване на народния бит и за записване на устното творчество, каквато преди Раковски прави опит да даде и Венелин. Авторът на „Показалец“ посочва и образци, които трябва да се имат пред вид от всички български книжовници — описва вярвания, обичаи, поверия. Той съветва своите сънародници да събират песни, гатанки, приказки, пословици, да описват занаяти, детски игри, сватбарски обичаи, народни празници и т. н. Още в този свой труд, идеализирайки старината, Раковски намира повод да спомене за връзките на българския език със санскритския, за древната родина на българите Хиндустан.

„Показалец“ подсилва събирателската дейност на много възрожденски фолклористи. За тях тази книга е „любопитна до толко, щото, който захване да я прочита, не я остава, без да я не свърши“[27]. „Показалец“ има значение не само за българската фолклористика и етнография. В ласкавите си оценки за този труд и Г. Кръстевич,[28] и Л. Каравелов споменават и за интереса, с който се отнасят към него чужденците. „Книгата на г. Раковски — пише през 1861 г. в сп. „Библиографические записки“ Каравелов — е важна не само за българите, но и за русите, които се занимават със славянските старини.“[29] „Показалец“ прави своя автор още по-известен всред българската интелигенция. Тя го възприема като „нови Венелин“, като учен, който се противопоставя реши-

[25] Дж. Коккьяра. История фольклористики в Европе, с. 206.
[26] Сп. Българска старина, 1865, кн. 1, с. 11.
[27] Цариградски вестник, бр. 429, 1859.
[28] Книжевний дневник. — Сп. Български книжици, 1859, кн. 2, с. 404—408.
[29] Л. Каравелов. Събрани съчинения. VI. С., 1966. с. 9.

телно на всички, които проповядват, че „българи са най-последно семя рода человеческаго“[30].

Още през 1859 г. Г. С. Раковски живее с идеята да създаде сп. „Български древности“. Осъществява я едва през 1865 г., когато издава в Букурещ единствения брой на сп. „Българска старина“. Плановете му са твърде широки. В списанието смята да обнародва материали и изследвания, свързани с древната история, бит и творчество. И в „Българска старина“, както във всички свои трудове, Раковски е патриот-романтик, който „открива“ аргументи за своите теории в бита, обичаите, песните, приказките, в езика, преданията и писмеността на българите.

Раковски е имал намерение да издаде сборник с „най-стари български песни“, за което уведомява Ив. Кишелски, Др. Цанков и др. Той моли свои близки и познати да записват и му изпращат народни песни, свързани с важни исторически събития и лица. Много от песните, които достигат до него, са записани сравнително точно. Понякога обаче в желанието си да удовлетворят романтичните блянове на своя сънародник някои българи, като Кръстьо Търпанов от Котел, му доставят и фалшификати.[31] Независимо от това, дали песента е автентична или не, Раковски умее да я „разтълкува“ с оглед на своеобразните си романтични увлечения. В „Показалец“, където помества вариант от песента за женитбата на слънцето, той разсъждава: „Тая песен не можи ся отнеси на друго освен старо индийско чисто творчество, кое превъзходи по въображения си сички други.“ По същия начин са „обяснени“ и някои от песните за самодиви, отпечатани в сп. „Българска старина“. Те илюстрират според него „доста обширно живота на друидите, жившии някогаж действително по горите и по пещерите. Усамени от обществото, народа, а отпосле достигши за баснословни същества под имято „змеюве“ и „змеици“, „самодиви“, „горски диви“, „юди“ и пр.“

Романтично-патетичните позиции на Раковски не му позволяват да направи приемлива научна класификация на българските народни песни. Той ги дели на баснословни, исторически, любовни и юнашки. „Тая класификация — пише М. Арнаудов — не почива на здрави основи. . . Тя поставя на първо място митологическите и древните исторически песни — каквито в същност науката не е открила досега, — за да игнорира баладите, битово-новелистичните и лирическите мотиви, които изявяват най-добре поетическата инвенция на нашия народ.“[32]

Пръв от нашите етнографи и фолклористи Раковски поставя и се стреми да разреши и проблема за българската национална митология. Тя му е необходима и като теоретическа система, и като средство за патриотическо въздействие, тъй като, както отбелязва съветският фолклорист М. К. Азадовски, е „част от по-общ проблем — проблема за народността и националността в литературата“[33]. Раковски не само възприема лансираната от някои немски романтици концепция за връзката на древната индийска митология с митовете, преданията и фолклора на отделни европейски народи, но ѝ дава и народностно българско съдържание. По оригинален, макар и ненаучен начин той „доказва“, че в много български обичаи и в песните, които ги съпътствуват, прозират следи от митологията и изкуството на Индия, прародина на бъл-

[30] М. Арнаудов. Г. С. Раковски. Живот, произведения, идеи, с. 222.
[31] Пак там, с. 224.
[32] Пак там.
[33] М. К. Азадовский. История русской фольклористики, с. 128.

гарите. Така празникът Сурваки, свързан с обичаите по Нова година, се оказва празник на индийското божество Сива, Коледа — на Колед, „бог знаменит прежде кръщения“, и т. н. В такъв случай не гръцката митология, а българската е много по-древна и може да претендира за приоритет и международно признание. Теориите на Раковски подхранват въображението, понякога стават даже повод за създаването на фалшификации. Като приема тезата за тракийския произход на българите, Цани Гинчев например свързва редица наши обичаи, легенди и песни с религията и митологията на траките.[34]

Славата на Раковски расте с появата на всеки негов труд. Той е „самото съкровище“, с което българите се гордеят.[35] Те му изпращат песни, обсипват го с писма. „Полегка-легка — се обръща към него П. В. Оджаков — почна да ся подава корен нашия истории. Всички води, гори, планини, полета и камъни са затискали наша история, но тя получи сила, че отхвърля из ден патила си и усмихливо, къту девица, ся глади на чело светския истории. Тя ще бъди от сега предводителки других историей.“ В приповдигнато романтичен тон Оджаков продължава: „Българи са българи, братко, и поздравляват тя всички, даже и всичка природа, коя живее и расте в България.“[36] Благоприятни отзиви за историческите и фолклорно-етнографическите трудове на Раковски се появяват и в чуждестранния периодически печат.

Независимо от голямото си уважение към автора на „Показалец“ не всички българи са приемали на доверие неговите фантастични теории. Още през 1861 г. в „България“ се появява статията „Забележки върху съчиненията на Раковскаго“, написана вероятно от редактора на вестника Драган Цанков.[37] Авторът ѝ се изказва остро против езика на Раковски, отнася се със скептицизъм към схващанията му за произхода на българите. Според него някои от песните, публикувани от Раковски, „миришат на брахманизми“. „Не ще бъде удивително — пише по този повод Др. Цанков, — ако някогаж видиме изваден някой брахман за български бог от Г. Раковскаго.“

Скептицизмът на в. „България“ обаче е заглушен от спонтанния възторг, който извиква делото на Раковски. То дава отражение върху патриотичния подем, който се забелязва между българите през 60-те години, върху интереса на много наши книжовници към народното творчество и бит. У някои от тях вече зрее мисълта да създадат периодични издания, чрез които да популяризират българския фолклор и старина. През 1864 г. д-р Ив. Селимински, Д. Войников и д-р Г. Миркович обнародват обявление[38] за предстоящото издаване на един вестник под название „Народен сборник“, който ще излиза всеки месец в размер от 32 страници. Съдържанието му се проектира в духа и препоръките на Раковски, изложени в неговия „Показалец“ — обнародване на народни песни, приказки, гатанки, баяния, предания, стари ръкописи; описание на градове, села, развалини, народни празници, занаяти; публикуване на наименования на животни, растения, насекоми и др. Починът за това неосъществено издание е резултат не само от научния интерес на Селимински, Войников и Миркович към фолклора и етнографията на българите. В случая, както е при Раковски и при много възрожденски книжовници, е налице и едно романтично отношение към народната словесност и старина с оглед на духа и повелите

[34] М. Арнаудов. Очерци по българския фолклор, с. 216—217.
[35] Цариградски вестник, бр. 468, 1860.
[36] Архив Г. С. Раковски. Т. II. С., 1957. с. 454.
[37] В. България, бр. 107, 1861.
[38] Обявление. — В. Турция, бр. 21, 1864.

на епохата. Това прозира още в първите думи на „Обявлението“: „Онова, което характерисва един кой да е народ, са неговите особни и отличителни черти. Нрави, обичаи, предания, песни, приказки, пословици, обряди и проч. са самата *основа за неговото развитие, чрез което той може само да достигне и точно съзнание* (к. м.).“ Във фолклора и в народния бит инициаторите на „Народен сборник“ откриват и нещо друго — националното ни своеобразие, „нашите народни чърти, които ни отличават от другите“. А това вече подсказва за едно целенасочено отношение към народното изкуство, характерно за представителите на романтичната школа.

През 60—70-те години на XIX в. във връзка със засилващия се интерес към фолклора някои периодични издания (сп. „Общ труд“, в. „Македония“ и др.) обнародват програми и упътвания за записване на народни умотворения. В тях фолклорът и етнографията се разглеждат като проява на народната дарба и съдба. Продължават се традициите на Раковски да се търсят и характеризират като „твърде. . . важни паметниците, що са оцелели от времена заминали, отколешни, които се отнасят към суеверията и обрядите от старо време, към важни епохи и лица от преминали векове и др. т.“[39]. Заедно с това обаче идейно-художествените ценности на народното творчество се възприемат в по-широк аспект. Н. Геров, Г. С. Раковски, П. Р. Славейков с художественото си творчество вече бяха потвърдили значението на фолклора в развитието на българската литература. Все още оставаше открит въпросът за формирането на националния ни книжовен език. Определяща роля според много наши писатели в случая трябваше да изиграе езикът на народа, съхранен в неговите песни, приказки, пословици, предания. Необходимо беше да се вземе под внимание лексикалното богатство, своеобразието на всички диалекти. Затова М. Дринов, отправил повик за събиране на народни умотворения и стари ръкописи, настоява да се издаде „от всяка област поне по една народна песен или приказница, но такива, в които местните изговаряния би се отражавали като в огледало“[40]. Така многостранно и плодотворно фолклорът се включва в процеса за формирането на българската нация, в създаването на нейния език, култура, изкуство.

По това време се правят опити за проучването на народното творчество, за класификацията на народната песен и т. н. [41] За характера и предназначението на народното творчество се изказват П. Р. Славейков, Т. Шишков и др. „Ний виждаме — отбелязва Шишков, — че в нея (народната поезия — б. м.) като в чисто огледало се отразява сичкия живот на българския народ преди и после порабощението му; в нея от сичко най-добре са вижда нашата стара народност и туй, което можахме да чакаме от нея без никаква коренна форма.“[42] А Ц. Гинчев, който се проявява и като етнограф-изследовател,[43] смята, че нашата книжнина трябва да се „развие. . . на почвата на народната литература“[44].

Огромният интерес към фолклора се потвърждава и от значителния брой народни умотворения, излезли в периодичния печат или в самостоя-

[39] Програма за събиране образци по народната устна словесност и местни наречия. — Сп. Общ труд, 1868, кн. 2.

[40] Божков. Писмо до българските читалища. — В. Македония, бр. 42, 44, 1869.

[41] П. В. Оджаков. Един поглед върху народните български песни. — В. Время, бр. 23, 24, 1865.

[42] Един урок на г. С(лавейко)ва. — В. Турция, бр. 34, 1869.

[43] Вж. статията му За змейовете и смоците. — Сп. Общ. труд, 1868, кн. 3.

[44] Две писма от Ц. Гинчев. — Сп. Общ труд, 1868, кн. 1.

телни издания. Появяват се сборниците на П. Р. Славейков („Български народни песни“, 1868), на Х. Мавридов („Цигулка с народни и любовни песни. . .“,1869), на Г. Х. Лачооглу и Н. М. Астарджиев („Сборник от разни български народни приказки и песни. . .,“ 1870) и др. П. Каляндж подготвя сборник с народни умотворения, който не успява да издаде.[45] Но той е разбрал вече съвършено ясно предназначението на фолклора в утвърждаването на националната култура. „Писмеността — заявява без колебание Каляндж — дору не ся изследват сичките устни предания като песни, приказки, бавилки, загадки, както и подробното описание на народните обичаи и нрави, то тя не ще успява и ний до много време не ще имаме нито граматика, нито история.“

Български народни песни излизат и в чуждестранни периодични издания. В. Д. Стоянов, прекарал едно десетилетие в Прага, обнародва образци от българския фолклор в чешки списания. Изпаднал под неотразимото влияние на Раковски още като участник в Първата българска легия, той дълго живее с неговите идеи в областта на историята, фолклора и етнографията. Като съобщава за намерението на Стоянов да издаде „Българска антология“ на чешки език, П. Р. Славейков конкретизира нейното съдържание: „Първата книга ще има въведение за ставанието, развитието, значението и важността на българската народна поезия, такожде и *митология, доколко ся е тя опазила още от предхристиянското време. . .* (к. м.)“[46]

*

С романтизма, с тенденциите, които подготвят неговата поява и развитие, е свързано едно интересно явление в историята на народното творчество — мистификациите. Началото им, остроумно и интригуващо, поставя шотландският учител Джеймс Макферсон (1736—1796). През 1760 г. той издава сборник с народни песни — „Откъси от старинни поеми, събрани от Горна Шотландия и преведени от келтски език“. Скоро се появяват и героическите поеми „Фингал“ (1761) и „Темора“ (1763), които заедно с публикуваните вече „Откъси“ през 1765 г. излизат под надслов „Съчинения на Осиан, син на Фингал“. Като взема под внимание легендите и преданията за Осиан, герой на келтския епос, Макферсон, запознат отлично с шотландския фолклор и притежаващ несъмнена поетическа инвенция, прави от този бард „автор“ на изключително народни песни. Те се явяват в превод на много европейски езици. Оказват влияние на Пушкин, Гьоте, Байрон. Създават интерес към фолклора и митологията на северните народи.[47] Преводи от творбите на Осиан се появяват и на български език. П. Р. Славейков включва в своята „Смесна китка“ (1852) част от песен на Осиан — „Осиан оплаква мъртъвци“, — като дава пояснителни бележки за нейния автор. „Голямо впечатление ми правеха в „Смесна китка“ — изповядва по-късно Ив. Вазов пред проф. Ив. Д. Шишманов — откъслеците из Осиана, които също обичах да декламирам.“[48]

Високо ценени от романтиците са и мистификациите на английския поет Томас Чатертон (1752—1770) — „Описание на обряда за освещаване на стария мост в 1248 г.“, както и разпространените в ръкопис негови творби

---

[45] Обявление. — В. Българска пчела, бр. 9, 1863.

[46] Книжевни вести. — В. Македония, бр. 35, 1867.

[47] М. Азадовский. История русской фольклористики; М. Арнаудов. Очерци по българския фолклор; П. Динеков. Български фолклор.

[48] Ив. Д. Шишманов. Иван Вазов. Спомени и документи. С., 1930, с. 21.

„Пророчество“, „Бристолска трагедия“ и др., приписвани на мнимия монах Томас Роум. За дело на народния поетически гений известно време се възприема, даже от Пушкин и Мицкевич, и сборникът от илирически народни песни, издаден през 1827 г. от френския писател Проспер Мериме.

С най-голяма популярност в България и в другите славянски страни се ползуват мистификациите на Вацлав Ханка и Йозеф Линда — „Краледворски ръкопис“ и „Зеленогорски ръкопис“. Техните съчинители, ръководени от патриотични подбуди, от желание да възвеличат творческите дарования на чешкия народ, „откриват“ — Ханка през 1817 г., а Линда през 1818 г.—фрагменти от древното минало на чехите, от тяхната история, култура и бит. Чрез „Краледворски ръкопис“ и Зеленогорски ръкопис“ чехите напомнят за величието на своето минало така, както русите чрез „Слово о полку Игореве“ или гърците чрез „Илиада“ и „Одисея“.

„Краледворски ръкопис“ се появява в превод на руски, сръбски, хърватски, полски, горнолужички, италиански, английски, немски и други езици. Името на Ханка е известно и на много български книжовници. По повод на неговата смърт Г. С. Раковски пише статия, в която дава висока оценка на „откритието“ му — „най-скъпоценна сбирка старочешких песм“[49]. Каравелов,като не подозира фалшификациите на чешкия патриот, установени по-късно, без колебание заявява: „За да упознаем българите с общославянските книжнини, без никакво-съмнение, никакви други паметници не можеха толкова добре да ни удовлетворят, както превода за „Слово о полку Игореве“ и „Краледворската рър копис“.“[50] Неслучайно такъв поклонник на славянската литература и фолкло“ като Райко Жинзифов превежда и включва в своята „Новобългарска сбирка-(1863) преводите на „Словото“ и на „Краледворски ръкопис“. Мистификацията на Ханка е „съкровище на чешкия народ“, с което са запознати „твърде малцина из българите“. „Заради това — отбелязва Жинзифов — ми ся решихме да издадиме в свет пълен български превод.“ Чрез него българите ще се запознаят с фолклора и културата на чешкия народ. Той ще ги накара също така да се разровят из църкви и манастири, за да потърсят останки от своето древно величие. „Може би да е останало некое старо народно съкровище — пише със стаена надежда Жинзифов, — в кое като в огледало ще видиме животът на нашите дедове; негли нам клета ни съдбина останала негибната, некоя си ръкопис, като на русите славното „Слово о полку Игореве“ на чесите нихната им „Краледворска ръкопис“ и пр.“[51]

„Новобългарска сбирка“ с поместените в нея оригинални стихотворения и преводи е посрещната радушно от руския периодичен печат. Тя дава повод да се отправи упрек към руската общественост за нейната незаинтересованост към съдбата и културата на славянските народи. Рецензентът на „Сбирката“ П. А. Г-т, заживял с патриотичните подбуди на Жинзифов, намира, че чрез този труд „во первых болгары познакомятся с лучшими поэтическими произведениями родственных им славянских племен; во вторых *(это самое главное) проникнутся героическим духом первых двух поэм, сознанием его необходимости в настоящее великое время, которое мы переживаем*“[52] (к. м.).

Съвсем друга оценка за „Новобългарска сбирка“ дава Л. Каравелов. Неговият суров отзив, доста от бележките в който са справедливи, е продик-

[49] Венцеслав Ханка. — В. Дунавски лебед, бр. 21, 1861.
[50] Българска книжнина. — В. Българска пчела, бр. 3—6, 1864.
[51] Р. Жинзифов. Публицистика. Т. II. С., 1964. с. 237.
[52] Пак там, с. 280.

туван преди всичко от славянофилството на Жинзифов. Каравелов го обвинява в липса на художествен усет и преди всичко в това, че поддавайки се на своите славянофилски увлечения, не е отпечатал „Краледворски ръкопис“ и на латиница. Разграничавайки научната истина от преднамерените патриотични подбуди, рецензентът се противопоставя в случая и на някои от концепциите на романтизма. „Науката е истинна и затова тя не може да търпи никакъв патриотизъм, никакви криви пътища; никога науката не трябва да обича или да ненавижда някого, но безпристрастно да дава всякому похвала *по делам его*, навсякъде да се труди да намери истината.“[53]

В превод на български език се появява и мистификацията „Зеленогорски ръкопис“. През 1852 г. тя е издадена в Санктпетербург под заглавие „Древняя чешская песня о суде Любуши. С переводом на болгарское наречие“. Преводът е направен от К. Д. Петкович, който по думите на Срезневски се ползувал и от услугите на „нескольких природных болгар“.

Романтично настроените български книжовници се възхищават от Краледворски и Зеленогорски ръкопис, от песните на Осиан, без да подозират, че възприемат мистификациите за оригинални творения на народния дух. Някои от тях съжаляват, че в смутните времена, които е изживял българският народ, са изчезнали много негови старинни епопеи от рода на „Слово о полку Игореве“. Други са оптимисти — те вярват, че учените ще заговорят и за неподозирани „български открития“. И наистина не след дълго науката трябваше да разреши още една загадка. Този път тя идва от България.

През 1860 г. в Белград излиза сборник „Народне песме македонски бугара“. Името на неговия съставител, „старинар из Босне“, както той се подписва под предговора на книгата, е добре познато на българските книжовници и общественици. Заселил се през 1850 г. в Сер, където е изпратен от сръбското правителство, за да пропагандира неговата политика, Стефан Веркович се включва спонтанно в борбата за националното обособяване на българското население в Македония—участвува в движението срещу гръцката патриаршия, съдействува за развитието на учебното дело, за утвърждаването на българския език. Обществената му активност засилва още повече неговите интереси към фолклора и етнографията на българите — събира статистически сведения, записва народни песни, приказки, предания.[54] Така се появява и сборникът му „Народне песме македонски бугара“. Независимо от някои слабости той заедно със сборника на Д. и К. Миладинови „Български народни песни“, с богатото си съдържание, с високата си художествена стойност, със своя предговор и бележки представлява едно от първите постижения на нашата фолклористика. Затова отзивите за него са възторжени. „Нашите съотечественици—пише сп.„Български книжици“—трябва поради това да са твърде благодарни на г. Верковича за това издание на една част от песните им.“[55] А Каравелов заявява още през 1863 г.: „И наистина две книги имаме за светът и само из тия книги можем да изучим народният си език, народът си, неговата история и неговият дух — тия книги са безценните сборници от народни песни, които са събрани от Ми-

---

[53] Българска книжнина. — В. Българска пчела, бр. 3—6, 1864.

[54] П. Динеков. Делото на Стефан Веркович. — Ст. Веркович. Народни песни на македонските българи, С., 1966; М. Арнаудов. Веркович и „Веда Словена“. Принос към историята на българския фолклор и на българското възраждане в Македония. С неизвестни писма, доклади и други документи от 1855 до 1893 г. — СбНУ, LII, и др.

[55] Народне песме македонски бугара. — Сп. Български книжици, 1860, кн. 16, с. 119.

ладинова и Верковича."[56] Същата оценка той потвърждава десет години по-късно в статията си „Български драми"[57].

Връзките на Веркович с Раковски се оказват решаващи в неговата понататъшна дейност като фолклорист и етнограф. Завладян от примамливата сила на неговите теории за произхода, народното творчество, митологията и бита на българите, той заживява с натрапчивата идея да открие отломки от древното минало на България. „Подкрепя" го един български учител — Иван Гологанов, — името и дейността на когото остават задълго в сянка.

С Веркович той се запознава през 1865 г., когато е писар в манастира „Св. Иван Предтеча" край Серес. Разбрал желанието на босненския археолог — да се открият стари славянски песни, — Гологанов започва да преработва и съчинява народни умотворения в духа на теориите на Раковски, с които е добре запознат. Полезни в случая се оказват и познанията му из областта на гръцката митология, която проучва още като ученик. Така се появяват песента за Орфей, „старовремски народни умотворения" за Бъдни вечер, Коледа, Гергьовден, Еньовден и за други празници.

Мистификациите, които прави Гологанов, са продиктувани не само от материални подбуди — първоначално той получава по 300 гроша месечно за записите, които изпраща на Веркович. По-късно хонорарът му се увеличава в зависимост от характера и количеството на песните, които „съчинява". В случая не трябва да се пренебрегват и определени патриотично-романтични подбуди — да се въздействува върху националния дух, да се убедят учените, че българите са най-старите жители на Балканския полуостров. За родолюбивите импулси на Гологанов говори и живото му обществено чувство — неговото участие в черковната борба.[58]

Развълнуван от откритията на своя сътрудник, Веркович приема с открито сърце древните песни на българите, в които се говори за митични герои и славни исторически личности — Орфей, Ал. Македонски, Симеон, Самуил и др. Той е дотолкова завладян от успеха на „откритието", че не може да разбере колко умело Гологанов видоизменя някои от наименованията, които вече е посочил Раковски (абрита — в амрита; Укарана — в Ахарана; Друида — в Дроиди и др.), и някои от моментите в патриотично-тематичната схема, начертана от редактора на „Дунавски лебед" — за преселването на българите от Хиндустан или „Крайна земя", както е у Гологанов, към Балканския полуостров и т. н.

На 25. V. 1867 г. до Славянския конгрес, който заседава в Москва, се получава телеграма: „Поздравлявам братята славяни, сбрани наедно у свещената Москва, и ги известявам за откриването на една твърде стара епопея на български язик — „Женитба Орфея". Археолог български и сръбский Стефан Веркович." След няколко дни щастливият „откривател" изпраща

---

[56] Л. Каравелов. Събрани съчинения. Т. VI, с. 29.

[57] Пак там, с. 194.

[58] За Ив. Гологанов вж.: Ив. Д. Шишманов. — В: Archiv für slawische Philologie, XXV (1903), с. 608—609; А. П. Стоилов. Български книжовници от Македония през XVIII и XIX век. — Сп. Развитие, 1919, кн. 8—9; Вазов и „Веда Словена". — Сб. Ив. Вазов. Живот и творчество. . . , 1920; Автобиография на архимандрит Йона Маджаров. — Сп. Училищен преглед, 1927, кн. 1; Ив. Д. Шишманов. Френската наука и „Веда Словена". С особен оглед към критиката на Луи Леже. — Сборник в чест и памет на Луи Леже, С., 1925; П. Динеков. Български фолклор. Ч. I; М. Арнаудов. Веркович и „Веда Словена". . . — СбНУ, LII; за Ив. Гологанов и мястото на мистификациите в литературния процес вж. и Б. Ничев. Увод в южнославянския реализъм. С., 1971. с. 82—85.

древната песен за Орфей на Н. А. Попов с писмо, в което пише: „Тоя драгоценний памятник за тракийския певец Орфея според своята важност и последствия, които он тряба да произведе на науката, надминува все, щото съм досега открил за славянската старина.“[59]

Възприел теориите на Раковски, Веркович не се съмнява, че тракийците, които са предци на българите и на останалите славяни, произхождат от „санскритското племя“. Какъв родолюбив смисъл за българите има „откритието“ и цялата дейност на Веркович, показват заключителните думи на писмото му до Н. А. Попов: „Ние не тряба за заборавяме хубавите думи на Обрадовича, който казал: „Лежи и ще лежи в робство той народ, който не знае що е национална гордост.“

Новината за изключителната находка скоро става известна и в България. На 11. XI. 1867 г. в. „Македония“ (бр. 50), а няколко дни по-късно и в. „Дунавска зора“[60] известяват, че „славянский мир има ще пак да тържествува пред светът и да ся гордей със стари поети, представени под гръцкото баснословно покривало за истинни гръци“ (в. „Македония“).

Новите песни на Веркович внасят корекции в българската митология и етнография. Те дават основание Орфей да бъде разглеждан не вече като митологическо, а като историческо лице. Войников, редактор на в. „Дунавска зора“, прави даже опит да подкрепи твърденията на добилия шумна популярност „откривател“. Той цитира една „старовременска наша песен, в която ся възпява някой си чутен юнак и изкусен свирац, както що е бил и Орфей“[61].

Песните, с които се обогатява колекцията на Веркович, занимават българската общественост и чуждестранните учени години наред. На читателите се съобщава редовно за находките на усърдния фолклорист. Той е „омаян и опиен“, когато открива песен, чрез която се доказва, че славяните са доведени от Азия в Европа от Орфей. Горд и неизказано щастлив, че в някои от „ведите“ се споменават „ведско-самскритски богове — Брахма, Агни, Вишну, Грома, Дожда и пр.“[62].

„Откритията“ на Веркович имат силен обществен резонанс. В стремежа си да елинизират българската народност фанариотите се опират на своята богата литература, митология и фолклор. Раковски, а след него и Веркович се опитват да разклатят устоите на това духовно всевластие. И българите заговорват: „Капището на елинската митология ще ся разпадне и разпадна ся. Мина ся епохата, в която ся произвождаше и раждаше сичко от запалените глави на елински фантазмагори; днес е епохата на истината, на откритията, които въздигат, турят сичко на мястото му. Олимп с боговете си пропадна; пушливите жертвеници угаснаха отколе; днес ся пуши тамян на олтаря на правото — на началото на народностите.“[63]

Усилията на Веркович трябва да се поощрят. Затова редакцията на сп. „Читалище“ апелира към своите читатели да насърчават неуморимия фолклорист, като се запишат абонати (спомоществователи) за сборника от старинни български песни, който той подготвя.

---

[59] Една българска старина. — В. Дунавска зора, бр. 1, 1867.
[60] Пак там.
[61] Няколко речи за Орфея. — В. Дунавска зора, бр. 2, 1867.
[62] Д. Я. Бисеров. Дупница, 10 април 1868. — В. Македония, бр. 23, 1868; също Българска старина. — В. „Дунавска зора“, бр. 29, 1868.
[63] Пак там.

Сборникът излиза през 1874 г. под заглавие „Веда Словена. Български народни песни от предисторична и предхристиянска доба. Открил в Тракия и Македония и издал Стефан Н. Веркович. Книга I". Той се препоръчва „като безцен камък на нашата българска публика"[64]. Сборникът обогатява бедния фонд на българската фолклористика и показва, че неговият съставител, „ако и родом из Босна. . . мисли и . . . чувствува заедно с нас българите". Затова дълг не само на книжовниците, но и на „патриотическа(та) българска публика" е да се снабди с „Веда Словена".[65] В периодичния печат се съобщава, че в скоро време ще се появи и втората част от сборника.[66]

„Новооткритите" песни за древното българско минало и култура заинтригуват много чуждестранни учени. Още през 1867 г. В. А. Дашков, директор на Румянцевския музей в Москва, предлага песента, за която Веркович съобщава на Славянския конгрес, да бъде отпечатана в самостоятелно издание. Тя излиза същата година под заглавие „Древняя болгарская песня об Орфее. Открытая Стефаном Верковичем, сербским и болгарским археологом". Преводът и редакцията на изданието са направени от Райко Жинзифов. Надеждата му за откриването на българско „старо народно съкровище" е осъществена. И той, който през 1863 г. запозна българите с мистификациите на Ханка и Линда, няколко години по-късно представи на руската общественост с чувство на национална гордост фрагмент от мистификацията на Веркович.

С признателност към делото на Веркович се отнасят Ст. Чомаков, Д. Бисеров и други български книжовници и общественици.[67] Интерес към него проявяват и известни чуждестранни и български учени. Някои от тях (Я. Шафарик, д-р Л. Гайтлер и др.) не се съмняват в достоверността на „ведите". Други (Луи Леже, В. Ягич, Ал. Пипин, К. Иречек, М. Дринов) проявяват скептицизъм към тяхната автентичност. Трябваше да изминат десетилетия на разочарования и надежди, за да се убеди лично и Веркович в последните дни на живота си, че е бил ловко подведен от Ив. Гологанов, за да приеме мистификациите за създание на народното вдъхновение. Независимо от това „Веда Словена" изигра несъмнена роля в историята на нашата фолклористика, в укрепването на българския национален дух. И тя, подобно на всички други мистификации, се яви, за да задоволи романтическия порив към опознаване на духовните и материалните ценности, създавани от народа в продължение на столетия.

Романтизмът в българската фолклористика има един от своите последни представители в лицето на Веркович. Съмненията, изказани от някои наши книжовници за автентичността на „откритите" от него песни, показват, че екзалтацията и патриотизмът при проучването на народното творчество вече отстъпват място на научния подход при записване и изследване на текста. Пред българската фолклористика се поставят нови задачи. Венелин пробуди интереса на българина към неговото словесно творчество и старина. Раковски и неговите последователи създадоха от тях средство за национално обособяване, за патриотично въздействие и подем. Сега, когато обществените и културните условия се бяха променили, се налагаше по-трезв и рационален подход към

---

[64] Веда Словена. . . — В. Ден, бр. 3, 1876.

[65] Б. Г(оранов). Веда Словена, български народни песни от предисторична и предхристиянска доба. . . — Сп. Читалище, 1875, кн. 13.

[66] Писменост. — Сп. Читалище, 1875, кн. 14.

[67] По-подробно: М. Арнаудов. Веркович и „Веда Словена". . . , с. 180—181.

явленията, свързани с политическата действителност, с културата. И естествено беше реализмът да се утвърди не само като художествен метод в българската литература и изкуство, но и като способ в осветляването на фактите и процесите в българската фолклористика. Особена роля в случая изиграват и подготовката, схващанията и ерудицията на някои талантливи фолклористи. Те се отнасят критично към неправилното записване на народните умотворения, към съзнателната подмяна на една дума с друга. Вестник „Турция" критикува съставителя на „Български народен сборник" (1872) В. Чолаков, че не е „изучил добре народний наш език", че е „употребил в писмений си език млого думи, де ги няма никак нито в събраните му песни, нито в гатанките"[68]. „Периодическо списание" се изказва още по-строго. Неговите редактори Васил Друмев и Васил Д. Стоянов, получили солидна научна подготовка (единият в Русия, другият в Чехия), предявяват още по-високи изисквания. Записването и подбора на вместените в сборника на В. Чолаков умотворения те свързват с културата и възможностите на неговия съставител. Той не е запознат не само с историята на българската фолклористика, колкото и кратка да е тя. Чолаков „няма нито понятие, а камо ли здраво и основателно познание" за приноса на руските, чешките, сръбските, немските и други учени в областта на фолклористиката.[69] Достиженията на другите се оказват вече абсолютно необходими при проучвания, чужди на преднамереност и мистификации.

Проблемите на народното творчество, макар все още частично, се разглеждат и в конкретен исторически, и в теоретически план. Появяват се статии за характера на народното творчество („Народната ни поезия"),[70] за изтъкнати български фолклористи и техни меценати („Братя Миладиновци и техните литературни работи"[71], „Йосиф Щросмайер").[72] Излизат трудове, в които се обръща внимание на значението на народното творчество в развитието на българската литература, на класификацията на фолклорните родове, на своеобразието на нашата песен и т. н.: „Наука за песнотворство и стихотворство" (1871) на П. Оджаков, „Елементарна словесност в два курса" (1873) на Т. Шишков, „Ръководство за словесност" (1874) на Д. Войников. Проблемите на литературата в известни случаи се разглеждат в зависимост от въпросите на фолклора. Обръща се специално внимание на народните умотворения в учебно-възпитателния процес.

Импулс в събирането и проучването на нашия фолклор дава и основаното през 1869 г. Българско книжовно дружество. То полага големи усилия, за да приучи учители и книжовници към точното записване и научното интерпретиране на народните умотворения, поощрява дейността на фолклористи като Е. Каранов, Г. П. Бояджиов и др.

Без съмнение роля за преодоляването на романтизма в българската фолклористика има и Л. Каравелов. Запознаването му с руската народоука, дружбата и сътрудничеството му с фолклористи като Ив. Г. Прижов, реалистичният му подход като политик и писател слагат несъмнен отпечатък и върху неговите възгледи за българското народно творчество. За Каравелов народните паметници са „жива история", защото дават най-пълна и точна представа за „животът на предшествуващите поколения", за „развитието и понятията

---

[68] Български народен сборник. . . — В. Турция, бр. 18, 1873.
[69] Български народен сборник. . . — Периодическо списание, 1872, кн. 5—6.
[70] В. Ден, бр. 32, 1875.
[71] Сп. Читалище, 1874, кн. 22.
[72] В. Македония, бр. 52, 1868.

на тая или на оная народност“[73]. Затова фолклористът е задължен да проявява безпристрастие и научна добросъвестност — той „не трябва да бъде нито подражател, нито патриотин, нито поет, защото тия достойни за уважения качества почти всякога затемняват самото дело и покриват истината с непроницаема пелена“[74]. От такива позиции Каравелов критикува онези фолклористи, чиито песни „са развалени или преправени. . . и нямат сходство с историческата истина“[75].

Усетът му на познавач и ценител на народното творчество го кара веднага да се усъмни и в автентичността на песните, донесли популярността на Верковић. „Между песните, които са записани от г-на Верковича — заявява убедено Каравелов, — съществуват и такива, които са съвсем измислени.“[76] За пример посочва песента за Ал. Македонски и някои други песни. Каравелов е против измислените исторически факти, против митологизацията на личности и събития.[77] Той е учен, чийто патриотизъм не накърнява достоверността на неговите оценки и обобщения, критичното му отношение към дейци, които дълбоко уважава. Редакторът на „Свобода“ цени твърде много делото на Венелин. Но разбрал обективната му роля в българския културен и обществен живот през Възраждането, той не затваря очи пред увлеченията и неверните концепции на украинския учен. След като прочита книгата на Венелин „О характере народных песен у славян задунайских“, Каравелов си отбелязва: „Характер бол(гар) ошибочен у Венелина.“[78] А трудът „Древние и нынешние болгаре“ „има особена важност *не толкова за науката*, колкото собствено за България (к. м.)“[79]. От такива позиции Каравелов възприема и значението на един от най-ярките представители на романтизма в българската фолклористика Г. С. Раковски.„С горещ патриотизъм, *достигащ понякога до фанатизъм* — пише той,—Раковски въстава срещу католиците, турците и гърците, с една дума срещу всички, които действуваха във вреда на българите и православието (к. м.).“[80]

Романтизмът в българската фолклористика изживява своето време през 70-те години на XIX в. Наистина някои негови представители, като Цани Гинчев, не се отказват от своите романтични теории и след Освобождението. Техните концепции обаче се посрещат със скептицизъм и не намират никакви поддръжници и последователи.

Проблемът за романтизма в българската фолклористика е тясно свързан с утвърждаването на романтизма като течение във фолклористиката на другите славянски народи. Някои общи моменти в тяхната политическа и социална съдба намират отражение и в литературата, културата, в народното им творчество, както и в проучванията, свързани с него. Затова във възрожденската ни фолклористика редом с имената на нейни видни представители като Раковски, Братя Миладинови, Л. Каравелов се посочва и големият принос на украинеца Ю. И. Венелин, на босненеца Ст. Верковић, на сърбина В. Караджић. . . Мистификации като „Краледворски ръкопис“ и „Зеленогорски ръкопис“ се появяват в български превод. Когато създава псевдофолклорните си творби, Ханка има пред вид руски образци като „Слово о полку Игореве“. Връзката

[73] Л. Каравелов. Събрани съчинения. Т. VI. с. 436.
[74] Пак там, с. 447.
[75] Пак там, с. 322.
[76] Пак там, с. 448.
[77] Пак там, с. 441—444.
[78] Из архива на Л. Каравелов, С., 1964, с. 591.
[79] Л. Каравелов. Събрани съчинения. Т. VI. с. 422.
[80] Пак там, с. 22.

между фолклористите на славянските страни говори за интересни моменти от тяхната политическа и културна история, от тяхното настояще и съдба. Раковски се влияе и от немския романтизъм, и от идеите на Венелин. Каравелов има за пример фолклористи от величината на Караджич, ценители на народното изкуство като руските революционни демократи. Те го покоряват с широтата и принципността на възгледите си, с критичното си отношение към консерватизма в народната психология и бит. Под въздействието на руската фолклористика са и други българи, получили образование в Русия — М. Дринов, Р. Жинзифов, Н. Бончев. С идеите за славянско единение, завладели представителите на романтизма в Чехия, заживяват и чешките възпитаници В. Д. Стоянов, Б. Горанов и др. Интересът към народното творчество, обхванал всички страни в Европа, се проявява и в широката му популярност чрез преводи. Български народни умотворения—в сборници или в периодични издания — излизат на руски, чешки, сръбски и на други езици. За Братя Грим, за Караджич и за видни народоведи и мистификатори се появяват статии в български вестници и списания.

Романтизмът създаде българската фолклористика, даде ѝ импулс и полет. Талантливи нейни представители като Каравелов я поставиха на здрави научни основи.

АНТОНИНА АФАНАСИЕВА-КОЛЕВА

КЪМ ВЪПРОСА ЗА НЯКОИ ИЗОБРАЗИТЕЛНИ СРЕДСТВА В СЛАВЯНСКОТО НАРОДНО ПОЕТИЧНО ТВОРЧЕСТВО

В слабо проучената досега система на изобразителните средства на славянското народно поетично творчество особено място заема т. нар. славянска антитеза. Известна още и под наименованията: отрицателен паралелизъм, отрицателно сравнение, славянски паралелизъм, славянско сравнение, тази стилна фигура значително повече е привличала вниманието на учените, отколкото други поетични средства, застъпени във фолклора на славянските народи.[1] Но схващана предимно като художествено явление, специфично за южнославянското и особено за сърбохърватското народно поетично творчество, или разглеждана само като отделна точка в по-общи трудове, и тя все още не е подложена на по-широко сравнително изследване. Именно затова в проучването ѝ се забелязват много бели петна и редица неизяснени проблеми. От цялото богатство на въпросите, които предлага изследването на това изобразително средство, в съобщението се засягат само два. По-точно, прави се опит да се разкрият същността на общославянския му характер и специфичните условия, спомогнали за неговия интензивен развой в народното поетично творчество на балканските славяни.

---

[1] Срв. L. Zima. Figure u našem narodnom pjesništvu s njihovom teorijom Zgb, 1880. s. 84—88; Fr. Miklosich. Die Darstellung im slavischen Volksepos, Denkschriften der Kais. Akademie der Wissenschaften, Phil.-hist. classe. B. XXXVIII. Wien, 1890. S. 44—49; А. Н. Веселовский, Психологический параллелизм и его формы в отражениях поэтического стиля. — Журнал мин. нар. просвещения, ч. CCCXVI, 1898, с. 1—80; T. Maretić. Naša narodna epika, Zgb, 1909, s.48—51; K. Moszyński. Kultura lùdowa Słowian. T. II, cz. 2, wyd II, Warszawa, 1968, s. 703—710; П. Динеков. Българска народна поезия. С., 1949. с. 122—132; В. Ћурић. Српскохрватска народна епика. Сарајево, 1955. с. 121—123; П. Г. Богатырев. Некоторые задачи сравнительного изучения эпоса славянских народов, М., 1958. с. 14—18; Й. Иванов. Българските народни песни. С., 1959, с. 86—88; Ор. Зелинский. Психологический параллелизм и его место в развитии песенного стиля. — Slavia, XXXII, Praha, 1963. s. 70—84; K. Pollok. Studien zur Poetik und Komposition des balkanoslavischen lyrischen Volksliedes. — Opera Slavica. B. 5. Göttingen, 1968. S. 56—61; Цв. Романска. Българската народна песен. С., 1965. с. 163—164; през последното десетилетие интересът към тази стилна фигура особено се засилва сред югославските учени, срв. Б. Главичић. Једна врста тзв. словенске антитезе у Хомера. — Прил. за књижевност, језик и фолклор, к. XXVII, св. 1—2. Белград, 1961, с. 54—64; Iv. Jovanović. O slovenskoj antitezi u srpskim narodnim pesmama. — Годишњак Фил. фак. у. Н. Саду, к. XI/1, с. 373—383; М. Павловић. Још о „словенској антитези" код Виктора Игоа и уопште. — Фил. преглед, к.VII, св. I—IV, с. 87—98; М. Матицки. Поетика епског народног песништва. — Књижевна историја, III, 9. Белград, 1970. с. 3—52.

Общославянският характер на т. нар. славянска антитеза е отбелязан в научната литература още през миналия век,[2] обаче неговата същност и степента на проявата му през различни периоди от развитието на славянското народно поетично творчество все още не са достатъчно изяснени. Причините за това трябва да се търсят безспорно в различния подход на учените към това изобразително средство и следователно в проучването само на определени негови разновидности. Схващана ту като отрицателен паралелизъм,[3] ту като своеобразно сравнение,[4] ту като един вид антитетично, контрастно противопоставяне,[5] или разглеждана предимно от формалната ѝ страна, т. е. като монолог или диалог,[6] славянската антитеза е била изследвана сравнително едностранчиво, без по-задълбочено отчитане на сложната ѝ, дори аморфна идейна същност и промените, настъпили в нея вследствие на историческия ѝ развой.[7]

Фолклорните записи, с които разполагаме, свидетелствуват за доста голямо идейно и формално разнообразие в изграждането на славянската антитеза, обаче във всички случаи се наблюдава действието на един и същ структуриращ психологически механизъм. С цел да бъдат пояснени, онагледени или конкретизирани, предмети и явления от природата и човешкия живот се съпоставят помежду си, т. е. уподобяват се, сравняват се или се противопоставят един на друг, за да изпъкнат тези техни качества и страни, които пленяват въображението на народния певец или върху които той, ръководен от едни или други съображения, слага естетическо, емоционално или психологически мотивиращо ударение. Това съпоставяне минава последователно през три основни фази. В първата чрез въпрос или положителен изказ се посочват такива поясняващи, илюстриращи, конкретизиращи предмети, явления, състояния или действия, които с основните, т. е. с тези, които трябва да бъдат пояснени или изтъкнати, имат някакво общо свойство или допирна точка. Във втората фаза се извършва елиминирането на поясняващия, илюстриращия, конкретизиращия член (или членове) на съпоставянето, като чрез отрицанието на посочените първоначално предмети, явления, състояния и действия (но не и на залегналите в основата на съпоставянето техни качества, свойства или причини) се уточнява, че не се имат пред вид те, а някои други, все още неизвестни. И едва третата фаза разкрива имплицитния досега член на съпоставянето, като именно в нея се посочват основните предмети, явления и действия, т. е. тези, които е трябвало да бъдат пояснени, онагледени или конкретизирани.

Като се вземат пред вид психологическият механизъм, залегнал в структурната основа на това изобразително средство, както и неясният, преливният характер на самото съпоставяне,[8] което се проявява ту като уподобяване, ту като сравнение с по-малко или повече изразена метафоричност, ту като

---

[2] Срв. Л. Зима. Цит. съч., с. 86—87; Фр. Миклошич. Цит. съч., с. 44—49; А. Н. Веселовски. Цит. съч., с. 64—68.

[3] Пак там, с. 64—66; О. Зелински. Цит. съч., с. 80—81.

[4] Срв. Л. Зима. Цит. съч., с. 84—87; Фр. Миклошич. Цит. съч., с. 44—49; Т. Маретич. Цит. съч., с. 49; К. Мошински. Цит. съч., с. 703—704; Ив. Йованович. Цит. съч., с. 374—375; Х. Полок. Цит. съч., с. 56—57.

[5] М. Павлович. Цит. съч., с. 92—96.

[6] Срв. Б. Главичич. Цит. съч., с. 54, 61—64.

[7] Оттук и следват пъстротата в наименованията ѝ, както и терминологичните спорове, свързани с нея. Срв. М. Матицки. Цит. съч., с. 12—14.

[8] Най-добре отбелязан от М. Мошински. Цит. съч., с. 709—710.

контрастно противопоставяне, налага се изводът, че се касае първоначално за един архаичен, неизкристализирал още напълно поетичен прийом, типичен за мирогледа и светоусещането на примитивния човек. Затова напълно са прави тези учени, които свързват генетически славянската антитеза с психологическия паралелизъм, схванат обаче не като някакво конкретно, вече съвсем изградено изобразително средство, а като специфично виждане и възприемане на света, породило цяла редица поетични форми и похвати.[9] Поетичните средства, чрез които първоначално се проявява психологическият паралелизъм, са били неминуемо слабо диференцирани помежду си и именно оттук произтича аморфният характер на славянската антитеза, наличието в нея на елементите на сравнението, метафората, антитезата и под., което пък от своя страна свидетелствува за голямата старинност на този стилов похват. Следователно никак не е чудно, че го намираме в руските „заговори“[10], по-точно в такъв фолклорен жанр, който вследствие на тясната си връзка с култови и магически практики най-добре пази старинната си форма. Рожби на анимистичния мироглед, баянията и наричанията са били най-подходяща почва за проява на различни форми на психологическия паралелизъм, значи и на славянската антитеза.[11] Най-добро свидетелство за това представят широко разпространените и твърде еднообразни руски баяния срещу зъбобол, повтарящи и вариращи една и съща формула.

. . . В чистом поле, в широком раздолье лежит белой камень латырь. Под тым белым камнем лежит убогий Лазарь. То я, раб божий (имя), спрошу убогого Лазаря: „Не болят ли у тебя зубы, не щемит ли щеки, не ломит кости?“ И ответ держит убогий Лазарь: „Не болят у меня зубы, не щемит щеки, не ломит кости.“ Так бы у меня, раба божия (имя), не болели бы зубы, не щемили щеки, не ломило бы кости. . .

История русской литературы. М., 1908. с. 96

Независимо от по-нови християнски напластявания в „заговора“ ясно изпъква старата анимистична идейна основа, а формата навежда на мисълта, че началото на това изобразително средство се крие именно в подобни култови, магически формули.[12]

Като поетичен похват славянската антитеза търпи по време на своя многовековен живот значителни промени и създава цяла редица интересни разновидности, историческата последователност на които твърде трудно може да се проследи. Свеждането на въпроса за по-голяма или по-малка старинност на един или друг вид славянска антитеза към опитите да се установи коя от двете ѝ форми — диалогичната или монологичната — е първична, е чисто формалистичен подход и не може да даде убедителни резултати.[13] При

[9] А. Н. Веселовски. Цит. съч., с. 1—10; Ю. М. Соколов. Русский фольклор. М., 1941. с. 391; П. Динеков. Цит. съч., с. 122—124; Й. Иванов. Цит. съч., с. 86—87.

[10] Срв. П. Г. Богатырев. Цит. съч., с. 17.

[11] За поетическото оформяне на „заговорите“ вж. А. Блок. Поэзия заговоров и заклинаний. — История русской литературы, М., 1908, с. 81—108; Е. Аничков. Народная поэзия и древние верования славян. Пак там, с. 64—73.

[12] За същността на връзката между народната поетична традиция и култовата практика срв. К. С. Давлетов. Фольклор как вид искусства. М., 1966. с. 37—38.

[13] Срв. подобен опит у Б. Главинич. Цит. съч., с. 62—64.

по-внимателно разглеждане на фолклорните материали се установява, че и двете форми присъствуват в поетичната традиция на почти всички славянски народи, и то в жанрове, които пазят по-старинни черти. Преди всичко ги намираме в най-старите записи на сърбохърватските бугарщици,[14] за които в науката се твърдеше досега, че изобщо не познават славянската антитеза.[15]

Два ста краљевића, два ми ста краљевића,
Два ми ста краљевића од бојка не добегла,
Али ста убијена, али ста жива одведена.
Нису ти убијена, да нису ти убијена,
Нису ти убијена, да жива ми ста одведена
Жива ста одведена к цару Пајазиту на Порту.

НП XV—XVIII в., с. 50

Што ми грака постоја у граду у Купјеному,
Купјеному граду,
Али ми се дјетић жени, али младо чедо крсти?
Ах, ни ми се дјетић жени, нити младо чедо
крсти за бога да вам сам,
Него ми се Вук деспот с грешном душом раздјељује.

НП XV—XVIII в., с. 61

Диалогичната и монологичната форма на славянската антитеза е застъпена и в обредните, по-точно в сватбените и коледните песни на българи, руси,[16] украинци и поляци.[17]

Изгреяла йе деница
между два ясни месеци,
не ми йе било деница,
нал ми йе млада невеста;

— Снао Янинко, Янинко,
не рони цвекйе от глава,
не наръсуй ми чашата,
не задавай ми срамове

не са ми били месеци,
на са два млади девери,
и между тях йе невеста.

СбНУ, XLIII, с. 519

при тая кума старойкя!
Невеста тогай казува:
— Браче ле, Бранко деверче,
прости ми да ти продумам!

---

[14] От средата на XVI до средата на XVII в. са записани 5 бугаршици и в 4 от тях се среща славянската антитеза един път в диалогична и 3 пъти в монологична форма (срв. Народне песме у записима XV—XVIII века. Београд, 1964, с. 44, 50, 63, 61).

[15] Т. Маретич. Цит. съч., с. 50; М. Матицки. Цит. съч., с. 6—7.

[16], [17] Присъствието на славянската антитеза в тях също не е отбелязано от научната литература.

Не ми йе цвекйе от глава̀,
нал ми йе тъга от сърце,

Не успела речь говорити
Заходил тут удалой молодец
К красной девице в горницу.
— Вот идет да погубитель мой!
Вот идет да разлучитель мой!
Вот идет да „расплети косу“!
Вот идет да „потеряй красу“!
Отвечает добрый молодец:

Выходила красна девица
Во широко во чисто поле,
Середи да поля чистого
Стоит грушенька высокая.
На горе лежит зверь со звериною,
Змея лежит да со змеятами.
Середи горы высокие стоит столб
Да новоточенный;
Он горит да разгорается
Кругом искрами обсыпается.
Вы скажите вы подруженьки,

— Ой, чого плачеш чого жалуеш,
молода Марусенько?
А чи жаль тобі батечка свого,
чи подвірячка його?

Зачорнилася чорная гора
Вийшла з за неї чорная хмара,

— A patrzajże, starszy bracie,
czemu nam to siostra płacze?
Czy my to ją, wstrzymujemy,
Czy my jej źle jeść dajemy?

Czy mgła, czy woda
Pod wici podbiegła! O Łado!
Nie mgła, nie woda

та роним сълзи низ очи,
та ти чашата прелеха.

СбНУ, XLIII, с. 519—520

— Что не я да погубитель твой,
Что не я да разлучитель твой,
Что не я да „расплети косу“,
Что не я да „потеряй красу“.
Погубитель — твой батюшка,
Разлучница — твоя матушка,
„Расплети косу“ — свашеньки,
„Потеряй красу“ — подруженьки.

Чардынская свадьба, Перм. 1969. с. 71

Уж к чему да сон привидился?
Да и сама знаю, сама ведаю,
Что не гора стоит высокая
Тут чужая дальна сторона,
Злодейка незнакомая;
Лежит не зверь да со звериною,
Лихой свекор со свекровкою;
Лежат не змеи со змеятами
Тут деверья со золовками;
Стоит не столб до новоточенный,
Тут гроза стоит молодецкая. . .

П. Шейн, Великорусс. . . Т. I. с. 523

— Ой, не жаль мені батечка свого,
ні подвірячка його,
Тілки жаль мені русої коси,
дівоцької краси.

Ф. Колесса, Українська усна словесність. 1938, с. 248

Але не е то чорная хмара,
Але но е то овець турмонька

Мошински. Цит. съч., с. 705

— Ani wy mnie wstrzymujecie,
i dobrze mi jeść dajecie.
Ale ciężko sercu memu
Życić dobrze nielubemu.

St. Czernik, Poezja chłopów polskich. 1951. s. 56

Pod wici podbiegła! O Łado!
Jasiowe bojary
Pod wieśpodjechali! O Łado!

A. Brückner, Dzieje kultury polskiej, I, 1957, s. 298

Следователно решаването на проблема за по-голямата старинност на един или друг тип славянска антитеза трябва да се прехвърли в областта на нейното идейно съдържание и композиционната ѝ функция. Сред много-

бройните поетични реализации на това изобразително средство ясно се очертават два основни вида, които условно биха могли да се нарекат метафорично-сравнителен и психологически-мотивиращ. Метафорично-сравнителната славянска антитеза (оформена по-често като монолог, но нерядко и като диалог) пояснява качества и особености на поетичния герой (т е. на човека) и на предметите и явленията от неговия живот и обкръжаващия го свят, като ги съпоставя с поетични образи, взети от природата. Този вид тясно е свързан с психологическия паралелизъм и пази в себе си следи от едно по-старинно светоусещане, свидетелствува за нагласа към онагледяващата предметна конкретизация. Обикновено стои в началото на песните като своеобразен поетичен увод и основната му функция е да въздействува върху чувствата и въображението на слушателите, поради което повече е застъпен в лиричните и лирико-епичните народни поетични творби, а у южните славяни се среща често и в юнашките песни. Тъй като по-голямата част от цитираните вече славянски антитези принадлежи към този вид, посочваме още само по един белоруски, словашки и чешки (моравски) пример.[18]

— Ах, мой косю варенькі,
Дзе-ж мой сынок маладзеньки?
Ці ты яго ў вайне забиў,
Ці ты яго з вайны згубиў?

— Ні я яго ў вайне забиў,
Ні я яго з вайны згубиў.
Ой, загубілі цёмны ночы,
Шынкарачки чорны вочи.

П. П. Ахрыменко. Беларус. нар. пает. творчасць. 1957. с. 75

Na horáh, na doláh
Čo sa to tam belá?
Či to husky sedia,
Či to snahy ležia?
Husy to nesedia,
Snahy to neležia,
Keby boly husy
Už by uletely,
Keby boly snahy,
Už by sa topeli.
Čo sa to tam belí,
Postielka vystlaná.
A na tej postelce
Šuhaj dorúbaný.

K. Medvecky. Sto slov. lud, ballad. 1923. s. 79

V poledne, s poledne
Slunečko kolem jde:
to ne bylo slunce,
bylo švarné děvče.

Fr. Susil. Moravské nár. písně. 1860. s. 369

Психологически мотивиращият вид славянска антитеза (оформен винаги като диалог) съпоставя различни човешки постъпки, настроения и жизнени ситуации, търсейки техните причини, т. е. цели да поясни и мотивира поведението и психологическото състояние на героите, а не техните качества. Сравнението, съпоставянето напуска вече посоката човек — природа и губи доста от своята образност. Ясно е, че такъв поетичен похват изисква по-диференцирано съзнание и не може да се прояви в по-ранните стадии от развитието на народното поетично творчество. Тъй като този вид славянска антитеза спомага за мотивиране и придвижване на действието, както и за композиционното свързване на два отделни епизода, той се среща най-често в епоса и баладата, но не е чужд и на народната лирика. Важно е да се изтъкне,

[18] Липсата на място не позволява цитирането на повече примери.

че психологически мотивиращата славянска антитеза е застъпена и в руските билини, където досега изобщо не е била забелязвана.

Погледа ги Момчил добър юнак,
па на гостйе по тио говори:
— Фала вамо, мое добре гостйе,
дали нема гозби по трапези,
или нема вино за пиене,
та си нещо ником усмивате?
Тогай рекли до седъм кралйове:
— Сичко пълно по часна трапеза,
и си има вино за пиене,
али си се тебе потсмиваме,
защо нещо неженето одиш:
дали немаш убава девойка
или немаш пари за свадбина?
Тогай рече Момчил добър юнак:
— Имам пари свадба да направим,
имам пари три кули иманйе,
али нема убава девойка.

СбНУ, XLIII, с. 220

— Ој бога ти, вјеран слуго Лазо,
што те питам право да ми кажеш:
Што ти мене чашу преслужујеш?
Што л'на мене криво погледујеш?
Али ти је коњиц олошао,
али ти је рухо остарило,
ал'т' је мало голијемна блага?
Шта т'је мало у двору мојему?
Њему вели вјеран слуга Лазо:
— Вољан буди, царе, на бесједи!
Кад ме питаш, право да ти кажем.
Није мене коњиц олошао,
нити ми је рухо остарило,
нит' је мало голијемна блага;
свега доста у двору твојему.
Кад ме питаш право да ти кажем;
Које слуге послије дођоше,
све се слуге тебе удворише,
све си слуге царе иженио,
а ја ти се удворит не могох,
мене, царе не ће оженити
за младости и љепоте моје.

В. Караџић, Српске нар. пјесме, II, 1958. с. 177—178

Ты эй, рожоно мое дитятко,
Молодой Добрыня сын Никитинич!
Ты что с пиру идешь не весел-де?
Знать, что место было ти не по чину,
Знать, чарой на пиру тебя приобнесли,
Аль дурак над тобою насмеялся-де?
Говорил Добрыня сын Никитинич:
— Ты, эй, государыни да родна матушка,
Ты частна вдова Офимья Александровна!
Место было мне-ка по чину,
Чарой на пиру меня не обнесли,
Да дурак-то надо мной не насмеялся
ведь:
А накинул службу да великую
А то солнышко Владимир стольне-
киевской. . .

Рус. нар. поэт. творчество, хрест. М., 1963. с. 273

Разбира се, между посочените два основни типа славянска антитеза съществува цяла редица преходни разновидности, в които надделяват ту по-малък или по-голям метафоричен заряд и онагледяваща предметна конкретизация, ту различна степен на еманципацията от психологическия паралелизъм и по-засилено мотивиране на поведението и душевното състояние на героя. Разглеждането на историческата последователност в появата на иновационните моменти и на тяхното конкретно осъществяване в народното

БАН
Институт за литература
БИБЛИОТЕКА

творчество на всички славяни излиза от рамките на съобщението и заслужава обстойно проучване.

Следователно общославянският характер на славянската антитеза не се проявява само в присъствието ѝ в народното творчество на всички славяни. Значително по-важно е, че тя като архаичен поетичен похват, водещ началото си в някои стари магически формули, се създава още в праславянска епоха и е специфично праславянско наследство в поетичната традиция на всички славянски народи.[19] Освен това фактът, че почти из целия славянски свят тя е застъпена в образци, отразяващи както по-ранни, така и по-късни стадии от нейния развой, свидетелствува за интензивния ѝ живот във фолклорното творчество на славянските народи през първите векове от тяхното самостоятелно историческо съществуване. Постепенното ѝ изчезване от поетичната практика на западните и източните славяни е напълно закономерно явление, предизвикано от иманентния развой на фолклорното творчество изобщо, от промените, които неизбежно засягат не само неговото идейно-тематично съдържание, а и художествената му форма.[20]

Твърде интересен и неразглеждан още в науката въпрос е защо славянската антитеза, заглъхнала сравнително рано в народното творчество на западните и източните славяни, показва изключителна жизненост в южнославянската поетична традиция и дори става една от специфичните ѝ стилни особености. За да се отговори на този въпрос, трябва да се отчетат условията, при които векове наред съществува и се развива южнославянското поетично творчество. Преди всичко по време на своето заселване на Балканския полуостров южнославянските племена влизат в най-тесен контакт с други етнически групи и култури, като в много случаи се стига до взаимна асимилация, извършвана на териториите, заемани по-дълго време ту от славянско, ту от неславянско население. Тези асимилативни процеси продължават и по-късно, през средновековието, по време на многобройните завоевателни войни, създали и голяма етническа пъстрота върху значителна част от Балканския полуостров. От XIV в. с падането на балканските народи под османско иго и с прекъсването на всяка възможност за по-нататъшния им културен развой народното творчество остава единствената област, в която те могат да изявят себе си, своите страдания и копнежи, а също така и духовно да общуват помежду си. Всичко това спомага за изграждането на изключително подчертано взаимодействие между поетичните традиции на балканските народи, проявяващо се не само в областта на мотиви, сюжети и герои, а и в художествената форма.[21] И като се знае, че и в гръцкото, и в албанското, и в румънското народно поетично творчество съществува поетичен похват, напълно подобен на славянската антитеза, става ясно, че на славянския юг тя продължава интензивния си живот именно поради взаимодействието с поетичните традиции на тези народи.

---

[19] Присъствието ѝ (най-често като единично явление) и във фолкл. творчество на други народи (срв. Веселовски. Цит. съч., с. 67—69) не отрича общославянската ѝ специфика особено като се има пред вид, че се касае винаги за доисторическите и историческите съседи на славяните.

[20] Тук трябва да се има пред вид и убедителното предположение на О. Зелински за възможното трансформиране на слав. антитеза във форми на положителен и отрицателен паралелизъм в източнославянския фолклор (срв. цит. съч., с. 80—82).

[21] Срв. Ю. И. Смирнов. О значении славянского фольклора для исследования балканской эпической общности. — Славянский и балканский фольклор, М., 1971, с. 171—172, и П. Г. Богатырев. Цит. съч., с. 14.

В това взаимодействие се очертават твърде интересни съотношения. В балканското неславянско народно поетично творчество разглежданото от нас поетично средство се среща най-често в новогръцките исторически песни и клефтическите песни, след това в албанските юнашки песни и най-малко в румънския фолклор.

Сравнително голямата застъпеност на този художествен похват в новогръцкото народно творчество,[22] както и неговият предимно метафорично-сравнителен (т. е. по-старинен) характер, а освен това и наличието на някои негови елементи в Илиада и Одисея[23] предполагат автохтонен гръцки произход. И именно това поетично средство, въпреки че приликата му със славянската антитеза е от типологичен характер, е спомогнало най-много за нейното запазване и по-широко разпространение на славянския юг.

В албанското и румънското народно поетично творчество се срещат предимно такива примери на славянската антитеза, които сочат един преходен, междинен стадий от нейния развой: в тях се забелязва както засилването на психически-мотивиращия момент, така и запазената нагласа към предметната конкретизация. В тяхното художествено оформяне и особено в подбора на онагледяващи и поясняващи образи проличава славянско влияние, което навежда на мисълта за ранно и творческо заимствуване.

Какво зло става сред Левидис?
Да не би биволи да се колят, да не би
зверове да се карат?
Нито биволи се колят, нито зверове се
карат.
Петмимезади воюват с девет хиляди
турци.

Pass. s. 195

Говорят они отцу в тревоге:
— Что за гром грохочет над Стамбулом?
Не султанские ль стреляют пушки,
Отвечает им султан на это:
— Нет, клянусь аллахом, то не пушки,
То не бой грохочет под Стамбулом,
Не гроза ночная разразилась —
То Халиль и Муйи подъезжают!

Старинные албанские сказания. М., 1971. с. 28[24]

— Овца, овчице,
вакла овчице!
От три дни вече
все блееш и блееш:
Дали няма какво да пасеш?
Или водата не ти харесва?
Или нямаш сол за близане?

— Имам трева за пасене,
и имам сол за близане,
а водата ми харесва,
но те се договориха
и се уговориха
да те убият,
когато слънцето залезе.

A. Fochi. Miorița, Buc., 1964. с. 1061

[22] Срв. само в A. Passow, Popularia carmina Graeciae recentioris, Lipisaiae, 1860, с. 6, 94, 122, 157, 169, 195, 196, 291. Подобно положение се наблюдава и в други гръцки сборници от XIX в. Сведенията за гръцкия материал и преводите на примерите получих от Ф. Ангелиева, преподавателка в Соф. университет, за което ѝ изказвам голяма благодарност.

[23] Срв. цит. работа на Бр. Главичич.

[24] Вж. и други примери на слав. антитеза в цит. съч., с. 23, 26—27, 47, 65—66, 67—68, 69, 78, 82—83, 85—86, 97, 114.

Въз основа на всичко казано дотук може да се направят следните изводи:

Общославянският характер на славянската антитеза, на този по начало архаичен поетичен похват, се изразява както в твърде вероятния й праславянски произход, така и в еднаквите стадии, през които тя минава по време на своя развой в народното творчество на почти всички славяни.

Голямата жизненост на тази поетична фигура в южнославянското народно поетично творчество е резултат от взаимодействието му с поетичните традиции на балканските народи и преди всичко с гръцката народна поезия.

Присъствието на славянската антитеза в албанските и румънските фолклорни творби може да се обясни със славянско влияние.

СЪДЪРЖАНИЕ

Димитър Ангелов, Борислав Примов — Създаването на българската държава и неговото зачение в историята на Европа 5
Геновева Цанкова-Петкова — Някои моменти от разселването на славянските племена от източния дял на южните славяни и установяването им на Балканския полуостров. 33
Василка Тъпкова-Заимова — Възникването на юнжославянските държави и Византия 43
Бистра Цветкова — Съпротивителните движения на българите през XV—XVIII в. 55
Веселин Трайков — Г. С. Раковски и славяните 67
Симеон Дамянов, Виржиния Паскалева, Андрей Пантев — Западните държави и балканските славяни от началото на XIX в. до Берлинския конгрес (1878) 79
Воин Божинов, Витка Тошкова — Народоосвободителната борба в България през Втората световна война (1941—1944) 93
Петър Динеков — Славянската наука през XIX в. и проблемите на българския фолклор 109
Стефана Стойкова — Общи черти и различия между българските и сръбските хайдушки и гръцките клефтически песни 121
Дочо Леков — Романтизмът в българската фолклористика 139
Антонина Афанасиева-Колева — Към въпроса за някои изобразителни средства в славянското народно поетично творчество 159

СЛАВЯНСКА ФИЛОЛОГИЯ
Том 14

*

Редактор *М. Костова*
Художник *Т. Данов*
Художествен редактор *Д. Донков*
Технически редактор *Ив. Нешева*
Коректор *М. Михалкова*

*

Дадена за набор на 24. III. 1973 г.
Подписана за печат на 19. VI. 1973 г.
Формат 71/100/16 Тираж 1000
ЛГП-6
Печатни коли 10,63 Издателски коли 12,65
Цена 2,04 лв.

*

Набрана и отпечатана в печатницата на Издателството на БАН
София 13, ул. 36
Поръчка № 205

СЛАВЯНСКА ФИЛОЛОГИЯ, Т. XIV

Печатни грешки

Стр.	Ред	Напечатано	Да се чете	По вина на
123	21 отд.	26	XXVI	авт.
125	13 отг.	(89)	89	„
141	22 отг.	столетие	столетия	кор.
151	22 отг.	рър	ръ-	печ.
151	23 отг.	фолкло“	фолклор	„
165	4 отг.	защо нещо	защо още	кор.
165	5 отг.	мое добре гостйе	мое добро гостйе	„
165	17 отг.	дойоше	дойоше	„

SARDUCKÁ KNIHOVNA